

Бібліотека історичної прози

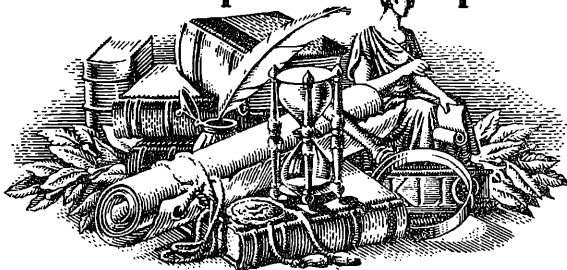
ЙОН ДРУЦЕ
БІЛИЙ ХРАМ

ДНІПРО

skul o

Бібліотека історичної прози

Заснована в 1988 році

Йон ДРУЦЕ

БІЛИЙ ХРАМ

Роман

Переклав з молдавської
Володимир П'ЯНОВ

КИЇВ

Видавництво

художньої літератури

„ДНІПРО“

1990

ББК 84Молд
Д76

Твір відомого молдавського радянського письменника — це широке епічне полотно, яке відтворює історичні події часів російсько-турецької війни 1787—1791 рр., атмосферу політичного життя всієї Росії і Європи.

У центрі оповіді — образ генерал-фельдмаршала Григорія Потьомкіна, який командував тоді російськими військами. Діють у романі також полководець Олександр Суворов, імператриця Катерина II, яку називали Великою, та інші історичні особи.

Змальована автором і молдаванка Катерина Мала — молода знедолена жінка, яка уособлює кращі риси молдавського народу. Вона буде в одному із сіл славетний білостінний храм, що символізує відродження Молдавії.

Це роман-роздум, де порушено проблеми історичної пам'яті, високої моральності, розкрито першоджерела братерської єдності трьох народів: молдавського, російського, українського.

Редакційна колегія:

Дзяченко Ю. П., Загребельний П. А.,
Мушкетик Ю. М. (голова),
Сміль В. А., Шахова К. О.

Редактор В. І. Колегова

Д 4702420201—164 164.90
М 205(04)—90

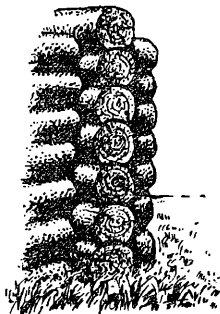
ISBN 5-308-00706-3

© «Література артистик». 1988.

© Український переклад
В. Я. П'янов, 1990.

БІЛИЙ ХРАМ

Роман

НІЧОГО СВЯТОГО

Державу необхідно зробити
грізною у собі самій і
шанованою сусідами.

Катерина II

Утверди, боже, кроки мої
на шляхах Твоїх, і хай не
схвиль ходи моя

Давид

Якось опівночі кілька вершників на повному галопі влетіло на вулиці давньої столиці Молдавії — міста Ясс. Розташоване на взірці Рима на сімох пагорбах, місто з середини жовтня завжди мрвби вимидало. Стояла глибока осінь, і Ясси, що здавна славилися нескінченними в цю пору дощами, й зараз мокли та шулися під холодною мрякою, яку тут називають чабанським дощем.

Вершники, вочевидь, мчали звідкись іздалека й так у дорозі заляпалися болотом, що ні їхніх облич, ні масті коней не можна було розгледіти. Пронеслися вони повз богом забутий на розпутті усіх лихоліть ринок Єшілор, по головному і єдиному в столиці майдану Палацному, далі звернули у вуличку, що по косогорі спадала до річки, й зникли за високою брамою великого кам'яного будинку.

У ньому містилася резиденція купаджі — офіційного представника турецького султана при дворі господаря Молдавії. Не більше як за півгодини брама знову розчахнулася і випустила вершників. Вони з такою ж поспішлівістю залишили місто, подавшись у сторону Соколів, де стояв загін яничарів — охоронців представництва.

І знову над сімома пагорбами повисла безконечно довга осіння ніч, а над містом і далі скімлив дрібний, мов мряка, пронизливий дощ. Це нудне море вологи

стікало по солом'яних стріхах, по гонтових і черепичних дахах, наганяючи таку глибоку дрімоту, що, здавалося, жодні події у світі не в спроможі були підняти з ліжка будь-якого православного християнина і примусити його підійти до вікна.

І все ж у цьому місті знайшлося віконечко, повз яке вершники не змогли промайнути непоміченими. Воно, як і чимало інших вікон міста, о цій порі вже не світилося, проте з-за фіранки одна пара очей тримала в полі зору весь простір, який можна було осягнути в п'ятні.

— Охо-хо-хо!

Ця знаменита молдавська осінь. Як завжди під час холодної мокви, пана Зарзаряна мучили напади подагри. Коли допікали гострі болі, він вважав за краще сидіти, аніж лежати, через те вечорами йому підсовували до вікна плетене крісло, закутували теплими ковдрами, і він цілими ночами просиджував за білою фіранкою, сподіваючись побачити щось радісне, що могло б хоч трохи полегшити його муки, його знемогу.

Прибиття вершників глибокої ночі спершу видалося йому надзвичайно втішним. Усе побачене обіцяло обернутися дотепним анекдотом, який можна буде розповісти у родинному колі взимку. Та чим більше він заглиблювався в цю пригоду, тим не такою вже смішною вона йому видавалася. По-перше, турки, як відомо, не люблять так пізно ходити один до одного в гості. По-друге, дивним було те, що вершників легко впустили — без звичних грюкань, допитувань, оглядин. Очевидно, на них там чекали. А якщо це так, то чому будинок занурений у таку темряву?! Завжди вечорами крізь закриті віконниці то там, то там просочуються косі пасма світла, а тієї ночі жодної тобі світлої плями — ні до прибуття вершників, ні під час їхнього перебування там, ні по від'їзді. І що то, врешті, за такі скажені перегони! Адже ті вершники не просто заїхали, а прямо влетіли в браму, і звідти,

здається, їх не просто випустили, а ніби мітлою вимели. Невже така дивовижна поспішливість вигадана лишень для того, щоб приховати, скільки вершників туди заїхало і скільки їх звідти виїхало?

На вулиці сіється й сіється дощ. Старий вірменин сидить при вікні і стиха, майже нечутно, молиться. Все це, можна сказати, — дрібниця. Та ось, завдячуючи саме таким дрібницям, іноді набуває розголосу Велика історія. Бо, справді, події тієї далекої ночі, поза сумнівом, канули б у вічність за іншими важливими подіями, про які ми так ніколи й нічого не дізнаємося. Канули б, якби осінь не була такою дощовитою і якби скромний торговець мануфактурою в Яссах пан Зарзарян, що орендував крамницю поблизу турецького представництва, не страждав від таких тяжких нападів подагри.

Надто важко йому велося того року. Цілими ночами проєиджував з томиком пісень великого Нарекаці на колінах, пошепки вимовляв слова давнього поета-ченця, які, за переказами, допомагали при хворобах. Водночас Зарзарян ніби знічев'я придивлявся до нічного життя на вулиці у сподіванні побачити щось веселе, бо без усмішки, на його думку, людина не так живе, як одживає.

З чистої випадковості з вікна його спальні, що якраз міститься на другому поверсі, над крамницею, Зарзаряну було напрочуд добре видно дім і всі служби на подвір'ї турецького представництва. Пан Зарзарян народився у Константинополі й прожив там з добру половину свого життя, і хоч не плекав особливої симпатії до турків, однак зжився з ними і настільки вивчив їхню мову, звичаї, спосіб їхнього мислення, що йому приносив незабгненне задоволення сам процес безперервного стеження за оттоманським гніздом, обмірковування кожної події, щоб вгадати можливий хід наступних подій.

Нічні гості купаджі спантеличили його. Він ладен був присягнути на томику великого Нарекаці, що заїхало

п'ятеро вершників, а виїхало тільки четверо. З усього виходило, що турки таємно закинули в Молдавію, цю маленьку, вкрай розорену нескінченними війнами країну, якусь дуже важливу особу. Кого саме і з якою метою — ось воістину загадка, гідна воістину вірменської голови.

«Так, так, так», — подумав пан Зарзарян. Ця подія так захопила його, що він навіть не став уранці за прилавок своєї маленької крамнички. Передавши торгівлю мануфактурою в руки зятеві, він дві доби простирчав біля вікна в тому ж плетену кріслі і лише на третю добу опівдні з жахом, але стримано, вигукнув:

— Пресвята богородице, та у них же нічого святого!

Серед численної прислуги, що снувала на подвір'ї представництва, він упізнав того — п'ятого — вершника, який, заїхавши з іншими в браму, так на подвір'ї й залишився. То був широко відомий кат султана Абдул Хаміда — Махмуд, гроза багатьох суцких при владі династії, отуречений грек на прізвисько Тонкосльозий Орел. Високий на зріст, він був таким худорлявим, що, здавалось, це не людина, а дерево, над яким уже тисячу років не висіялось жодної краплини дощу. Смаглявий, з горбатим орлиним носом, він попри свою жорстокість славився добрим, ніжно-ласкавим обличчям, від чого й пішло його прізвисько — Тонкосльозий Орел.

Для молдавської столиці приїзд Махмуда означав настання важких часів, хоча й так, здавалося, важче вже бути не могло. На самому початку століття господар Молдавії, письменник і вчений Дмитро Кантемір, відчувши початок розпаду Оттоманської імперії, вдався до відчайдушної спроби визволити свою країну з-під васального іга Константинополя. Зав'язавши таємні стосунки з Петром Великим, він погодився надати вільний прохід російським військам через свою країну і приєднатись до них зі своєю армією, щоб разом напасти на головні турецькі сили, які розташувалися на Дунаї.

Цьому планові, як відомо, не судилося здійснитись. Кимось попереджені, турки вийшли назустріч православним арміям, і ті зазнали важкої поразки при Станілешті, на Пруті, а сам Петро дивом unikнув полону. Для Росії це обернулося гірким уроком, від якого вона не могла оправитися майже два століття, аж до перемоги при Шипці і Плевні, для молдавського господаря Дмитра Кантеміра — блуканням до кінця життя, бо країну свою він так більше й не побачив, а для Молдавії це означало настання найжорстокішого періоду в усій її історії — так званої «епохи фанаріотів».

Фанар — це околиця Константинополя, де тоді мешкали золотих справ майстри, торговці, лихварі, переважно греки. Підступні, захланні, жорстокі, ці мешканці Фанара, що моталися по всьому світу за наживою, знали багато мов, і власті Константинополя часто вдавалися до їхніх послуг як до перекладачів та інформаторів про стан справ у тих чи інших країнах. З часом оттомани з мешканців Фанара стали вишколювати чиновників середньої ланки. Коли ті збагатилися, турецькі візири з жадоби до золота почали продавати фанаріотам посади збирачів податків на васальних землях.

Край, куди налітала саранча з тієї константинопольської околиці, потрапляв у важкі тенета. В Молдавії фанаріоти обезсмертили себе податком на дим. Коли в зубожілій до крайньої межі країні вже не було чого оподатковувати, вони додумались обкладати з настанням холодів податком кожен бовдур, над яким з'являється дим.

Петро Великий будував нову державу і на всі прохання свого сенатора і радника Дмитра Кантеміра піти війною супроти турків відкуповувався нагородами та милостями, бо інтереси його держави перемістились і війна з Туреччиною, хоча й була неминучою, весь час відкладалася. Перш ніж російські полки з'явилися на берегах Дністра,

минуло більш як півстоліття. Цього разу генералу Румянцеву, що за чутками був незаконнонародженим сином Петра Великого, вдалося здобути блискучі перемоги під молдавськими селищами Кагулом та Ларгою, де він знищив переважаючі в десять разів сили супротивника.

Наслідком цієї перемоги було витіснення турецької армії за Дунай. Молода імператриця Росії Катерина на radoшах, що збулася давня мрія предків, запропонувала Румянцеву прибути до Петербурга, на зустріч, подібно до того, як це робилося за часів римських імператорів. Румянцев з властивої йому скромності уникнув такої надзвичайної честі. І все ж перемоги в Кагулі, Ларзі й на Дунаї принесли йому чин фельдмаршала і подвійне прізвище — Румянцев-Задунайський. За укладеним у селі Кючук-Кайнарджі миром Росія закріпила за собою Азов і Кінбурн. Незалежними від Порти стали Крим та Кубань, і — що найголовніше — російські кораблі отримали право вільного плавання по Чорному морю. Для Дунайських князівств — Молдавії і Валахії, що залишалися у васальній залежності від Порти, — було виторгувано ряд досить суттєвих пільг і привілеїв. Отож, здавалося, доля усміхнулась, можна б дещо й перепочити, та раптом пізньої дощової ночі до Ясс залетів Тонкосльозий Орел. Це — не на добро.

Старий вірменин, якого все ще не відпускала подагра, простовбичив іще певний час коло вікна, аби пересвідчитись, що то був саме він, одягся з допомогою дочки й зятя і, взявши під пахву рулон голубого шовку та озброївшись палицею, бо в тогочасній молдавській столиці Яссах розвелось безліч бездомних собак, попрощкував до палацу. Іти було не так уже й далеко, але потрапити до господаря виявилось справою нелегкою.

Площа перед палацом була запруджена людом. Сновигали у натовпі обшарпані ченці. Голодні, холодні й

безпритульні біженці простягали руки крізь залізні ґрати господарєвого двору.

— Звідки вас пригнала нужда, браття християни?

— З Буковини, батьку, з Буковини...

Хоч Туреччина й зазнала поразки в Кагулі й Ларзі, одначе все ще лишалася достатньо сильною, жорстокою, захланною. Найпринизливішим в Кючук-Кайнарджійському мирі для турків були пункти, що визначали певні обмеження щодо васальних земель Молдавії та Мунтенії. Молдавія, що з часів Дмитра Кантеміра повернулась обличчям до Сходу, як можливий союзник Росії на Балканах, безсумнівно, непокоїла Константинополь, і турки, щоб якось ослабити цей регіон, піддалися наполегливим умовлянням Відня і під приводом уточнення кордонів поступилися Австрії Буковиною.

Звістку про це Молдавія зустріла із сумом. Тисячі й тисячі біженців з Буковини йшли в столицю широкими шляхами Поділля, по Дністру й Пруту, щоб стати під захист держави. Прихистити на зиму таку масу люду було важко, а ще важче виявилось дати притулок ченцям. Майже всі православні монастирі Буковини, аби уникнути переслідування з боку уніатів, знялися зі своїх обжитих-місць, і ось тепер, напередодні зими, молдавська столиця була переповнена безпритульними ченцями. Біженців розмістити легше, аніж ченців, що за своїм статутом мусять мати спільне житло якщо не в монастирі, то хоча б при якомусь храмі.

Проникнувши до палацу за допомогою рулону голубого шовку, що правив йому за перепустку, пан Зарзарян врешті-решт потрапив до кабінету господаря Григорія Гіки. Окрім господаря, там ще перебували митрополит Молдавії — старий і глухий Гавриїл та Паїсій Величковський — так само старий і хворобливий з виду ігумен знаменитого монастиря Драгомирни, що відійшов до Австрії. Судячи з усього, розмова між ними була крута,

бо, коли пан Зарзарян переступив поріг кабінету, кожен з них ходив осібно і стежки їхні, як, певне, й думки, не збігалися.

Побачивши на порозі пана Зарзаряна, господар ніби між іншим запитав:

— Що там у тебе?

— Голубий шовк.

— Я не про тканину питаю. Можна конкретніше?

Обличчя в Григорі Гіки було велике, масне, одутле, суціль поросле чорною злиплою щетиною. Гіки — вихідці десь з Албанії, вони уже в кількох генераціях правили то Мунтенією, то Молдавією і так опанували мистецтво дипломатії, що акредитовані в Яссах іноземні консули називали їх сфінксами, бо ніколи не можна було вгадати, що в Гіків на думці.

— Якщо конкретніше, — сказав пан Зарзарян, — то новини в мене кепські, ваша величність. Три дні тому в дім капуджі прибув уночі гість із Константинополя. Примчав уночі під дощем.

— Що за гість?

— Кривавий Махмуд, ваша величність. Султанів кат.

Митрополит Гавриїл скористався з розмови господаря й вірменина, не вникаючи в її суть, сів у горіхове крісло, щоб перепочили ноги, а Паїсій Величковський добре чув, про що вони говорили, і з жахом осінив себе хресним знаменням. Господар стояв, як і раніше, незворушний, нічим не виказавши занепокоєння, настороженості.

— Ти вважаєш, — поцікавився він, — що це для мене дуже погана новина?

— Султан, ваша величність, не присилає Махмуда для чогось незначного. Тонкосльозий Орел залетів сюди не випадково. Не інакше, як по чиюсь голову.

— І по чию ж, на твою думку, голову він прилетів? — запитав Гіка так само незворушно.

— Боюсь, що по вашу.

— Навіщо султанові моя голова?

— Можливо, хоче знати, чого вона так голосно обурювалась у зв'язку із загарбанням Буковини.

— Що людина може сказати після того, як їй відрубать голову?!

— Турки, на жаль, про таке думають лише після того, як відрубують голову.

Гіка зареготав. Сміявся він зі смаком, голосно, від душі, як звично сміються люди з природженим почуттям гумору, але з різних причин не завжди можуть собі дозволити таку розкіш. Не стримавшись, разом з ним засміявся і пан Зарзарян. Йому подобався господар саме за пристрасть до гумору, бо коли б не ця його вдача, то хто знає, де б пан Зарзарян торгував сьогодні своєю мануфактурою...

Пересміявшись, господар сказав:

— Скажи скарбнику, нехай заплатить тобі за цей шовк по встановленій тобою ціні і щоб надалі купував усе, що ти вважатимеш гідним мене і мого дому.

Те, що господар так різко перевів мову на торгашеську тему, примусило вірменина замислитись. «Справи кепські», — подумав він. Чекав од господаря якогось пояснення, але не діждався і тому сам запитав:

— Що вас цікавить — тонкий шовк, шерсть чи дорога англійська матерія?

— Усе, що вважатимеш необхідним для мого двору, за будь-яку ціну, будь-коли.

Торговець мануфактурою зробив те, що йому належало, і повернувся додому.

Григорій Гіка, який зайняв престол зі спільної згоди Петербурга і Константинополя, зобов'язаний був день у день випробовувати на міцність Ключук-Кайнарджійський мир. Світ переживав досить-таки хисткий час, і його турбувала проблема миру. Це була важка проблема, бо наприкінці XVIII століття воювали мало не всі держави.

Турки в тому Кючук-Кайнарджійському договорі вбачали не більше, ніж звичайне паперове клоччя, сенс якого — виграти час, щоб зібрати нову армію.

Від свого васала, котрий до того ж нещодавно служив при султані драгоманом, тобто перекладачем, вимагалось розуміти ситуацію так само, як і вони, і неодмінно підтримувати інтереси своїх господарів.

А Росія, яка нарешті здобула право вільного плавання по Чорному морю, ждала від православного господаря Молдавії найширшого тлумачення отриманих від турків пільг з тим, щоб у майбутньому зробити її надійним своїм союзником у неминучих зіткненнях на Балканах.

Утягнутий в суперництво двох великих держав, уміло маневруючи між Константинополем і Петербургом, Григорій Гіка раптом захопився й занепокоївся тим, що Австрія відсікла всю Буковину. Разом з нею від Молдавії відторгалися не лише родючі ґрунти, стародавні села, букові ліси, як відома Думбрава Рошу, але й багато уславлених монастирів, серед них і Путна — хоч і найменший, але найзнаменитіший.

Втрату Путни чи не найтяжче пережила вся країна. У цьому невеликому монастирі спочиває прах одного з найвидатніших господарів, прах Стефана Великого, з іменем якого пов'язаний золотий вік Молдавської держави. Відхід до іншої країни цієї маленької Путни з мармуровим надгробком і лампадою, що незмінно горить над ним, глибоко ображав не лише національні, але й релігійні почуття народу, адже Стефана Великого вже тоді шанували як святого.

І що це, о боже великий, за країна, од якої може бути відкраяна будь-яка частина, і що це за віра, при якій навіть святі не знають спокою під вічними лампадами!?

Те, що Відень і Константинополь мовчки поділили Молдавію, викликало глибоке обурення в Петербурзі.

Відчуваючи підтримку Росії, Григорій Гіка заявив рішучий протест проти загарбання Буковини. Австрія була вкрай вражена цим протестом. Стурбована проникненням Росії на Балкани, вона доручила своєму посланнику в Константинополі втвочмачити султанові, що, мовляв, молдавський господар ніколи б не відважився підняти голос проти Порти, якби не Петербург; з Ясс на північ, у російську столицю, безперервно снують кур'єри, тоді, як із Ясс на південь, до Константинополя, дороги перебувають у цілковитому запустінні.

Султан Абдул Хамід мав предосить проблем і без могили Штефана Великого. Зірка султанів сходила надто стрімко, але була нетривалою. Порта після того, як завоювала в середині XV століття столицю Візантії — Константинополь — і поспіхом проковтнула руїни Римської імперії, тепер витрачала безмір енергії і коштів, щоб утриматися у своїх нових кордонах, а розпад тим часом насувався невблаганно як сама доля. Раз у раз повставали греки. Багдадський намісник Ахмед-паша, побачивши немічність султана, оголосив себе незалежним від Порти.

Збунтувалася північна Албанія. Правитель Єгипту Мохамед-бей відмовився сплачувати данину. За таких обставин повідомлення про те, що молдавський господар дозволяє собі висловлювати обурення фірманом свого повелителя, який уточнює кордони невеликого васальського князівства, викликало в султана такий гнів, що він вирішив негайно відрядити до Ясс Тонкосльозого Орла.

На самому початку жовтня до палацу господаря завітав сонний каймакам турецького представника Мирзала і нудним, безбарвним голосом повідомив, що його величність Мустафа-бей, посол найблискучішого, сонцеподібного, повік немеркнучого і тому подібне султана, має

честь ласкаво просити господаря завітати до нього на чашку кави. Коли? О, коли йому буде зручно! Після цього каймакам низенько вклонився і в супроводі двох секретарів залишив палац, навіть не захотівши дізнатись, прийнято запрошення капуджі чи ні.

«Наш Воде доношує останню, смертну сорочку»,— говорили між собою бояри, уявляючи з трепетом, чим ці запросини можуть скінчитися. Увесь вищий світ на чолі з митрополитом Гавриїлом радив господарю не приймати запрошення. Російський консул так само вважав за краще обійтись без тієї кави, мовляв, ліпше випити натомість глечик вина чи карафу горілки. Навіть отець Паїсій Величковський, ще не встигнувши влаштуватися із своїми послідовниками в занедбаному секульському монастирі, прислав ченця з листом, в якому повідомив господаря, що бачив ніби сон, ніби й не сон, оскільки справжнього спокою старець давно вже не знає, а лише подрімає вночі якусь годину-другу, і то добре,— так ось під час одного такого дрімання привиділась йому жахлива картина, а саме — відтята голова, отож він і просить господаря ні в якому разі, ні під яким приводом...

Добре подумавши, Гіка вирішив відхилити запрошення капуджі і зайнявся державними справами, яких до того ж було пребагато. Він надумав у зубожілій поруйнованій країні заснувати ткацьку фабрику, а це вимагало часу й коштів. А час дуже швидко збігав, і господареві, на жаль, з кожним днем ставало дедалі очевидніше, що тієї чашки кави йому не уникнути. Єдиновладний правитель не може, хай навіть з міркувань безпеки, відхилити запрошення на чашку кави у власній столиці. Правити під занесеною над тобою сокирою просто неможливо. І ось одного разу після вдалого полювання на лисиць він поминув свій палац і під'їхав до резиденції капуджі.

— Ви залишитесь тут,— сказав він своїм особистим охоронцям — арнаутам.— Якщо за дві години я звідти не вийду, вдирайтесь у дім силоміць і рубайте всіх поспіль...

— Вай, вай, вай,— кинув тим часом Мустафа-бей з ганку свого кам'яного будинку.— А де ж ваша піхота? Де ваша артилерія? Хто в наш час ходить на чашку кави лише з однією сотнею арнаутів?!

На превелике нещастя, Гіка мав добре розвинене почуття гумору. Він знав, що для васала це непростима розкіш, але таким уже вродився, проти природи нічого не вдієш. Стоячи перед турком, він раптом побачив усю кумедність своєї витівки — прийти на чашку кави із озброєним до зубів загоном! І, відпустивши всю охорону, за винятком кількох конвойних, зайшов до гостинного дому капуджі, всівся на м'яких подушках. Як хазяїн, так і гість. Вони довго пили каву, смоктали чубуки, обговорювали тонкощі полювання на лисиць і складності, що виникають при будівництві ткацьких фабрик. Пізно вночі розімлілому після кави, солодощів і чубука господарю Молдавії раптом вчулася якась метушня коло брами представництва. Так, ніби хтось там скрикнув, потім пролунав гучний стукіт копит.

— Час пізній, ваша світлість, дозвольте подякувати за щедрю гостинність.

— Вай, вай, вай,— відповів Мустафа-бей,— нема за що, і прошу не гніватися, зачекайте хвилинку...

Мустафа-бей, перш ніж попрощатися, вийшов ненадовго до сусідньої кімнати, а повернувшись, елегантно перекинув гостеві через плече великий білий шарф.

— Скромний подарунок нашого могутнього, вічного, доки сонце в небі...

— О, це для мене висока честь, але за що такий подарунок?

— Мій великий володар дає його, щоб було в чому нести вашу голову після того, як ви звідси вийдете...

Ту ж мить Гіка почув за спиною тихі скрадливі кроки. Смаглявий горбатий ніс, змах кривого ятагана, смертельний холодок між лопатками, і в голові господаря Молдавії востаннє майнула думка:

«...справді, нічого святого...»

Опівночі пан Зарзарян, пантруючи біля свого вікна, побачив, як з ганку капуджі викинули чиєсь тіло. До ранку на подвір'ї представництва було закопано стовп, і довго, близько трьох тижнів, на ньому провисів обезголовлений господар. Що ж до голови, то вона, за звичаєм тих часів, була просолена і відправлена султану в Константинополь.

Звістка про вбивство молдавського господаря в Яссах потрясла всю Європу, а найперше — Петербург, який разом з Константинополем гарантував стабільність Молдавської країни. Оскільки одна з основних гарантій була зневажена, це засвідчувало, що згаданий мирний договір для турків — не більше, аніж паперове клоччя. Відповіддю Росії на порушення договору могла бути війна, до того ж невідкладна, але Росія на ту пору перебувала в полоні різних обставин, тож починати військові дії не мала можливості. Москву лихоманило. Дощі ще не встигли змити з Болотної площі крові Омеляна Пугачова. Після великого потрясіння, ім'я якому — пугачовщина, країна приходила до тями з величезними зусиллями. А тим часом вітер доносив з-за кордону іскри нових смут.

У Парижі Людовік XVI стояв на порозі повалення, бо парламент, духовенство і паризька знать роздирали його між собою. Заморські колонії Англії завдали поразки британській короні й оголосили якусь Декларацію, з-за Атлантичного океану стала показувати свій норов нова держава. Шведські кораблі не зводили очей

з російського флоту в Північному морі. Здавалося, увесь світ охопило божевілля. І найпершою турботою вершника за цих умов було утриматись на коні. Улюбленець і права рука государині, намісник і губернатор Новоросійського краю князь Григорій Олександрович Потьомкін трудився в поті чола. Саме активізувалося заселення віднятих у турків земель, тож затівати при такій обстановці нову війну аж ніяк не випадало.

І все ж війна з Туреччиною була неминучою. Катерина на засіданні сенату, на якому були присутні губернатори й намісники, розпорядилася протягом одного місяця подати найповніші відомості про чисельність чоловіків, котрі на випадок потреби могли б узяти до рук зброю.

— Ваша величність, з якого віку накажете вести облік? — поцікавився губернатор з Казані.

— Ну, думаю, років з десяти-дванадцяти.

— Хіба підліток, хлопчик десяти років, здатен підняти зброю й вискочити з нею на коня?!

— Звичайно, що не здатен, але настане день, коли долю держави вирішать саме ці десяти- і дванадцятирічні, які сьогодні ще не можуть тримати в руках шаблі й гарцювати на коні.

Оскільки Катерина не заохочувала до подальшої розмови, це означало, що тема цілком вичерпана. Увечері того ж дня військовий міністр і вихователь майбутніх царів фельдмаршал Салтиков, сидячи з імператрицею за картярським столиком, мовив застережливо:

— Не доведи боже, вам, ваша величність, у роздумах про майбутні часи поспішати, бо, на відміну від простої людини, крок імператора має бути виважений, аби не сталося так, що уперед ступиш, а назад не повернешся.

— Я зовсім так не думаю.

— Саме це й непокоїть мене, ваша величність. Я підтримую ідею перепису чоловіків, але, мені здається, нам

належить уникати зіткнень на Балканах, доки не вступимо в союз із європейськими державами.

— О ні! Нам довелося б надзвичайно довго ждати. Зараз у Європі не можна знайти союзників.

— Чому ви так вважаєте?

— Англія занадто багато втратила, щоб на неї можна було покластися; знавісніла французька колісниця з переламаною віссю сама не знає, куди мчить. Пруссія не відомо скільки буде виважувати можливий виграш від можливого програшу. Залишається Відень!

— Ну хоча б Відень!

— Поки що Австрія обіцяє нейтралітет, але мені думається, якби вдалося порозумітися з імператором Йосифом, то це важило б для нас значно більше.

— Без Відня не може бути й мови про нову війну з турками. Мови не може бути! — наголосив ще раз фельдмаршал, прощаючись з хазяйкою дому.

А час, одначе, не чекав. Гідність імперії вимагала рішучих дій у зв'язку з вбивством у Яссах молдавського господаря. Посол Росії в Константинополі вручив султанові рішучу ноту протесту. На подив Катерини турки не сприйняли її ноти з належною серйозністю. Султан зібрав свіжу стотисячну армію і посилив свій неповороткий флот легкими кораблями, потім в ультимативній формі зажадав од Петербурга визнання васальної залежності князя Грузії від Оттоманської імперії. Катерина відхилила цю зухвалу вимогу. У відповідь на це турецький флот напав на російську ескадру в Чорному морі, примусивши її сховатися в Кінбурзькому порту.

— Mon Dieu! — вигукнула Катерина розлючено, почувши це повідомлення. — Воістину у цих турків немає нічого святого!

За таких обставин у серпні 1787 року почалася російсько-турецька війна на Балканах.

Розділ II

ЧАС ЗОСЕРЕДЖЕНОГО ДУМАННЯ

Я очишу нашим ченцям
шлях до раю хлібом і водою,
а не стерлядями і вином.

Петро I

Ми зобов'язані ченцям
нашою історією, отже,
й освітою.

Пушкін

Високо в горах ще тримається холоднеча, а передгір'я Карпат уже дихають відлигою. Ночами на долини накочується туман, і зволожені ліси замріяно роняють краплини на залежані сніги. Опівночі, коли все суще в природі завмирає, глибоко під снігом уже починають жевоніти струмки. Оживаючи, ці боязкі голосочки вологи, які з часом стануть грізною повинню, зігрівають душу новими сподіваннями. Наші селяни споконвіку здригаються, почувши дзюркотіння пробудженої води. Хоча за вікном, як і раніше, темрява стоїть стіною, години нічного неспання для отця Паїсія стають коротшими, задумливішими, добрішими.

Земля після зимового лихоліття, скутості й мороку випливає з ночі осяяною, благословенною. Перед світанням самотній чабан, що зимує в горах з отарами, розводить десь у підніжжі скелі багаття.

Димок його турбот і заповітних роздумів легесенько стелеться над полями, над селами, опускається в долини, проникає в ліси, пробуджує усе живе від сну, бентежить дух людський.

«О святий боже...»

Отець Паїсій розмашисто хреститься, низько схиляючи сиву, втомлену грамотою і манускриптами обважнілу голову. Що там не кажи, а весна таки йде... А це для нього ще одна бентега, ще один гріх, бо пожежі спогадів знову спопеляють втомлену, змучену душу. І знову набігає босоне дитинство на Полтавщині, невинні пустощі

в коридорах Київської духовної академії. А далі — блукання по монастирях і скитах України й Молдавії, довгі нужденні роки перебування на святій горі Афон заради досягнення шляхів господніх.

Збентежений спогадами, отець Паїсій зітхає. Перебрати в його віці у пам'яті заново все пережите — справа нелегка, бо дикий табун подоланих за ті роки лихоліть цілковито знищив лишки енергії, яка зігрівала старця тієї пізньої пори, і тепер, як собі уявляв отець Паїсій, купа охоплених журбою різних немощів дотлівала в кріслі. Адже, якщо вдуматись, то яка ж гарна й божественно величава хода весни! Яке море духу людського випускає вона з полону зимової скутості на сонячні простори! Яка силенна сила насіння, що залежалося у мерзлій землі, відтворить себе в новому поколінні! Яка безліч живих створінь, подолавши зимову сплячку, возрадується земній суєті! Та, ледве зіп'явшись на ноги, вони, ці створіння, одразу ж відчують важкий тягар власного буття, бо світ не такий уже й прекрасний, яким був задуманий богом, і не такий уже й справедливий, яким міг би бути.

Над великим, заваленим книжками і рукописами столом кволо догорають дві білі свічки. Скупі старечі сльози зблискують на худих вилицях і одразу ж гаснуть у великій сивій бороді. Десь по підгір'ю довго перекочується хрипле гавкання одинокого собаки, нічна темрява зазирає у вікно злими очима, і на серце старого починають налягати невеселі думи.

«Радуйтеся даними вам благами», — сказав бог. Благо тепла, можливо, найбільше з дарованих нам благ, але як часто ми втрачаємо і справжні шляхи господні, і пожалувані нам блага! Близько сімдесяти весен намагались зробити отця Паїсія співучасником розкутості природи, буяння тепла, але завжди все те чомусь

проходило повз нього, і він усе життя потерпав од холоду. І в довгі зимові ночі, сповнені трудів і молитов, він мріяв про зустріч з цим пречудовим світом тепла, однак дріб'язковість, мізерність життя завжди відводили його убік. Поглянь, як усе довкола вже розквітло, весна у розповні, незабаром і літо настане. Зараз же отцю Паїсію, здається, вперше пощастило вистежити цю велику пору оновлення, йому слід би вийти і розчинити перед нею браму, та що з того, коли й дух уже втомився, і тіло уже знемічило...

«Боже, не суди нас за гріхами нашими, а єдино що за добротою...»

Отець Паїсій ще раз перехрестився і повернувся до однієї довгої молитви, яку створив сам для піднесення духу. Як завжди бувало у хвилини великого зворушення, його розмова з богом, почата вголос, поступово перейшла на шепіт, бо на схилі віку голос ігумена послабшав, затим і шепіт стих, і лише ритмічне похитування головою виказувало, як нелегко йому тепер творити молитву.

Нарешті старий зовсім замовк, мовби закам'янів, заглибившись у себе. Побачити себе зсередини — праця чимала, осмислити себе нелегко. За вікном тим часом стояла темрява, пахло туманом, у тиші пізньої ночі дозрівала весна, але старий так і лишався непорушний, як статуя. А робота його духу тривала й далі, нагніталоя таке напруження, що, здавалося, ось-ось, з хвилини на хвилину станеться землетрус. Та поволі відчуття можливої катастрофи поступилося місцем спокою, але старий продовжував сидіти непорушно, схиливши низько, смиренно голову. Це й був час зосередженого думання — той внесок, яким Паїсій Величковський збагатив християнську церкву. Занепад віри у XVIII столітті, на думку отця Паїсія, пояснювався мирською суєтою, що набувала дедалі більшого поширення. За таких умов

молитва не приносила молільникові належного заспокоєння. Потік різних дрібних клопотів не випускав із своїх чіпких пазурів душі віруючого, тож отець Паїсій вважав, що для здобуття повного душевного спокою після молитвування має неодмінно наступити ще й час зосередженого думання.

Та ба!.. Мирська суєта і непрості гріхи заводили часом отця Паїсія в таку трясовину, що, бувало, вже ні молитва, ні зосереджене думання не повертали йому душевного спокою. А трудитися над святими книгами без душевного спокою — гріх тяжкий. Догорали свічки, на столі лежали сторінки твору незрівнянного Іоанна Дамаскіна «Про образ божий в людині». Отець Паїсій багато разів у своєму житті брався перекладати цю поему з грецької на слов'янську, зараз уже наближався до завершення праці, та ось не знаходить потрібного слова. Душевний спокій було втрачено, бо з гір накочувалися насичені пахощами хвої тумани, і ніч за вікном стала привітнішою, замріянішою, добрішою.

«О гріхи наші великії, тяжкії...»

Наставав час мовчазної молитви. Та якщо і час зосередженого думання не приносив отцю Паїсію бажаного очищення душі, тоді він вдавався до каяття, каявся дванадцять разів, починаючи щораз усе спочатку. Ті каяття не були б такими тяжкими, якби спогади про поневіряння й злигодні, що їх зазнав у молодості, не краяли йому серця.

Коли ж безсонна ніч і самотність і після всього цього бентежили душу, тоді звертався до Пречистої діви Марії — чудотворної ікони, що, за переказами, була подарована монастиреві імператорами Візантії і зберігалася в головному храмі. Перемігши біль, отець Паїсій зусиллям волі став на ноги. Не те що кудись іти, а навіть просто отак стояти він уже не мав сили.

А треба ж було неодмінно піти до обох його храмів.

Наближався час всеношної — служби, яка вершилася глибокої ночі, а в очолюваному ним монастирі вся братія, виснажена великим постом та старечими недугами, безпросипно спала.

Якщо не нагадати кожному старцеві, жоден з них не прийде на всеношну.

О, як набридли йому ці діди, скільки разів він зарикався не брати більше на себе старшування над будь-яким монастирем, якщо в нього не буде хоч би третини молодих ченців. Але, якщо подумати, то звідки вони, ті молоді ченці візьмуться, коли в світі панує божевілля, коли підлітка, в котрого материнське молоко на губах ще не висохло, вже навчають вимахувати шаблею та стріляти з пістолів.

— Гаразд, але ж де мій псалтир?!

Отець Паїсій ночами працював над святими книгами. Чернець Даниїл мав чергувати в ту пору біля його покоїв, але замість того, щоб підкидати дрова у грубку, хропів у сусідній кімнаті. Ось воно через що, подумав ігумен, у мене всю ніч нівечився почерк і ламалися літери в словах.

— Принеси мені псалтир, сину мій.

Отець Паїсій мав свій псалтир дуже гарної ручної роботи. Свого часу, ще перебуваючи в Афоні, сам його переписав. У ті далекі роки бідування на святій горі він улітку жив переважно на милостиню, а взимку, коли прохан, а значить і милостині, ставало менше, аби якось пережити зиму, переписував псалми та обмінював їх на хліб і сіль. Почерк тоді в нього був чудовий, набуто в друкарні Києво-Печерської лаври уміння стало в пригоді. Його псалтирі цінувалися вище, ніж виготовлені друкарським способом.

Роки злиденності й голодувань в убогій гірській келії загартували його дух і навчили володіти словом писемним і усним. А коли він здобув право мати своїх учнів

і заснував скит святого Іллі, то, звісна річ, псалмів уже не переписував. Що ж до виготовлених ним у пору голодної молодості книг, то вони розійшлися по всьому православному світу. Перебравшись з часом до Молдавії, отець Паїсій часто тужив за відправами на Афоні, за прочанами тих святих місць, за тими «голодними» псалтирями, які він колись копіював. Афонський Пантократіївський монастир, де отець Паїсій не раз відправляв літургії, у день його шістдесятиліття подарував йому на знак вдячності один з тих «голодних» псалтирів, не відомо де і за скільки придбаний.

Ця книга з пожовклими й пошарпаними сторінками так порадувала, ніби він повернувся в молодість з її вірою і всім пережитим. Ченці з друкарні Нямца оправили її в шкіру, і отець Паїсій нікуди без цього псалтиря не ходив. І треба ж трапитись такому: йому необхідно іти на всеношну, а книги немає. Перебравши усе на столі і не знайшовши псалтиря, він нарешті згадав, що напередодні з нього допізна співали псалми у трапезній. Очевидно, там, на столику, і забув. Що ж, якщо вже пам'ять стає дірявою, то мають за те платити ноги. Цю приказку він нещодавно почув від одного трансільванського послушника, і вона йому сподобалась. Народна мудрість — ось воістину божа благодать.

— Даниле, чуєш, Даниле!?

Оскільки Данило й не думав озиватись, отець Паїсій узяв ліщиновий ціпок, щоб промацувати кам'яну підлогу монастирських галерей, вийшов зі своїх покоїв і почовгав до трапезної. Безперервна праця над святими книгами так ослабила його зір, що і вдень усі предмети сприймалися ніби в тумані, а вже про ніч — то нема що й казати. Повільно просуваючись у непроглядній пітьмі, старець увесь час молився, дякував господу богіві щоразу, коли здавалось знайти сходинку, вгадати поворот, намацати ручку дверей.

Слава всевишньому, добрався. У трапезній, одразу ж при вході праворуч, горіла лойова свічка. Отець Паїсій вийняв її з підсвічника і, світячи під ноги, поволі йшов уздовж стола братчиків. Праворуч ледь окреслювались у темряві обриси високих вікон, ліворуч блідо світилося кілька іконок у срібних шатах.

Та коли він уже навпомацки знайшов свій столик, що стояв у голові довгого столу, з темної пащі ночі раптом пролунало:

— Благословіть, отче.

Від несподіванки й здивування отець Паїсій мало не випустив свічки, але похопився, подумавши, що становище другої після митрополита духовної особи в Молдавії не дозволяє йому так уже піддаватись почуттю страху. Лише по тому, як сів на стілець, намацав на столику псалтир і, подякувавши богові, запитав:

— Хто ти еси, сину мій?

— Це я, отче, послушник Іоанн.

— Це той, кого Гірським Стрільцем прозивають?

— Той, отче, той.

Отець Паїсій зітхнув у темряві: ось тобі й молоді... А він же пов'язував з цим трансільванським хлопцем неабиякі надії. Прибився він до них років зо два тому, коли вони ще тулилися у скромному сусідському монастирі Секуль. Обитель та була бідна, а люду там зібралось понад усяку міру — ні житла, ні їжі не вистачало... А з-за гір, з Австрії, сунув потік біженців. Після придушення селянського повстання Хорії в Трансільванії всі ущелини, всі переходи в Карпатах були напхом напхані людом. І те зрозуміло, бо де ж бідолашним християнам шукати захисту, хліба і притулку, як не в своєму ж монастирі?..

Як уже сказано, отець Паїсій після окупації Буковини змушений був покинути Драгомирну і разом зі своїми учнями перебратися у глиб Молдавії, в Секуль. Через

величезний наплив біженців у Секулі всі зовнішні загорожі монастиря були обліплені саморобними келіями, на одному ліжку тіснилося по двоє ченців, тому вирішили більше нікого не приймати. Для цього ж юнака зробили виняток. Привернули увагу його чисте обличчя, трохи відкинута назад і горда постава, яка буває у тих, хто весь час у щось цілиться. Через це ченці й вигадали йому таке прізвисько — Гірський Стрілець. У ті важкі часи повсюди панував смуток, а цей хлопець, син трансільванських селян, що народили його під час якогось веселого язичницького свята, вочевидь, і не збирався падати духом. Вирішили залишити — нехай, мовляв, хоч одне світле чоло буде на все безмежне море безпросвітного смутку...

Щоправда, радість і підтримка від нього з'явилися не одразу, спершу довелося з ним неймовірно помучитись. Веселий посвист пестунчика сільських красунь і вільна вдача людини з народу просто-таки заповонили монастир. Півтисячній братії коштувало великих зусиль, щоб впоруватись зі стихією, яка нуртувала в юнакові. Отець Паїсій любив його за дотепність, за кожного разу свіже, несподіване спрямування думки і вважав для себе святим ділом заступитись за нього. Мирився зі всіма його витівками, а воно, бач, он до чого дійшло...

— Сину, якщо не зраджує мені пам'ять, тебе відрядили на далеку кошару. Невже й там, серед сумирних божих тварин, ти не зміг подолати спокуси голоду? Соромно сказати — не минуло ще й половини великого посту, а я вже втретє застаю у трапезній наших братчиків, коли вони нишпорять тут у темряві, шукають черствої скоринки...

Послушник ображено засопів у темному кутку.

— Святий отче, я не з тих, котрі ходять сюди заради крихти... Раз на тиждень нас змінюють, щоб ми могли вклонитись Пречистій діві, і я, зійшовши з гір до вечерні...

— Якої вечерні, сину?! Вона давно закінчилась. Обитель спить, брама замкнута наглухо, вівтар погашений. Я ось зайшов за псалтирем, щоб відправити всеношну, а ти ждеш вечерні?!

— Перепрошую, святий отче, але в мене сьогодні так тяжко на серці, так бентежно на душі, що мені з тією тугою не стало сил повернутися в гори.

— То хіба спасіння від туги знаходиться в трапезній?

— А де ж іще? Адже тоді, давно, в Секулі...

Отець Паїсій усміхнувся, згадавши часи, коли вони цілу зиму, щоночі просиджували з братами в трапезній Секуля. Тож виходить, цей рудий кмітливий юнак не зміг збагнути, що їх тоді збирало ночами.

— Сину мій, то було від великих злиднів наших! Щоб не впадали в гріхи ті, хто не мав де прихилити голови, ми їх збирали у трапезній і до ранку з ними співали й тлумачили псалми. І це зовсім не означає, що, як тільки хтось занепаде духом, то він неодмінно мусить бігти в трапезну! Тепер ми, слава богу, живемо по-людському, у нас на подвір'ї два великі храми, гарні й знамениті...

— Даруйте мені, святий отче, але, думаючи про бога, я найчастіше бачу перед собою трапезну в тому убогому Секульському монастирі, а не оці два багаті храми.

— Чого так, сину мій?

— Не знаю... Очевидно, люди вірять більше у часи бідності, у часи тяжкі, тоді й духом сильніші, а коли ситі і все мають, тоді кидають віру і більше дбають про наживу.

«Отакі»,— здивувався отець подумки.

Що тримає ченця в монастирі? Молитва чи хліб? Молитва, звичайно, але й хліб теж. Цими двома потребами турботами сповнене все життя отця Паїсія Величковського. Були роки, коли він віддавав повну перевагу молитві, майже зовсім ігноруючи хліб, і це призвело до таких тяжких наслідків, яких не знав до початку своїх молінь.

Радості цього світу перебувають у руках диявола, і, щоб осягнути всевишнього, треба платити певну данину демонові. Що вдієш! За все на світі треба платити, і за дах над головою теж. Саме з дахами йому чомусь найчастіше не щастило, і все життя, скільки себе пам'ятає, якась сила гнала його з одного місця на інше.

Істинно святою єдністю ченців була тільки в заснованому ним скиті пророка Іллі на Афоні. Та він так розрісся, що сам патріарх Константинопольський не зміг йому допомогти, і тоді молдавський господар Калимах запропонував їм Драгомирну, що стояла пустою на Буковині. Та не встигли як слід влаштуватись, тільки-но її обжили, як сталося відторгнення Буковини Австрією, а отже, й нові поневіряння. Врешті-решт зупинились на маленькому занедбаному Секулі в підгір'ї Карпат. Отець Паїсій гадав, що це вже надовго, до кінця днів своїх там залишиться, однак його подвижницька слава була така велика, що вже ніяк не в'язалася з образом бідного монастиря, в якому тулився він з ченцями. Тіснота і злиденність Секуля позначалась на престижі держави, і через те ігумену було запропоновано переїхати в розташований поблизу Нямецький монастир. Старий і хворий, отець Паїсій всіляко опирався цьому переїздові, але змушений був їхати з секулянами. Їхав у запряженому чотирма волами возі із своїми старовинними манускриптами і, як кажуть, із слізьми на очах. Бо, по-перше, йому доводилось усувати з посади настоятеля, що працював у Нямці. По-друге, у першопрестольному монастирі завжди надто багато гордині, пишноти, параду. Він знав, що кожен переїзд поліпшує життєві умови ченців, але призводить до спаду їхньої віри. На великі свята до Нямця на служби приїздили господарі Молдавії зі всією своєю челяддю. Після кожної такої служби — привітання й частування. А воно, як відомо, за чаркою монастирського вина духовні діла кінчаються і починаю-

ться мирські. А тим часом по монастирю гасають чепурні дами в пошуках молодого ценця з наміром зробити його своїм духовним наставником. Знайдуть вони собі підходящого наставника чи ні, а все ж серед чернецької братії виникає хисткість і загроза падіння моральних підвалин. Яке вже тоді зосереджене думання...

— А з чого душа твоя затужила, сину мій?

— Австрійська кіннота переходить Карпати, святий отче.

— А хіба вона може покинути свої кордони і ввійти у чужу державу?!

— Якщо війна, то, звичайно, може.

— Як, знову війна?!

— Знову, отче.

— Хто проти кого?!

— Цього разу, кажуть, Росія з Австрією, проти турків.

— Так, може бути. Так, це може бути...

Приплющивши очі запаленими повіками, отець Паїсій прошепотів: «Боже, та не полишить нас милість твоя у цей час». Він шепотів, затуливши жовте, вкрите рябинням обличчя такими ж пожовклими, всіяними рудими плямами руками; а послушникові раптом видалося, що за скарлюченими пальцями полум'яніла радість і з-під них ніби ледь чутно прохопилося майже невловне: «Слава богу...»

— Як то слава богу, святий отче, хіба не сказано, що той, хто підніме меч...

— Пробач, сину мій... Сказав недоладно, але істинний пастор не може не піклуватися про своє стадо. Ти он у горах стережеш овечок; а я тут, у долині, стою на сторожі своїх живих душ. Від чого хворіють і гинуть овечки, ти, гадаю, знаєш, а від чого гинуть народи, ти знаєш?

— Ну, від голоду, від хвороб різних, від воєн...

— О, коли б тільки від цього... Народи гинуть, коли занадто довго не відомщають ворогам. Почувши про нову війну, я зронив два слова «Слава богу» і разом зі мною вимовила їх і благословила уся земля Молдавії, бо кожна травинка, кожен пагінчик в нашому краю живуть сподіванням, що ось-ось прийдуть єдиновірці зі Сходу і принесуть порятунок. Жде, сподівається той, хто не може відомстити за себе сам... Що не кажи, а минула війна все-таки принесла деяке полегшення балканським християнам. А цього разу, можливо, дві великі держави переможуть оттоманську шаблю.

— Переможуть вони її чи ні, цього ще ніхто не знає, але війна точитиметься на наших землях. Стражданням бідного народу нашого не буде меж.

— Даруй, сину мій, але що ти у свої двадцять з лишком років можеш знати про народні страждання?!

— О, я знаю більше, ніж ви думаєте, святий отче... Адже я до вашого монастиря прибився не заради спасіння душі,— я втік з острогу...

Сиві брови отця Паїсія здивовано смикнулись на його високому чолі. Проживши майже все життя на Балканах, які загарбала Оттоманська імперія, він привчив себе бути вкрай обережним у справах політичних, тому не лише собі, а й іншим своїм співрозмовникам не дозволяв зайвої відвертості. Цьому ж рудому верховинцю, очевидно, байдуже до всіх небезпек.

— За що тебе австріяки до острогу посадили?

Послушник вийшов з темного кутка, став посеред трапезної, коло столу, і, як завважив ігумен, ледь відкинув назад свою мускулясту статуру, так ніби й справді у щось цілився, сказав:

— Я був під прапором повстанців Хорії, отче.

— Ось як! Ким же ти, такий молодий, там у них був?

— Спершу псаломщиком, а коли знайшли справжнього псаломщика, став охоронцем.

— Навіщо ж повстанцям псаломщики? Хіба їм ще й службу правили?

— А як же без служби! У нас були свої попи. По неділях і у святкові дні в лісах просто неба правили святі літургії... Перед великоднем сповідались і святе причастя приймали. Пригадую, як тоді наші повстанці зробили чарку з березової кори, бо піп не мав у чому підносити вино з хлібом.

— І... добре було?

— Чудово!

— А в охороні при кому був?

— При нашому проводиреві, Хорії.

«Настали важкі часи», — подумав старий отець. Половина ченців монастиря — то біженці, втікачі з-за гір, для яких Австрія є найголовнішим гнобителем. Тепер же вона йде на землю Молдавії як визволителька, та ці бідні, убогі люди дуже добре знають лице своєї визволительки. У них і зараз ще тремтить шкіра од неї...

— Погано ви захищали свого ватажка, сину мій! — сказав старець.

Ці слова старого ігумена видалися послушникові образливими, і він підійшов до столика, біля якого стояв отець Паїсій, опустився на коліна і тремтячим від сліз голосом вимовив:

— Ні, ми дуже добре його захищали. Сам я щонайменше чотири рази рятував Хорію від певної смерті. Але нас була жменька, а їх — тьма-тьмуца! Я бився до останнього і лиш після того, як побачив його голову відсіченою, спробував утекти через гори.

— Як це спробував, коли, слава богу, втік?!

— Втік, але іншим разом, а тоді мене піймали і посадили в острог.

— То що ж виходить, сину мій... Якщо ти прийшов до повстанців, то мусив би думати більше про бої, а не про втечу!..

— Якщо ви вважаєте, що я поведився там не гідно, я приведу людей, які бачили мій меч оголеним, і вони мене виправдають...

— Гм!

Далі ігумен заплакав. Перейнявся усім серцем повагою до юнака, а якщо людину шануєш, то що вдієш?

— Я здогадувався про твоє минуле,— помовчавши, несподівано для самого себе зізнався він,— але вирішив залишити тебе при монастирі, бо мені сподобалось твоє обличчя.

Простягнувши руки, він кінчиками пальців обвів лице юнака, майже його не торкаючись.

— Спасибі, святий отче.

— За лик, сину мій, дякувати не годиться, бо в тому не твоя заслуга.

— Чия ж?

— Роду, з якого людина походить. Та ще на лику, можливо, лежить печать вищого благословення, якщо, звісно, така печать на ньому лежить.

— Знаю, отче... Можливо, благословення всевишнього було з нами, але правди — ніколи!

— Той, хто вірить, сину мій, не може і не має потреби шукати іншої правди, окрім правди господа.

З внутрішнього дворики, немов із самісінької серцевини ночі, загорлав півень. Похопившись, що час уже пізній, отець Паїсій взяв псалтир, свічку і попростував до виходу. Він ішов, але відчував, що його щось стримує, якась неканонізована християнська заповідь не дозволяла йому покинути приміщення, де все ще стояв на колінах його духовний син. Заплакана свічка нізачо не хотіла ставати на своє звичне місце, у підсвічник, і отець Паїсій довго з нею проморочився.

— Сину мій, хочу тебе запитати: чому тебе досі не представляють до чернецького чину? Невдовзі мине два роки, як ти у нас послушником, а твій духівник, отець Ігнат, все ще мовчить...

. Оскільки розмова звелася до іншого, послушник міг, не роняючи гідності, встати з колін, але впертий трансільванець не зрушив з місця.

— Рано мені в ценці, святий отче. Досить мені помітити якусь несправедливість, як моя права рука тягнеться до меча на лівому стегні. Потрібен час, щоб я міг погамувати в собі бунтівливий дух і, не думаючи більше про мирські діла, спрямувати свої помисли до бога.

— Бути християнином, — мовив отець Паїсій, — це не означає бути покірною овечкою. Твоє обличчя тим і сподобалось, що при всій його благоліпності виражає твою готовність постояти за себе. «Несіть бога в собі, — сказав апостол, — але вмійте відстояти те, що ви несете».

Послушника трохи здивували ці, не відомі йому слова, він ще постояв якусь мить, потім устав з колін і попросив:

— Святий отче, побудьте зі мною всю ніч і на пам'ять про наш убогий Секуль розтлумачте мені хоча б один псалом царя Давида.

Старанний півень знову порушив нічний спокій. У віконцях келій то там, то там замиготіло світло лампадок, чи не сотня дверей закрипіла на різні лади. Розбуджена духовниками монастирська братія понуро попленталася на всеношну.

— Зізнатися, сину мій, дух і в мені тужить, і якщо тебе прислало провидіння, нехай збудеться воля господня.

По цьому отець Паїсій повернувся до столу, поклав перед собою псалтир, поставив свічку у підсвічник, осинив себе хресним знаменням і сказав:

— Приготуй стіл для бесіди.

— Скільки буде присутніх? — запитав послушник.

— Усі, хто в нас харчується.

Послушник дістав у кутку важкий кошик з свічками, обійшов з ними круг столу, розставляючи свічки, затим

обійшов ще раз і кожну з них засвітив. Коли напроти кожного порожнього стільця спалахнула свічка, послушник повернувся в куток, де звичайно не було ні стільця, ні свічки, і завмер у шанобливому чеканні.

— Запали ще одну,— зауважив священник.

— Бог вам віддячить,— мовив послушник, дістаючи ще одну свічку.

Після короткої паузи, тишу якої порушували тільки потріскування свічок і м'який шелест сторінок, отець Паїсій, звертаючись через увесь стіл до послушника, що стояв самотою, сказав:

— Браття во Христі! Не по праву ігумена монастиря, що відповідає перед усім миром за цю обитель, і не по праву священнослужителя, який відповідає перед богом за ввірене йому братство, а як останній грішник на цій грішній землі приходжу я до вас цієї дивної пори, щоб покаятись у гріхах і разом з вами ще і ще прилучитися до немеркнучого світла святого писання.

— Амінь,— прошепотів послушник і перехрестився.

— Амінь,— відповів йому старець.

На головній монастирській башті задзвонили до всеношної. Дерев'яні молотки, вдаряючись по дерев'яній дощці, низали надзвичайно тонкий дріб. Розбуджений дерев'яними молотками, бемкнув із своїх глибин головний дзвін монастиря. І розкололась ніч навпіл, і здригнувся першородний гріх, що причаївся в плоті людській, і завмер занесений над жертвою меч.

— Галілейські рибалки,— проказав після мовчання отець Паїсій,— перші християни, щоб не загубити бога в собі, вставали глибокими ночами і, зачинившись у своїх халупах, молилися. То були часи жорстокі, важкі. Слово боже, здавалося, пригасає, як згасає свічка, але його полум'я вдалося зберегти. І порятували його не полководці, не золочені храми, не мудрі тлумачі прадавніх заповітів, а самотні рибалки, які вставали ночами

молитися. Наша церква багато чим зобов'язана тим рибалкам. І, щоб увічнити їхній подвиг, ухвалила в своїх канонах назавжди зберегти всеношну, тобто обов'язкову службу, яку ми маємо правити глибокої ночі.

Розбуджені головним монастирським дзвоном, озвалися й середні дзвони. Здається, не встигши отямитись, середні одразу засвідчили вірність своєму владиці і, досягши між собою належної згоди, заходились завзято допомагати головному творити той таємничий міст, по якому з незапам'ятних часів усе тимчасове й земне тягнеться до вічного, небесного.

— Сірійські пастухи,— вів далі отець Паїсій,— наші перші християни, грамоти не знали, церков не мали. За храми їм правила випалені сонцем небеса, а молитвами для них були пісні царя Давида, які вони завчали напам'ять. Вони могли прожити в горах рік чи й два з однією-єдиною піснею. Затим обмінювалися нею з іншими пастухами на іншу пісню і вже з цією, новою для них, знову йшли в гори, і знову на цілі роки. На честь тих сірійських пастухів ми під час всеношної, як правило, не читаємо псалтирів у канонічній послідовності, а, розкривши книжку, зупиняємося на тій єдиній пісні, що трапить перед очі на випадково відкритій сторінці.

Тридзвони полинули в далину й згасли десь у горах. Вималювалися в темряві обриси монастирської башти. Темну й мовчазну ніч розбудили маленькі дзвони. Вони дрібно, сріблясто, бентежно защебетали на всі сторони світу, та, щоб заспокоїти їх і повернути під свою батьківську владу, подав свій вольовий голос головний дзвін.

Отець Паїсій узяв пошарпаний томик, розкрив його навмання і, знайшовши початок псалма, прочитав старечим голосом:

— «Тридцять восьма пісня царя Давида. Незрушно стою на тому, що сказав: буду я триматися шляхів своїх,

не грішитиму язиком своїм, буду загнуздувати вуста свої, допоки нечестивий стоїть переді мною...»

Отець Паїсій поклав розкритий том на столик і підвів сиву голову, рішуче глянув у темряву, що насувалася звідусіль.

— Дорогі і шановні браття мої... Відкладемо поки що святе писання і постоїмо, задумаємося над сутністю нашого тлінного світу. З чого ми почали свою молитву? Впавши ниць перед всевишнім, ми зізналися йому в тому, що за багато прожитих в цьому світі літ ми раптом опам'яталися і сказали собі — досить, віднині будемо триматися шляхів своїх, будемо загнуздувати вуста свої, допоки нечестивий стоїть перед нами.

О багатостраждальний роде людський! Який недосконалий цей світ і яка давня його недосконалість! Ця пісня була складена за тисячу років до Спасителя. Потім син божий був серед нас, було розп'яття, і ось уже незабаром виповниться дві тисячі літ після його вознесіння, а ми, як і раніше, прокидаємося ночами і кажемо собі — досить. Відтепер треба триматися шляхів своїх і загнуздувати вуста свої...

Важко, глухо застогнав головний дзвін. Це був навіть не стогін, а зойк горя народного, його всотали в себе кам'яні ущелини, і той розщеплений на дрібні скалки зойк полинув далеко горами й долинами. Стогін могутнього владики примусив середні дзвони кинутись йому на допомогу; за ними навмання полетіли їхні найменші брати. Ці малюки летіли довго-довго і зникали десь там, далеко вниз, де гупали дерев'яні молотки, мовби визначаючи їм місце падіння.

Отець повернувся до початого псалма.

— «Незрушно стою на тому, що сказав: буду я триматися шляхів своїх, не грішитиму язиком своїм, буду загнуздувати вуста свої, допоки нечестивий стоїть переді мною. Я був німий і безмовний і мовчав навіть про добро, але скорбота моя не меншала, росла в мені...»

— Скажіть, отче, звідки ж бралася й росла вона, туга, скорбота?

— О сину мій, в тому-то й суть. Це наш великий біль, наша велика скорбота. Ковтнувши горя сповна, ми примусили замовкнути в собі те, що було послане нам з неба. Замовкнув небесний голос, порушився зв'язок із зовнішнім світом. Чи багато ми на тому виграли? Та навряд, бо, переставши бачити зло, яке нас оточує, ми перестали бачити і те добре, що було у нас самих. А коли привчили свій зір не бачити більше ні зла, ні добра, ми погасили у собі вогонь свідомості, ми зрівнялися з травою, з піском, з морем, зрівнялися з усім тим, що, хоч і було створено богом, але не було ним одухотворене. Велика втрата породжує велику скорботу, і через те, усвідомивши своє падіння, ми зізнаємося богу, що наша скорбота не зменшилася, що вона росте...

Раптом монастирський передзвін обірвався десь у підніжжі гір. Якийсь час по ущелинах блукали відголоски недавніх сліз і стогону, та ось затихли й вони. Лишилася тільки темна й довга ніч за вікном, довгі ряди дотліваючих свічок у старому монастирі та дві засмучені душі, одна — в одному, друга — в другому кінці столу.

— Хрещені македонянки, — вів далі отець Паїсій, — наші перші християнки, найдужче боялися тих слів у молитві, яких не розуміли. Після того як їм розтлумачували кожен неясний вираз, вони починали молитву спочатку. Не будемо й ми перебільшувати наших незначних можливостей щодо запам'ятовування великих істин і почнемо свій тридцять восьмий псалом спочатку...

Довго-предовго мовчали дзвони на башті Нямца, і лише після того, як німота ночі їм стала нестерпною, подав свій голос головний дзвін. Це навіть не можна було назвати бемканням дзвона — просто так, ніби ненароком, сколихнутий вітром, він чомусь зітхнув.

— Вдумаймося,— сказав отець Паїсій,— як мудро сотворив всевишній людину, як глибоко вселив у наше ество свій небесний дар, якщо ми при всій нищості, при всій підлості своїй того дару не погубили. Щоправда, спершу ми той свій внутрішній голос поруйнували, але й тоді, коли нам жилося спокійніше, краще, багатше, і тоді під нашим благополуччям жеврів приглушений нами божий дар. Небо не дало нам загинути, і настав день, великий день, коли спалахнуло серце, і в думках зайнявся вогонь. Ми знову стали самими собою, але, боже, скільки дорогоцінного з тієї невеликої кількості відпущеного нам часу ми віддали своїй німоті й глухоті! І через те, відкривши заново самих себе, ми знову прийшли до всевишнього, щоб запитати, скільки нам відведено днів і яким буде наш вік, та, на жаль, наше перебування на цій землі коротке... Для того, щоб натворити гріхів,— часу достатньо, а щоб їх спокутувати,—зовсім мало.

І знову, як уже бувало тисячу й тисячу разів на цій грішній землі, з нічого, з темряви, із згасаючого в ущелинах тривожного дзвону, з просякнутих пахощами хвої туманів, з самотнього чабанського багаття, з м'якої замріяності весняного капежу пролунали голоси дерев'яних молотків. Захлинаючись і переганяючи один одного, вони побігли по дерев'яних сходинках вище й вище, і ось рука, понишпоривши в темряві, знайшла мотузку, шарпонула її на себе. Могутньо, навічно спалахнув благовісний передзвін, і уроче свято його полинуло на всі чотири сторони світу. Ні, що там не кажіть, а доки живий Дух і живе Слово, з нами нічого невинного статися не може.

— Убогим іудеям з римських околиць, які займалися збиранням битого скла,— сказав отець Паїсій,— нашим першим християнам, які вставали ночами у своїх бідних кварталах за Тібром, щоб помолитись,

доводилося дорого платити за своє спілкування з богом. Часом це коштувало їм життя, але вони вірили в свій порятунок, вірили в царство небесне, і тому, коли у двері їхніх халуп стукали гонителі божого слова...

Раптом послушник перестав дослухатися читання псалтиря, вийшов зі свого кутка і попростував до отця Паїсія. Він ішов чомусь навшпиньках, дрібними кроками, до чогось прислухаючись. Тої ж миті насторожився й ігумен і почув наростаючий цокіт кінських копит. Гуркіт армади дедалі дужчав, але, як виник, так несподівано й згас, ніби його зітнули стіни монастиря.

Очевидно, люди і коні кілька хвилин переводили подих, потім пролунало щось по-турецьки, і в залізну браму владно постукали.

— Святий отче, — вимовив послушник, тремтячи від збудження, — у нас є одна велика перевага — висота! Я зберу молодих ченців, ми заліземо на стіну, станемо над самісінькою брамою, поки там точаться переговори...

— І що?..

— І — скинемо на голови вершників...

— Сину мій, — сказав зворушений ігумен, — ти забув, що Нямц — монастир, а не прикордонна фортеця. У нас і справді є перевага, але ця наша перевага не висота, а молитва. Змирися, сину мій, і давай скористаємося зі своєї справжньої переваги...

«Дивна річ, — подумав послушник, — завжди, коли зчиняється сум'яття, коли складається важка ситуація, старий діє спокійно. І чим нестерпніше становище, тим глибший і повніший спокій його охоплює». Ось і зараз, відігнавши тривоги безсонної ночі, він узяв зі столу псалтир, притулив його до грудей і тихо підійшов до іконок, що відсвічувалися в срібних шатах, став побожно на коліна. Свічка тремтливо блимала, а отець

Паїсій стояв на колінах. Він уже не молився, не хрестився, не бив поклонів, але був такий осяяний, що, дивлячись на нього, можна було подумати — ось воістину щаслива людина, яка прожила воістину щасливе життя.

В якусь мить ігумен розплющив очі й ніби несподівано побачив послушника, що стояв поряд, але дивився крізь вікно на площу й думав про близьку битву з турками.

— Сину мій, хіба ти не хочеш разом зі мною пізнати блага *зосередженого думання?*

— Яке там *зосереджене думання*, святий отче, коли ось-ось зметуть монастир!

— Сину мій, ніколи не панікуй і якщо в душі твоїй складається молитва, облиш усі клопоти і заглибся в душу свою...

— Як заглибитися в душу, коли вони виламують браму і рвуться в монастир.

— Все минає, сину мій. І перемоги, і поразки, і тупцювання на місці, і несправедливості цього світу. Тільки слово всевишнього може звільнити нас від гіркот.

Подумавши якусь мить, послушник підійшов до ігумена, опустився на коліна. Невгамовний гуркіт під стінами монастиря виводив його з себе, він здригався від кожного удару в залізну браму, але вуста його вже шепотіли «Отче наш». Як не дивно, але тисячоліттями освячене чергування звернених до бога простих слів поволі зняло з нього тривогу, якою перейнялося все його ество.

Так, слово за словом, вірш за віршем із звичної, званої з дитинства молитви, у його серце вселявся спокій, за яким тужить земна плоть, умиротворявся дух, без чого віра — не віра і християнин — не християнин.

Розділ III

НЕПОРОЧНІСТЬ

За мною стоїть шістнадцять
тисяч верст простору
і двадцять мільйонів
вірнопідданих росіян.

Катерина II

Місяць в ніч прогляне тьмяно;
Хмара мчить та туча мчить —
Сніг летючий колив'яно
Коливаючись мовчить...¹

Пушкін

Величезна хмара куряви, розпластавшись над випаленими сонцем пустирями, поволі повзла зі сходу на захід. Кленучи свою долю і ковтаючи пилюку, посувалися в полуденному пеклі гренадерські та мушкетерські полки. За піхотою на зморених, мокрих од тривалих переходів, конях ішли ескадрони кірасирів, драгунів, гусар. На флангах, для прикриття армії, тяглися в неймовірному безладді донські, уральські та запорозькі козаки, люди веселі й дотепні, незалежні й щасливі у своїй вольниці.

Не даючи влягтися піднятій хмарі куряви, за першим валом наочувався другий. Поволі просувалися важкі, призначені для облоги фортець, гармати. Кожну з них тягло по шість пар волів. З полковими гарматами справлялися коні. За артилерією тяглися склади — на довгих хурах похитувались лантухи з провізією для солдатів, фураж для коней і волів, а також безліч усілякого скарбу, вкрай необхідного армії під час наступу.

За харчем тілесним на певній відстані просувався вперед і харч духовний у вигляді величезних наметів, накиданих абияк на вози і призначених для відправ молебнів у походах. За ними, знову ж таки на чималій відстані, рухалися на возах з хмільним своїм крамом

¹ Переклад П. Г. Тичини.

дрібні торговці, а вже за ними, замикаючи похід, пішечком кушпелили ті, кого воєнної пори звично називають солдатськими подружками, а в мирний час значно грубішим, але точнішим словом.

«З богом, уперед!» — сказала імператриця у своєму маніфесті на початку воєнних дій проти Туреччини, і ось українська армія, розбившись на чотири колони, йшла дорогами Поділля, щоб, переправившись через Дністер, там, у Молдавії, стати табором і чекати зустрічі з головними силами ворога, щоб розпочати велику війну між росіянами й турками, тобто християнами і мусульманами.

Дорога була пекельна. Між Бугом і Дністром лежав забур'янений степ. На цій землі, що перебувала під владою Туреччини, у мирні дні кочували кримські татари, але відтоді, як Крим відійшов до Росії, між Дністром і Бугом територія ця все ще належала Туреччині, а фактично була затиснута в лещата російськими володіннями й не освоювалася. Іти по напівздичавілій землі було не просто сумно, а гнітюче. Ні тобі димку над людським житлом, ані півнячого кукурікання, ні собачого гавкання. Лишень тирса, та пирій, та чорнобиль, що вигорів від посухи ще в пору свого першого цвітіння. Тільки пар над спітнілими спинами, скрип порошу на зубах. Сонце в полудень пропікає тім'я, а по полудню аж до останнього відсвіту спіжить з-за пагорбів очі.

— Зажене в могилу, пекуче! — скаржились один одному солдати, перекидаючи з плеча на плече торбинку з сухарями, десятиденний запас яких мусили нести на собі. Ці солдати — бувалий, кріпацький люд. Про них полковники казали своїм капітанам: «Ось тобі троє рекрутів, зроби мені з них одного путнього солдата». Тепер ті, відібрані з трьох, солдати ледве плентались у густій хмарі пилуки, бо пустельний степ, пекуче сонце і спрага вкрай замучили їх.

Тільки на третю добу надвечір колони нарешті побачили у підніжжі похилого довгого пагорба стрічку живлющої вологи, що виблискувала на сонці. «Хлопці, Дністер!» — загаласували на флангах козаки; і гігантська хмара куряви, що завмерла було від подиву на гребені пагорба, почала розпливатися, розтікаться, як тісто з діжі, по схилу, все нижче, нижче, поки не увіткнулася в самісіньку воду.

— Побачимо, побачимо,— пробуркотів фельдмаршал Румянцев-Задунайський і, вилізши з коляски, повів м'ясистим носом, ніби до чогось принюхуючись.

Він був природжений полководець, головною картою, за якою рухалась армія, йому слугувала інтуїція. Помітивши поблизу майбутньої переправи порожню бочку, він водрузив на неї опасисте тіло і зажадав од ад'ютантів підзорної труби. Хоча його першим наміром було оглянути понтонний міст, який готували до переправи, йому там, за горбом, видалося щось підозрілим, і, озброївшись підзорною трубою, він заходився вивчати правий берег. Там, на тому березі, вже була Молдавія, але, оскільки та країна перебувала у васальній залежності від Порти, там, на тому березі, для кожного його солдата починалася війна.

— Щось цікаве побачили, ваше сіятельство?

Петро Олександрович не відповів. Він взагалі був мовчуном і часто, захопившись якоюсь дрібничкою, довгим німуванням заганяв людей з свого оточення у глухий кут. Та, власне, чи й до розмов у таку спеку?!

Тим часом пилюга на березі спадала, і штабники, що вертілися навколо фельдмаршала, захвилювались, бо з сорокатисячної армії нічого не лишилось. Увесь лівий берег, скільки сягало око, був усіяний розкиданими в безладді, як після важкого бою, гарматами, возами, амуніцією, а з води стирчали в якомусь неземному блаженстві голови солдат і коней.

— Ось так, ваше сіятельство, при несподіваному нападi ворога ми могли б зазнати найганебнiшої поразки, — висловив своє припущення котрийсь із ад'ютантiв.

— Облиште їх, нехай купаються, — дозволив фельдмаршал з таким виглядом, що, мовляв, доки він сидить на порожній бочці і дивиться в підзорну трубу, ніхто не наслідиться напасти на його армію. Тіло його, щоправда, затерпло від непорушного сидіння. Опасистий полководець сповз із боїчки, довго її обстежував, ніби вивчав, чому йому незручно на ній сидіти. Потім перекотив її ногою трохи далі, перевернув дном до гори.

І знову всівся на дно й знову заходився оглядати правий берег.

Штабні офіцери мовчки сопіли поряд з ним, знемагаючи під нещадно палючим сонцем, і нервували. Вони добре розуміли, що командуючого щось стривожило, але самі, скільки не вдивлялись, абсолютно нічого вартого уваги на протилежному березі виявити не могли. На відміну від лівого похилого берега, правий був високий і крутий. Громаддя вапняку і ракушняку височіли, вишикувавшись у ряд, ніби табун загадкових доісторичних тварин, що прибігли на водопій. Порослі місцями рудуватим мохом, зяючи вимитими дощами і вивітряними білуватими ущелинами, ці велетні, здавалося, ненаситно й безперервно п'ють воду. У підніжжі кручі, над водою, чорніли ледь помітні печерки, вони чимось нагадували ніздрі велетнів. Саме це й створювало враження, що уявний велетень ніяк не може погамувати спраги.

— Хто хоче, можете викупатися, — дозволив раптом Петро Олександрович, і це якоюсь мірою змінило ситуацію.

Людам, що прибули сюди з півночі, важко переносити балканську спеку, й знемагати у німій покорі їм майже не під силу. Звичайно, на те він і фельдмаршал,

щоб видивлятися у підзорну трубу, не зважаючи на тих, які мліють від спеки, але ж, бач, дозволив... І хоч ніхто не насмілювався скористатись з того дозволу, але обіцяна воля підбадьорила штабників, настрої яких почав підупадати: всі вони прагнули старанно допомагати командувачу...

А правий берег Дністра був, як і раніше, безлюдний, пустинний. На вершинах круч, де громадились ракушняки, чахнув від спеки низенький терновник та вишняк. З-поміж тих чагарів де-не-де визирали приземкуваті хатки під солом'яними стріхами, з побіленими крейдою чи вапном стінами. Місцями, де лінія високого берега спадала, опускаючись часом аж до річки, виднілися занедбані поля з верткими гривами пилу, а за ними — вкрита дубовими лісами темна далечінь.

— Чи не красуню запримітили між хаток отих? — весело запитав дотепний на слово генерал Ельмпт, командир третьої дивізії, яка мала першою переправитись на протилежний берег.

— Видивляюся долю, — відповів сумовито Петро Олександрович. — Яюсь циганка нагадала, що мені суджено доживати віку в саманній молдавській хатині під солом'яною стріхою, то оце й шукаю, де може бути та моя остання оселя...

Офіцери, мовчки усміхаючись, перезирнулися. Губернатор України фельдмаршал Румянцев-Задунайський був одним з найбільших багатіїв свого часу. Ширилися навіть чутки, нібито він оцю сорокатисячну армію частково утримує на власний кошт, чим у такий спосіб робить царицю своєю боржницею. То хіба можна було уявити, щоб людина, у певну залежність якої потрапила й імператриця, та доживала свій вік у саманній хатині під солом'яною стріхою?!

Генерал Ельмпт дещо інакше розцінював цю ситуацію.
— Скажу вам, що є великий сенс у таку спеку поси-

діти на призьбі, в затінку, з кухлем смачного прохолодного вина, щойно принесеного з льоху...

— Дасть бог, посидимо за Прутом, — пробубонів у відповідь Румянцев-Задунайський. — Там і хати просторіші, і призьби ширші, і вино смачніше...

І зітхнув. Легендарний, могутній, безмежно багатий, і ось зітхає. Десять років тому, під час першої російсько-турецької війни, йому судилося стати першим воїном Росії, караючим мечем християнського світу. Те, чого не вдалося досягти навіть Петру Великому, зумів зробити він, бо саме його армія поставила на коліна Оттоманську імперію.

Перемоги Румянцева-Задунайського були такі блискучі, що імператриця запропонувала спорудити в Петербурзі тріумфальну арку, щоб належно зустріти його в столиці країни, але він, мовчазний і замкнутий, відмовився од пишних почестей і повернувся у свої маєтності на Україні, аби усамітнитись і чекати, доки вітчизна покличе на ратне поле, ввіривши йому свою долю. Та чекати йому довелося довго.

Ризиковано було садовити на трон молоду амбітну імператрицю, яка до того ж мала істотну слабінку — захоплювалася пишними балами, розкішшю, театральними видовищами, почувала особливу прихильність до чоловіків у військових мундирах... За все, звісно, треба було платити. Ще під час тієї війни, в розпал боїв під Кагулом і Ларгою, Катерина часто посилала Румянцеву молодих своїх фаворитів, делікатно натякаючи в листах, що, мовляв, їй буде надзвичайно приємно, якщо старання її підопічних виявляться корисними Росії. Петро Олександрович з батьківським розумінням ставився до слабінки і прохань імператриці і, зарахувавши котрогось із її улюбленців на службу до свого штабу, згадував про нього в момент, коли виникало не вельми важке завдання, після виконання якого не забував представити його

до нагороди, тим самим і належно догодивши молодій імператриці. Та один з її фаворитів, на ім'я Григорій Потьомкін, правду кажучи, дещо його здивував. Цей молодий генерал вивершувався над іншими її улюбленицями на цілу голову не тільки тим, що був високий, ставний, тямковитий, бойовий, але й тим, що відзначався надмірною жадобою до слави й нагород і часто заганяв командувача у глухий кут. Хто б міг тоді подумати, що коли настане час нової війни, саме його, Потьомкіна, буде призначено імператрицею у провідні герої, а легендарного фельдмаршала відтіснено в тінь...

Щоправда, принизити уславленого героя загалом не так просто. Коли нова сутичка з Туреччиною стала неминучою і терміново було укладено союз із Австрією, воєнна колегія, яка мала доручення розробити план наступної кампанії, утворила дві армії: одну під командуванням Потьомкіна, другу — під орудою Румянцева-Задунайського. Однак армії ті істотно різнилися. Військо Потьомкіна нараховувало близько ста тисяч чоловік, а Румянцева — ледве сягало сорока тисяч. У той час, коли австрійці взяли в облогу знаменитий Хотин, Потьомкіну було наказано захопити Очаківську фортецю, що ж до Румянцева, то його армію одразу відсунули в резерв. Після переправи через Дністер війська фельдмаршала мали стати табором на невеликій річці Куболті і ждати наступного розгортання подій. Його дії були віддані в цілковиту залежність від того, як складатиметься ситуація навколо обложених фортець — Очаківська й Хотина. Правда, у рескрипті воєнної колегії зазначалося, що українська армія, перебуваючи в Молдавії, сковуватиме головні сили турків на Дунаї і при потребі піде на допомогу Хотину, але все те робилося лише задля того, аби хоч якось пощадити гідність фельдмаршала. Інший на його місці міг би і не прийняти такого призначення, але Румянцев-Задунайський погодився,

бо, крім усього, він був не лише громадянином, але й державним діячем. Був чи не був фельдмаршал дитям епохи Петра Великого, але в його жилах текла кров людини, що завжди почувала свій обов'язок перед великою імперією. І коли зайшла мова про це призначення, то він кинув усі маєтності, сів не на коня, як то бувало в молодості, а в коляску, оскільки з віком погладшав і поста-рішав.

— Все ж тікають,— мовив хтось здивовано.

Штабні офіцери з оточення командувача давно вже стежили за метушнею на правому березі. На околицях сіл то там, то там здіймалися гриви куряви і, поволі спадаючи та розпросторюючись, тяглися довгими лисячими хвостами далі на захід.

— І добре роблять,— сказав по мовчанці Петро Олександрович.— Там, у хащах кодрів, легше сховатись.

— Дивно все ж таки,— роздумував уголос генерал Ельмпт.— Ми їм несемо визволення, а вони від нас тікають.

— Не від нас, а від турків.

— Та де ж ті турки?!

— Не забувайте, Іване Карловичу, що перед нами християнський народ, який опинився в мусульманському полоні. Інакше кажучи, народ-мученик... Як тільки ми перейдемо Дністер, турки одразу ж схопляться за меч, а турки, якщо вже вихоплять меч, то не зупиняться, доки не потече кров рікою...

— То, може, глянемо, що там встигли зробити наші понтонери... Міст, мабуть, готовий.

— Глянемо, глянемо,— погодився фельдмаршал, але з бочки не встав, не одірвав погляду від правого берега Дністра.

А тим часом сорокатисячна армія вибралася з ріки, отаборилася на березі. Мирно пасуться коні, димлять кухні, а козаки лишилися у воді, регочучи, перуть свій

одяг і втішаються, коли з їхніх рук вириваються штани і пливають за хвилиною.

Понтонери з інженерного корпусу армії приготували для спуску на воду велетенський міст. Споруда лежала на березі в очікуванні огляду та благословення на спуск, але фельдмаршал все сидів і сидів на бочці й не думав зрушати з місця, усе дивився й дивився в підзорну трубу. При тому вивчав уже не самий берег, а його основу, точніше сказати оті круглі печерки, що чорніли над водою, нагадуючи ніздрі доісторичних велетенських тварин. Не знати чому, але з якогось часу вони почали диміти, створюючи враження, ніби ті доісторичні велетні лютують, гніваються.

— Дозвольте, ваше сіятельство, з'ясувати...

— Будь ласка...

За чверть години двоє офіцерів у супроводі нечисельного козачого конвою вже виходили з води на протилежному березі Дністра. Берег той, по суті, був подвійний — спочатку низький, мов призьба, так званий малий берег, уздовж якого тягнулась вузька, вкрита лободою, цикутою та лопухами смуга завширшки до ста метрів, і лише за нею стояли дибки оті доісторичні велетні. На тій вузькій смужці землі паслись чийсь кізочки, комусь навіть вдалося у цій долині спорудити хатину. Таке собі, не бозна-що, а все ж таки житло, якийсь прихисток із саманими стінами й стріхою над головою, з дверима й віконцем.

Коли двоє козаків вилізли з крайньої печери, яка диміла найгустіше, і стали перед офіцером у глибокій розгубленості, він запитав:

— Що там димить?

— Глибока яма, ваше благородіє, закидана пнями, а поверх них навіщося накладено рядами каміння... Днів зо три димітиме, не менше.

— Загасить.

Козаки одразу ж заходилися заливати водою і засипати землею ту димну яму, а з сусідньої печери за якусь мить вийшла жінка.

— Ой лишенько моє, хто ж це там гасить вогонь? — заволатала вона — широколиця, з плямами сажі на щоках і на лобі. Зсунута набік хустина, войовничий вигляд робили жінку смішною, але її добрі, привітні, розумні очі не дозволили поставитися до неї зверхньо.

— Хто така?

— Пхе... Жінка, як бачите...— відповіла. Складалося враження, що вона не хоче назвати своє ім'я.

— Як тебе звати?

— Катерина.

Голос у неї низький, гарного тембру й ритмічності, але збентежений. Офіцери спохмурніли. Якщо твою царицю називають *Катериною* і ти, молодий офіцер, мрієш про славу, натрапляєш у чужій країні на таке опудало, що й сказати щось годі, і те опудало носить ім'я твоєї повелительки!..

— Та ти хоч знаєш, як звати нашу імператрицю?

— Знаю! Маю таке щастя!

— Навіщо розвела вогонь у печері?

— Та як вам сказати...

Вона не знала, як сказати по-російськи. Перебирала, плутала слова і не могла знайти потрібне, тоді обернулася і бігцем подалася до ближчої печери, через якийсь час вийшла, вже гарно прибранна, причесана, хустина акуратно пов'язана, на руках винесла велику білу грудку й подала її одному з офіцерів.

— *Вап-но*, — сказала вона, ніби вибачаючись за те, що лишень зараз знайшла потрібне слово.

— Навіщо тобі вапно?

— Та ж для побілки.

— Що маєш білити?

— Святий храм.

— Що за святий храм?

Катерина головою вказала на крайню хату під солом'яною стріхою, що стояла над самісінькою кручею і, здавалося, ось-ось зірветься звідти. Та, як видно, час тече, а хатинка лишилась на місці, стояла собі звичайнісінько, тільки й того, що на ній, коли добре придивитись, можна помітити прикріпленій на жердині невеликий дерев'яний хрест.

— То, мабуть, ваша хата...

— Хіба то хата! То церква нашого села, храм Спасителя.

Почувши таке, козаки, люди прості, з народу, з подиву засміялися. А офіцери, пам'ятаючи наказ імператриці, що йдуть у дружню, християнську країну, стрималися. Та жінку мало цікавило те, хто як ставився до її церкви. Вона не зводила очей з маленької, вкритої соломою хатини, що височіла над їхніми головами, потім тричі широко перехрестилася, вклонилася їй у пояс.

— Навіщо опустілому селу церква, та ще й побілена вапном?

— Чому опустілому?!

Вона враз аж ніби стривожилась, завмерла на місці, стала прислухатись до того, що діється на горі, а звідти, з-за кручі, долинали щось подібне до биття клепала — били деревом по дереву.

— І-і-ро! — скрикнула жінка, сплеснувши в долоні, і кинулася до хатини в долині й одразу ж вибігла звідти. Вже на ходу поправляла білу хустину, прудко й граціозно підіймаючись угору по стежці. Козаки тільки прищмокували, спостерігаючи, як під вицвілим на сонці ситцем грає молоде й туге жіноче тіло.

— Поглянь, яка статурна... молода й гарна, кращої не може бути...

— Солодка, напевне, тільки, видать, ненаситна...

— Чого ти так думаєш?

— Не бачиш, хіба, скільки он добра надбала для своєї хати?

З-за високого лопушиння визирала ціла шереха пере-
ляканих дитячих голівок.

— Ото стільки дітей у такому віці?

— Голос у неї співучий, а молодіці співочі до кохан-
ня охочі...

— Шкода, що не маємо часу, а то б ми з нею удвох про-
співали б усеньку ніч. Адже й у мене голос путящий!

Вибігши на гору, Катерина з подиву зупинилась, бо побачила щось просто неймовірне. По дощці, що висіла в церковному дворі на акації і правила за дзвін (село було таке убоге, що люди не могли придбати справжнього дзвона), біла з усіх сил жінка, яка сиділа на завантаже-
ному домашнім скарбом возі. Вона, очевидно, дуже по-
спішала, і тому прямо возом під'їхала до акації. Гатила в дошку так, як сповіщають про народження і смерть, як кличуть на церковну службу, як вибиває водовоз, як серед ночі сповіщають про укладення миру — дрібно-
дрібно, а коли настає лихоліття — настирливо. В усіх ви-
падках, як правило, вибиває-видзвонює чоловік, а зараз раптом осмілилася робити подібне жінка!!! Вона кала-
тала затято, зосереджено, ніби заціпеніла, однією рукою тримала повіддя, другою без упину гатила, зчиняючи паніку на весь окіл.

— Матушко, ви оце для мене б'єте?

— Геть звідсіля, ти! Стала б я заради такої дурепи руки надривати! Батюшки ніяк з церкви не витягну... Вже он козаки в Дністер полізли, а він все там длубається, все гребеться, мов квочка...

Він в Околині носив прізвище Василе Геїне, що помолдавськи означає курка, і селяни поза очі й справді прозивали його спершу «Піп Півень», а коли священник постарів, почали казати на нього: «Отець Клошка», тобто

Квочка. Але щоб його так називала сама матушка... Почувши таке, Катерина зніяковіла, не знала, що казати і як бути. Звела очі на двері церковці, що були навстіж розчинені й мовби кликали на допомогу. Якоюсь тривогою, лихом віяло звідти, і, перехрестившись, Катерина смиренно зайшла до святого приміщення.

Але яке там святе... Крізь трое невеличких перехняблених віконець пробивалося так мало світла, що його ледве вистачало, аби побачити стіни. Під ногами — глиняна, втоптана усім селом, долівка. Стеля також була виліплена з глини у формі купола, крізь який у дощ протікала то тут, то там вода. У центрі продовгуватого приміщення стояв стовп, підпирав купол. Оскільки в селян нічого не пропадає даром, то вони прибили до стовпа угорі поперечину, щось на зразок сволока, від чого утворився своєрідний хрест, на який можна молитися.

У глибині церковці тулиться маленький вітвар, збитий із звичайних дощок, побілених підсиненим вапном. Зроблено все так, як, на думку господарів, мало бути найкраще. Зараз усі трое дверцят вітваря були розчинені. Час від часу над перегородкою зринала сива покуйовджена голова. Як це буває у літніх людей, піп, щось там збираючи, крєктав, метушився, тяжко дихав. А матушка невпинно підганяла його калатанням по дощці. Коли її торохкотіння ставало нестерпним, отець Геїне, якого діймала задишка, визирав з-за перегородки і кричав крізь розчинені двері:

— Та вже йду, зараз іду!!!

За звичаєм, селяни, зайшовши в церкву, зупиняються на якийсь час на порозі, щоб очі звикли до сутінків, а Катерина, ледь переступивши поріг, одразу ж кинулася в заповітний куток, щоб поклонитися святому Миколаю-угоднику, заступнику-охоронцю усіх селянок, та на півдорозі зупинилася з піднятими до чола, складеними у пучку

для моління, пальцями і жажнулася. Там, де завжди висіла ікона, тепер зяяла сіра, заснована павутинням, запилена пляма.

— І-і-іро, пограбував церкву!!!

— Та не кричи, дурна, ніхто не пограбував її. Забрав своїми власними руками найнеобхідніше, без чого не обійтись...

— Хай мені бог простить, але ви, батюшко, так пограбували церкву, що тут лишилася тільки наша убогість та наш сором. Навіть турки, навіть татари під час набігів своїх отак не гріли рук на наших святинях...

— Яка ж ти вперта, на лихо,— сказав піп якомога примирливіше.

Змучений поспішливим збиранням у дорогу і непогамовним терзанням матушки, священник підійшов до стовпа-підпорки, обняв його — бачить бог, як йому тяжко, а тут ще й ця прибігла.— Ти ж живеш у долині, на березі Дністра, хіба не бачиш, скільки війська стало табором на тому боці й готується до переправи. І, ти гадаєш, ті грізні яничари сидять склавши руки і люльки курять? Не сьогодні, то завтра посуне ця навала і грізний меч та вогонь гулятимуть над нашим краєм, і що лишиться у дні тяжких випробувань нашому маленькому народові, окрім кодрів з пожухлим листям!?

Катерина стояла пригнічена й похмура. Щось тривожило її серце, не давало спокою, а разом з тим і жевріла в її грудях якась надія. З будь-якої ситуації можна знайти вихід, треба тільки терпляче вірити, що його знайдеш.

— А ви знаєте, батюшко, що імператриця Росії вірить тому ж богові, що й ми?

— Знаю.

— То що ж виходить: вони, православні, йдуть до нас військом, щоб допомогти, а ми, також православні, тікаємо од них у ліси!? Та це ж все одно що запросити

в гості людину, а самому замкнутися в хаті й удати, ніби ти пішов на ярмарок!

А матушка знову почала щосили гатити в дошку. Того дерев'яного бовкання піп не міг знести.

— Та вгамуйся вже, ось зав'яжу мішок і виїду!

Але не йшов, стояв і якусь мить думав, чому це досі не зав'язав того лантуха. Згадав, що чогось потрібного ще не взяв, і почовгав до вітваря, але одразу ж забув, за чим туди йшов.

— Ось до чого дожився,— поскаржився раптом Катерині,— і ти на мене гніваєшся, і матушка, мов навіжена, підганяє. А село тим часом уже знялося і подалося в долину Саке. І я, як пастир, не можу не піти за своїм стадом, мушу йти слідом за мирянами, поки не пізно. Ікони та інші церковні речі забираю з собою, адже війна може затягтися до осені. А там, у лісі, мало що може статися — хтось помре, хтось народиться, і в якому становищі я опинюсь, якщо при мені не буде церковного начиння?

Катерина стояла посеред церкви, висока і вродлива, а на її карі очі набігли сльози.

— То що ж виходить? — запитала вона, подолавши вагання.— На все літо аж до морозів на дверях храму висітиме замок?

— Нічого страшного, повисить, якщо, бог дасть, ніхто його не вкраде.

Жінка поволі наливалась гнівом, і на її високому чолі з'явилися риси впертості, які не провіщали священнику нічого доброго.

— А в священному писанні що сказано?

— Що там сказано?

— Хіба там написано, що коли парафіяни тікають до лісу, то батюшка мусить зрікатися церкви і бігти услід за тими дурнями?

— Церква завжди там, де збирається хоча б кілька християн.

— Але ж ченці з монастиря Коленкулець нікуди не тікають, не зважають на навколишні села.

— Як ти не зрозумієш, монастирі збудовані спеціально з каменю, щоб водночас бути і храмами, й фортецями!

— То для чого їх так будують?

— Для того, щоб на випадок загрози можна було захищатися. А ми що можемо тут, на вершині цього пагорба, з голими руками?

— Як це — з голими руками на вершині пагорба?! Найперше, маємо не одні руки, а ціле село! По-друге, у нас тут не пагорб, як ви кажете, а круча, висока обривиста круча, ціла стіна, що не поступиться ніякій фортеці. Монастирській братії треба добряче похекати, аби звести таку стіну перед своєю обителлю.

Щодо захисту з фронту, то воно, звісно, добре. А як бути, коли вони нападуть з тилу, як ударять в спину?

— А з тилу, із заходу ми, слава богу, захищені лісами, то я й думаю, що на випадок загрози ми зможемо якось оборонитися...

— Якось!..

Отець Геїне зареготав. Але то був не сміх, а своєрідний вибух, така раптова реакція на наївну обмеженість жінки. Та він одразу ж усвідомив свій гріх, скаменувся, перехрестився і попросив у бога прощення. Подолавши розгубленість, сказав коротко і рішуче:

— Позбирай хутенько своїх пташенят, повсаджуй мерщій на мою каруцу та й гайда до лісу, бо не маємо часу для розбалакувань...

— Робіть як собі, батюшко, знаєте, а я залишусь захищати святий храм.

— Якою ж убогою треба бути, щоб називати святим храмом оцю халабуду! Хоч убогість нас і принизила, оболванила, але віра в нас ще жива, ми ще лишаємось християнами! Невже ти ніколи не бачила, які розкішні храми, які золочені куполи зводяться для господа бога!

То що ж залишиться від нашого бога, якщо ми вічно триматимемо його в отакій халупі?

Відчувши себе по цих словах отця грішницею, Катерина перехрестилась і стала поступливішою.

— Не заперечую,— погодилась вона,— храм наш давно треба було затинькувати й побілити. Я збиралася все зробити цими днями, навіть нову піч заклала, щоб випалити свіжого вапна...

— Навіщо тобі те вапно?

— Випаляю свіжого вапна і через день-другий візьмусь за діло. Побачите, як гарно зроблю...

— Як би ти не старалась, що б ти не робила, а стріха стріхою й залишиться, як протікала, так і протікатиме, стелі як не рівняй — не вирівняєш...

Трохи повагавшись, Катерина насмілилась сказати:

— Не насміхайтеся з нашої церкви, батюшко. То не добре...

— Яка церква, дитино?! Опустися в долину, приклади долоню дашком до очей і подивися гарненько вгору, на цю кручу.

— Що не кажіть, а це таки храм. Тут ми вінчаємось, тут хрестимо своїх дітей, тут відспівуємо своїх рідних, тож не маємо, слово честі, не маємо права кидати його напризволяще! Бог вам цього не простить.

Отець Геїне раптом збагнув, що даремно згаяв стільки часу.

— Дітвора твоя тут, на горі, чи в долині? Матушка мене ще вчора звечора, коли самі стали в дорогу збиратись, до тебе посилала. Ти моя єдина півча, без твого голосу жодної літургії, жодної вечірні не відслужити... Забирай хутчіше своїх дітлахів, всаджуй на воза й подамося мерщій услід за селом, бо, як відстанемо та заблукаємо, не минути нам лиха...

З важким мішком на спині і замком за поясом отець Геїне рушив до виходу. Катерина метнулася допомогти

священику, але на порозі зупинилася, забрала в нього замок і сказала:

— Якщо ви і всі ваші прихожани такі боягузи: ще нічого не сталося, а ви одразу — «Бувайте здорові», то я нічого не боюся і залишуся тут сама.

Почувши це, батюшка став, мов укопаний.

— Та чи подумала ти, бідолашна, що буде з тобою, єдиною на все село жінкою, до того ж молодою і вродливою, після того як уся ота орда переправиться на цей беріг?!

— Не лякайте мене, батюшко, я не з лякливих. І не бійтеся, у мене є захист.

— Хто ж тебе захистить?

— А мої шестеро діток.

— Та що твої шестеро малят перед лицем такої армади?

— Вони захистять своєю чистотою й непорочністю.

— А коли ти не зупиняться ні перед чистотою, ні перед непорочністю?

— Тоді мене візьме під свій захист святий храм.

— Якщо ти ще раз назвеш цю халупу храмом, я покину тебе навіть не благословивши...

Очі жінки, мов польові джерела, стали темніти і наповнюватись вологою.

— Як я можу не називати це місце храмом, коли стільки разів тут слухали слова святого писання?.. Коли на наших очах стільки разів зимової пори, під завивання хуртовини й вітру, бачили, як тут, де ми стоїмо, народжувався син божий, коли стільки разів плакали, як приходив час розп'яття Христа, і тремтіли від щастя, як він, смертю смерть подолавши, воскресав і виходив он звідти в білому одязі...

— Звідки, кажеш, виходив?

— Та он з отих дверцят.

— І ти бачила на власні очі?!

— Скільки разів!

Отець Геїне так і закам'янів із роззявленим ротом. Щоб його прихожанка стверджувала, ніби на власні очі бачила...

— Доню моя люба... Історія наша знає багато прикладів героїзму, але, коли ставало нестерпно важко, то рятувалися не головою, а ногами...

— Хочете сказати, батюшко, що ми рятувалися втечею?

— А чим же ще?

— Нас рятувала оця глина і оцей хрест.

Отець Геїне стояв присоромлений, десь у глибині його душі ворухнулась віра, що оця хижка слугувала прихистком і йому. Та це його відчуття сполохала матушка, яка вже не просто гатила в дошку, а галасувала, криком кричала.

— Та йду вже, йду, ось уже на порозі стою.— Потім зітхнув і, звертаючись до Катерини, приглушеним голосом додав: — Не знаю, мабуть, обставини примусили мене між церквою і паствою вибрати не церкву, а паству. Може, я вчинив не добре, але вибір уже зроблено, тож прощавай, дочко моя. Нехай господь оберігає в цю лиху годину тебе, твоїх діток і оцю убогу...

— І цей храм...

— І цю убогу...

— І цей храм...

— Хай буде по-твоєму — і цей храм.

Обличчя Катерини засяяло від благословення й від здобутої перемоги і стало ще округлішим і ще кращим.

— Якщо в цю лиху годину ви надовго покидаєте свій храм, то чому не залишите хоча б якоїсь частки церковного добра?

— Красуне моя люба, що я можу залишити, коли нашого церковного скарбу не назбиралося по зав'язку й на один мішок?

— То хоча б євангеліє залишили. Як може існувати храм без слова божого?

— Ніби ти не знаєш, що в нас одне-єдине євангеліє, за яке торік я віддав кобилу з лошам?! Відтоді їжджу на одній конячині. Ганьба такому попові і такому селу!

— То, може, хоч псалтир...

— Де ти бачила того псалтиря?

— А отам лежало кілька сторінок...

— Там лежало всього три аркушки, які я переписав ще в молодості, коли рука не тремтіла. Я бережу їх як свідчення своєї освіченості на випадок перевірки, але якщо вже ти так наполягаєш, то залишу їх тобі. Тільки ж бережи їх, як зіницю ока!

Взявши аркушки, Катерина кинулася з ними до того місця, де вони завжди лежали, але раптом зупинилась.

— А як же зі світлом буде?

— Що значить — як буде?

— Ну, в сутінках, коли ми зберемося на вечерню, а люд стане перед вівтарем на коліна, а я вийду читати перед криласом...

— Який люд, яке читання?!

— Люди, які залишаться зі мною в селі. І читання різне, як того вимагає служба...

— І що ж, ви битимете тут у дошку, скликатимете громаду на службу без попа?!

— Звісно ж, без попа, але по-християнськи, і коли сонце хилитиметься до заходу, а з монастиря дзвонами покличуть до вечерні, ми всі, хто зостанеться в селі, зберемося у церкві, я розкладу ці аркушки, і як тоді мені без освітлення?

— Про віск і мови не може бути. У мене й крихти воску немає.

— Тоді навіщо ви залишаєте мені ці псалми? Як їх читати без свічки?

— А навіщо тобі, доню моя, свічка, якщо ти не вмієш читати?

— Тобто як це не вмію?! А скільки разів я читала на криласі часослов? Що, погано читала?! Хіба ви не хвалили мене перед селянами?!

— Читала гарно, бо ти ж розумниця від природи і все завчила напам'ять, а раптом хтось ткне пальцем на якусь місце і попросить прочитати слово чи сказати, де читане тобою написано, то ти ж во віки віків не знайдеш.

Катерина почервоніла й присоромлено опустила голову. Це був її великий гріх. Казала, що знає грамоту, і їй самій здавалося, що знає, а її так легко викрили... Але вона стрепенулася, випросталася, підняла голову.

— А якщо одного чудового дня бог змилюється і літери раптом розкриють переді мною свою таїну? Як я зможу проникнути в ту таїну, якщо в церкві не буде хоч маленького недогарка свічки?!

Отець Геїне звів голову до неба, перехрестився і запитав:

— Боже великий, за які мої гріхи тяжкі ти наслав її на мою голову?!

Господь бог мовчав. Мовчав великий, безмежний, всезнаючий, наймилосердніший, і тоді отець Геїне, пригнічений тим, що в чомусь збочив, порився в мішку, дістав кілька загорнутих у ганчірку недогарків і простягнув їй.

— Що ж до воску, то про нього й мови не може бути, його в мене якась крихта. А воно бачиш, яка спека стоїть, не знати, чи назбирають бідолашні бджоли воску. Розтопиш ці недогарки і зробиш із них свічку, щоб і ви мали з чим іти до святої церкви. І не треба мені цілувати рук, бо вони в мене у кіптяві та в гріхах...

— Нехай береже вас бог, отче...

— І вас, діти мої, нехай Пречиста візьме під свій захист...

Провівши як належить батюшку й матушку, Катерина побігла до своєї хати на березі. Швиденько розвела вогонь у печі, збрала до купи своїх діток, усіх гарненько викупала, причесала, випрала їхню одіж. Доки чепурила свою малечу, віск тихо топився в глиняному черепку. По тому, як повдягала дівчорічку, виготовила однією свічечку, гукнула свою ораву і повела стежкою нагору. Вона йшла попереду, а діти дріботіли услід за нею, останньою у цій вервечці була весела, грайлива і вірна собачка Ружка.

У кожному селі, окрім чудової річки, вигону й лісу, є пречудове, хвилююче місце для розради душі, де селяни втішаються упродовж усього свого життя і ніколи не хочуть розлучатися з ним. Катеринине село Околина пишалось своїм прегарним краєвидом, що відкривався з кручі, над якою стояв храм. Йдучи до церкви, парафіяни викроювали якусь часину, щоб постояти, помилуватись звідти, з кручі, на річку й заріччя, на безмежні голубі далі, що, здається, чимось споріднені з твоєю душею, бо чого ж ти за ними завжди сумуєш, та й вони, здається, без тебе тужать...

Як і кожна мати, Катерина піклувалася про те, щоб діти були нагородвані, і причащала, щоб до світу прекрасного були не байдужі. Майже не траплялося такого, коли б вона зайшла до храму, не постоявши хоч трохи над кручею, не надивившись на Дністер. Раніше було перед вечернею тут не протопитися, а зараз, окрім них,— нікого. Покинуті пастирем і односельцями, вони стояли рядком одне при одному мовчки, довго й заворожено вдивлялись у лівий берег, туди, де в промінні передзахідного сонця солдати поспішали спустити на воду моста й перекинути його на цей берег.

Зібраний з понтонів, бочок та зв'язаних між собою плотів, міст нагадував велетенську ящірку, яка звела на д

землею голову, повзе до води і не боїться. Повзе вкрай повільно, а опинившись на воді, пішла плавом до протилежного берега. Коні, гармати, солдати. Вигуки, воання, гармидер. І раптом усе враз замовкло. Обидва береги ніби заснули. Міст плив навкосою вниз, поки не увіткнувся носом в правий берег. Все складалося добре, міст був готовий до роботи, вже навіть по ньому перекотили з одного берега на другий гармату, як раптом не знати чому гігантська ящірка завередувала, стала вигинати спину, мов розлючена кішка, затим почала лащитись, занурюватись у воду. Так, виграючи усім тулубом, рукотворне диво перехнябилося, не витримало натиску води, кілька понтонів відірвалися разом з бочками, і ріка понесла їх за течією в море. Шестеро коней опинилися у воді, пробували виплисти до берега, але ж...

Щось тріщить, щось борсається на хвилях, щось клеко-том затує у вир і поглинає. Плавають бочки, дошки, колоди набігають одна на одну, течія нестримно несе їх вниз. І раптом над усім цим страхітливим видовищем пролунав вольовий, гучний голос:

— Ло-о-ови-и!

Кожен, хто стояв на вигині ріки, кинувся вилловлювати усе, що прибивалося до берега; частину мосту, якої не підхопила течія, відтягували кінцями назад. Треба було усе починати спочатку. А часу для збирання переправи лишилося вкрай мало. Розвідники донесли, що від Орґеева рухається правим берегом колона яничарів, поспішає на допомогу турецьким військам, що перебувають в облозі австрійських військ у Хотинській фортеці. Фельдмаршал Румянцев-Задунайський, почувши таку новину, наказав командирові третьої дивізії генералові Ельмпту відправити молебень.

— І-і-і-рро! — сплеснула Катерина в долоні над головою, побачивши, як вийшли полкові священики і стали перед своїми полками.

Сонце визирнуло з-за пагорба, останнє його проміння сьайнуло на золочених ризах військових попів. Час вечірньої служби минав, а убога сільська церква зоставалася порожньою, бо жінка з дітьми затрималася тут, на кручі, спостерігаючи за тим, як правиться служба в заріччі — Гайда за мамою...

Коли переступили поріг храму, діти кинулися кожен у свій закуток, туди, де звично ховалися, щоб не заважати дорослим, бо церква була завжди переповнена людом. Розбіглися по своїх місцях і здивувалися, що там нікого немає і що ніхто нічого не говорить з амвона. Церква пуста-пустісінька, і це перед початком вечерні! Від такого видовища на серці стало сумно. Оскільки її шестеро діток були парафіянами, що лишилися вірними храмові, Катерина зібрала їх до купи, підвела до вівтаря, поставила на найчільнішому місці рядком на коліна.

По всьому цьому настала велика загальна радість — Катерина засвітила свічку. Повагавшись трохи, не знаючи, що з нею робити, вона приліпила її до підвіконня, подивилася заворожено, як маленька цяточка світла плавить віск, злизує його серцевину і водночас роняє гарячі краплини. Запахло пасікою, весною, лісами і тією неземною благодаттю, що витає над сотвореним богом світом. Перехрестившись, вона підійшла до своїх діток, стала за їхніми спинами на коліна, обхопила їх за плечі теплими руками і заспівала перший вірш псалма. Поволі й стиха до голосу матері прилучилися усі шестеро голосочків. Спершу боязко, потім все злагожденіше, поки не заспівали доладно. Було все — свічка, слово, голоси, живі святі душі, то ж чим це не храм, чим це не вечерня? Хай і в убогій церковці, але ж лунало:

Святий боже,
Святий Кріпкий...
Святий Безсмертний,
Помилуй нас...

А в долині, на Дністрі, тим часом переправлялася на правий берег дивізія Ельмпта. У непроглядній темряві велетенська лавина посунула у воду й попливла напереріз швидкій течії. Пливли коні, люди, якісь вантажі на платформах. Солдати лаялись, захлинаючись водою, тонули, прощаючись із життям, виринали, здобуваючи його...

Правий берег Дністра, біліючи в темряві ночі ущелинами та високими кручами, невблаганно насувався на лавину понтонного мосту. На оповитій серпанком густого туману його вершині блимав вогник. Єдина цяточка світла, то пригасаючи, то спалахуючи, тремтіла, оживала й дихала у п'їтмі. Велетенська жива лавина перетинала бурхливу ріку, і кволий вогник церковної свічки кожному воїну видавався щасливою зіркою. І хто, забачивши її в даліні, не здригнеться від щастя і не попливе їй назустріч?!

Розділ IV

ЗАБОРОНЕНИЙ ПЛІД

Naturalia non Історія оцінить вплив її царювання
sunt turpia¹. на мораль...

Пушкін

Десь через два роки, у лютому 1790 року, Петербург вшановував героя битви під Очаковом князя Потьомкіна, який протримав турецький гарнізон в облозі півтора року, вшановував з почестями, які відповідали його фельдмаршальському чину. Щоб зустріти найсвітлішого, далеко за міську межу було вислано два батальйони морської піхоти та один кірасирський полк його імені.

¹ Що природно, того не сором (латин.).

Били в усі дзвони собори й храми, салютували корабельні гармати з гирла Неви, і увесь Невський проспект аж до Зимового палацу був святково прибраний.

Стоячи перед розчиненим вікном Зимового палацу, Катерина відчувала себе воістину щасливою. Жоден інший монарх не зумів досягти того, чого досягла російська імператриця. Вона зуміла так повести справи, що люди помирили з її іменням на вустах, і вшановувала достойних після здобутих перемог так, як ніхто і ніде. Споглядаючи незчислений натовп, що заповнив Двірцеву площу, вона запитала свого камердинера Захара Зотова, до послуг якого часто вдавалася, коли хотіла дізнатися, що на думці в її вірнопідданих:

— Що скажеш, Захаре, про цей натовп перед палацом?

— Що маю казати? — уникнув прямої відповіді слуга. — Прийшли, з вашого дозволу, погаласувати.

— Як то — погаласувати? — здивувалася імператриця. — Я не бачу виявів щастя, піднесеності, не чую окриленних вигуків на честь героя!

— Усі мовчать, — відповів Захар якомога спокійніше й довірливіше, — бо бояться. Я не чув ні від кого, щоб хтось сказав добре слово про Потьомкіна.

— Як це не чув?! Ану, підійди ближче до вікна і подивись, як перед палацом торжествує люд!

— Що мені дивитись, коли я щойно прийшов з того натовпу...

— І не чув, як цей люд возвеличує князя?

— Ні.

— Тоді навіщо ж зібралися?

— Повиходили з домівок, щоб розважитись, провітритись трохи... А що вони вигукують, плескають у долоні, тупцяють, то лишень аби зігрітись, повірте моему слову.

— А дух цього натовпу, рожеві обличчя й сповнені вогню їхні очі хіба нічого не виражають?!

— Все те показане, насправді ж його імені ніхто не згадує. Окрім вас, ваша величність, та всевишнього, ніхто Потьомкіна не любить. Слово честі.

— Що ж,— подумавши, вимовила імператриця,— з богом та зі мною князь серед інших може почуватися в мирі й спокої.

Того ж дня увечері в Зимовому палаці було дано бал на честь перемоги російської армії. На запрошених сюди послів зарубіжних країн сильне враження справили багатство й пишнота петербурзького двору, що й справді вважався одним з найвишуканіших у Європі. Катерина витрачала на його утримання стільки ж, скільки йшло на російсько-турецькі війни. Вона добре знала істинне становище в країні, але була не проти замилити очі світові, до того ж чим гірше було становище в імперії, тим більше напускала туману. І царський двір був у цьому відношенні її найпершим помічником. Через те Катерина й будувала для придворних палаці, нагороджувала, збагачувала та зваблювала їх.

Петербурзький двір — плоть від плоті і кров від крові молодой імператриці. Вихований у її дусі, він, звичайно, зберігав вірність собі. Багато з того, що хотіла запровадити імператриця, але не могла з огляду на корону, запроваджував двір; більше того: що хотіла сказати імператриця, але не могла сказати, бо стримувала корона, казав двір. Він чудово знав, на чій гроші і для чого існує. Не заради красного слівця Суворов, який завжди тримався осторонь галасливої придворної суєти, на схилі віку писав, що він шість разів був поранений на війні і двадцять разів — при імператорському дворі. Молода й гарна з себе принцеса вибирала імператорською рукою з дворянських родин молодих і відважних офіцерів, які щойно повернулися з бранних полів, поспішливо винагороджувала їх, осипала золотим дощем; її розбещеність,

солодкі амурні пригоди всіляко приховувалися від людського ока, однак чутки, не зважаючи ні на що, все ж поширювалися по країні. Аморальність буйно процвітала в її пишному дворі. Катерина, звісно, всіма силами дбала про його престиж, хоч, поза сумнівом, здогадувалася, які овочі виростали на її городі.

Звичайно, у дні великих урочистих подій, та ще в присутності зарубіжних послів, блискучий двір поводився бездоганно, вишукано, і государиня була щасливою, бо у ці холодні зимові дні відзначала одразу дві з найбільших своїх перемог, перша з яких — над Оттоманською імперією, друга — над своїм двором, точніше сказати, над заздрісними супротивниками Потьомкіна. Особливо приємна їй ця, друга перемога, оскільки майже три роки відтоді, як поставила його на чолі стотисячної армії, при дворі точилися безперервні суперечки та висловлювалися невдоволення з приводу характеру ведення війни. Навіть військовий міністр і вся його військова колегія вважали головним воїном Росії Румянцева-Задунайського і що саме він мав командувати військами.

Катерина не могла прийняти їхніх доводів найперше тому, що любила Потьомкіна і дала йому обіцянку призначити командуючим військами в наступній війні. І не хотіла нізащо від того відмовитись. З-поміж усіх її радників один лише Потьомкін виявив не тільки виняткові здібності, але й винятковий розум. Імператриця зобов'язана йому доброю половиною своєї слави. Німкеня за походженням і вихованням, вона не любила і не хотіла залишатись у щонайменшому боргу. Тим більше, що, маючи корону на голові, їй не так уже й важко ствердити свою правоту, бо рано чи пізно, а настає такий день, коли все буде по-твоему.

Столиця країни святкує. Двір її величності вишуканий, ошатний, як ніколи, імператриця безмежно щаслива і єдине, що її непокоїло, це сам герой Очакова

Потьомкін. Одному богові відомо, чому *найсвітліший* ходив, мов неприкаяний, похмурий, занурений у свої думи. Богатир з богатирів, вищий на голову від усіх, хто його оточував, він сидів опустивши голову, чим викликав загальний подив. Так просидів похнюплений увесь день, не зважаючи на те, що урочистості сягнули кульмінації, бо в придворному театрі грали виставу за п'єсою гусударині «Горе-богатир».

— Mon cher, — звернулася тихенько імператриця до Потьомкіна в ложі, — що з вами відбувається?

— Кров... — прошепотів Григорій Олександрович, тяжко зітхнувши.

— Що за кров?

— Занадто багато крові пролито при взятті Очакова...

«Дивовижна людина, — сумовито подумала Катерина. — Бере фортеці, перемагає цілі ворожі армії, а звичайної людської крові спокійно бачити не може...»

П'ятого чи шостого дня по прибутті князя до столиці вирішено було відправити урочисту панахиду на честь воїнів, що полягли в боях за Очаків. У собор святого Миколи Морського набилося повно люду. Імператриця зволила піти до церкви, а це означало, що з нею мав прийти й увесь двір. Службу правив митрополит Серебряников, головний священик армії — нова посада, якої домігся Потьомкін.

Нещодавно освячений собор був холодний і похмурий, як нетоплена кам'яниця. Зима стояла надзвичайно холодна. Морози й холоднеча поширили в столиці простуду, так що й у соборі раз по раз люди бухикали, порушуючи красу й велич богослужіння.

Імператриця, не зважаючи на те, що теж була простужена, стояла в соборі на чільному місці. Не відзначаючись особливою набожністю, вона з цікавості краєчком ока стежила за супротивниками доблесного Потьом-

кіна, котрі так багато крові йому псують. Он у кутку стоїть, удаючи, що молиться, завжди невдоволений і невдячний старий фельдмаршал Салтиков. Дарма, нехай молиться. Якщо молитиметься і молитва його буде щира, то всевишній відпустить йому гріхи — старому є в чому розкаюватися.

Праворуч від нього — шеф канцелярії, щосили стримує себе, аби не закашляти. А ліворуч од фельдмаршала той самий, як там його... чекай-чекай-чекай... А за ним, углибині, біля мармурової колони, стоїть молодий капітан, якого, як їй здалося, ще ні разу не бачила. Він привертає до себе увагу тим, що, хоч і середнього зросту, але по-дівочному стрункий, шкіра його округлого обличчя також по-дівочному біла і ніжна, волосся — чорне й густе, — таке враження, що він віддзеркалюється в мармурі колони. Тільки глянь! Це так чудово, так неймовірно красиво: образ капітана якусь мить нагадував зображення ангела-хранителя на іконі десь у Флоренції.

«Ах!» — вигукнула подумки невтомна колекціонерка, пристрасна шанувальниця французьких романів, бо й зараз, у свої шістдесят років, жадоба солодких гріхів не дає їй спокою. В якусь мить її поійняло бажання доторкнутися рукою до того чорного густого чуба. Бажання загалом невинне, а втім, хто знає, хто знає... Може, їй у довгі престольні зимові ночі, коли і слуги, і сон тебе полишають, і мріялось про такого ангелочка, та де вже там у її віці...

Раптом вона відчула на собі чийсь пильний погляд й одразу випустила з поля зору і ту мармурову колону, і той спокусливий образ біля неї. Щоб перейнятися повніше своїм захопленням і смутком, зосередилася і вловила нитку урочистої служби, якийсь час слухала відправу, та незабаром її зір знову мимовільно націлилася на того вродливого юнака. «Цікаво, — подумала вона, — хто виставив перед мої очі той заборонений плід

і яка може бути йому ціна?» Той факт, що юний красень стояв поблизу Салтикова, мав би вказувати на ймовірне опікунство фельдмаршала над ним, але чи можливо, щоб такий зразковий сім'янин, вихователь онуків, літній чоловік, моральність якого ніколи, ніяк і ніким не бралася під сумнів...

І все ж... Облишмо моральний бік справи і зосередимось на естетичній сприйнятності світу. Адже було щось вражаюче в тому, що шкіра юнака так чудово гармоніювала з тонко відшліфованим холодним мармуром. І це було так спокусливо гарно, що її величність, ризикуючи потрапити в тенета власної слабінки, знову й знову поверталась до образу чарівного капітана. Він чимось скидався на демона, який вочевидь міг би викликати фурор у будь-якій столиці, в будь-якому дворі Європи, але тільки не в Петербурзі. Навряд чи мав би він тут успіх, адже, відверто кажучи, занадто солодкавий і джентльменський. А мужчина, на переконання імператриці, має бути кремезним, навіть грубуватим, такі ж рафіновано-жіночні типи ніколи їй не подобались.

Після відправи — прийоми, після прийомів — обід, після обіду — відпочинок. Одначе та пригода досі тривожила Катерину. Зрозуміло, государиня не могла собі дозволити приділити забагато часу таким враженням; через те, щоб покінчити з ними, увечері того ж дня запитала свою близьку приятельку Нарішкіну, яка тримала у своїх руках майже всі любовні інтриги двору, чи не було в соборі когось стороннього, кому за протоколом не належить там бути. Ця стара лисиця Нарішкіна відповіла ухильно, що, мовляв, на її думку, нікого стороннього не було, але якщо це так важливо, то вона може ту ж мить дізнатися в князя Барятинського, гофмаршала двору, котрий відповідає за протокол.

— Нема в тому особливої потреби! Звичайна цікавість.

І все ж... Той юний красунчик мав нахабство з'явитись до імператриці уві сні. Він стояв на високій фортечній стіні і чомусь на тлі мармурової колони. З усіх боків на нього нападали турки, а він був сам-самісінький... Государині стало його так шкода, так їй хотілося його захистити! Генерали кидали в бій все нові й нові сили — вал за валом. Захисники цитаделі чинили опір навалі, та ось на фортечній стіні залишився тільки капітан біля мармурової колони. Незабаром у бій кинувся і він. Як же бідній імператриці хотілося крикнути з усіх сил, підбадьорити його, привітати...

Наступного дня після довгої бесіди з головним радником своїм князем Потьомкіним на теми міжнародної політики держави Катерина, окрилена вчорашнім успіхом вистави, сіла писати нову комедію, але робота не посувалася, оскільки думки її витали десь далеко, обертаючись навколо образу молодого капітана. Її непокоїли дві речі — чия то була ідея виставити його перед її очі і що за тим криється? За тривалий час перебування при владі, на престолі, вона переконалася, що на очі государям випадково трапляються тільки кури та ще хмари, все інше є не що інше, як ретельно підготовлені несподіванки.

Цариця піклувалася про свій двір, а двір зі свого боку турбувався про неї. Можливо, хтось хотів скрасити її відпочинок, зробити довгі сумні зимові ночі приємнішими? Те цілком нормальне з боку двору. Та можна бути певною, що насправді то тільки прелюдія. За чверть віку перебування на престолі Росії Катерина звикла до того, що коли її чергове захоплення починало пригасати, то на сцену, в поле її зору, виходив інший чоловік, який мав силу захопити, заповонити. І хоч якою влюбливою була, вона завжди лишалася хитрою і по-своєму моральною, через те ніколи б не простила своєму двору, якби він так легковажно, так знічев'я спробував збудити й підбадьорити її цікавість.

При всіх своїх захопленнях і настроєвих пориваннях Катерина не прагнула нових пригод. У свої шістдесят літ ніхто не бажає перемін. Вона любила свого тихого і лагідного Сашу Мамонова, чи, як прозвали його при дворі, Мамона. Оберігання фаворита від різних інтриг справа нелегка. Делікатна його служба спричинялася до всіляких інсинуацій, одначе, що б там не було, як би там не повставали проти нього чи проти найсвітлішого, тобто Потьомкіна, вона на все те не зважала. Але коли біля мармурової колони постав цей ангелок... Ні, все це не випадково. Була тут якась таємниця, щось на зразок провидіння, це безперечно...

Зима тим часом відступила. Зійшли кучугури снігу, відкрилися дороги на суші й воді. Настав час повертатися найсвітлішому в діючу армію, готуватися до літньої кампанії проти турків. Потьомкін на початку травня відправився на південь. Лишившись без першого радника, чи, як вона любила казати, без правої руки, Катерина відразу переїхала в Царське Село. Він — на південь, вона — на північ. Хоча замети й розтали, ще трималися холоди. Трава й не думала прокльовуватись, але імператриця свідомо виїхала в літню резиденцію, знаючи, що тут легше буде подолати смуток, який завжди охоплював її після від'їзду князя Потьомкіна. Енергійний, бентежний, розумний, він, як тільки нога його ступала в столицю, брав на свої плечі добру половину державних турбот, а коли від'їздив, Катерина з великим тягарем на плечах лишалася сама. Окрім того, вона знала всю обтяжливість клопотів, що виникають у зв'язку з переїздами. Спершу здається, що ти просто потонув у них і ніколи більше не впливеш, але настає день, і вони тебе відпускають. І ти, на свій подив, бачиш, що за дрібними клопотоми й сам заспокоївся, що багато із, здавалося б, нерозв'язного, може бути влаштоване якнайпростіше.

У середині травня весна дійшла до Царського Села. Непогоду змінили дні теплі, сонячні. Упродовж одного тижня порозпукувались бруньки на деревах, зазеленіла трава на газонах парку. Ці теплі дні багато чого змінили в житті імператриці, оскільки вона дістала можливість гуляти цілими днями по алеях навколо палацу. Знала, що прогулянки — справа добра. Чим більше гуляєш, тим краще. І ось одного разу, коли опівдні прогулювалася зі своєю улюбленою болонкою, імператриця зустрілася віч-на-віч з тим ангелом із собору святого Миколи. Цього разу у неї не виникло жодної підозри, що зустріч ця була кимось підлаштована. Завзятий капітан кудись поспішав і, захоплений своїми службовими справами, мало не збив імператрицю з ніг.

Він одразу ж збагнув, з ким мав нещастя зіткнутись, розгубився, але віддав честь і так почервонів, що, здавалося, в цю мить його серце лусне.

— Перепрошую, ваша велич...

— Нічого, байдуже, — сказала цариця і спокійно та величаво, ніби нічого й не сталося, повела свою болонку далі.

Однак зустріч з молодим, сповненим життєвої снаги чоловіком збадьорила її. За кілька тих миттєвостей, що зіткнулась з капітаном, встигла з подивом помітити його великі вії. Ну, навіщо йому, бойовому офіцеру, такі чорні й довгі, як мітлища, вії! Чи ж можуть вони прикрасити справжнього воїна?! Істинна гра природи... Вони могли б бути до лиця якомусь капітанові од кавалерії, за них будь-яка дівчиця віддала б половину свого життя! Можливо, десь в інших дворах такі вії могли б мати успіх, але тільки не тут. Що ж до неї, то їй вони не до смаку. Бо: «Не те красиве, що красиве, а те красиве, що подобається мені».

Повертаючись з прогулянки, Катерина обрала такий маршрут, щоб потрапити в дім Нарішкіної. Вона, до

речі, тільки напередодні прибула в Царське Село. Цариця заглянула до неї на хвилику, щоб побачити, як та влаштувалася, і привітати з благополучним приїздом. Стара приятелька, Анна Микитівна, носом старої лисиці, відомої придворної інтриганки відчула, заради чого завітала до неї цариця. Безмежно щаслива з таких відвідин, пригостила Катерину чаєм і завела мову здалека:

— Що діється в світі, ваша величність, що тільки діється! Я, чесно кажучи, навіть вухам своїм не повірила! Це ж треба — ще зелене-презелене, дитя дитям. Чи можна, запитала я сама себе, щоб після того всього, що зробили для неї ви, ваша величність, виявили стільки доброти, пожалували таку молоду, зовсім юну собі у фрейліні? Хто б міг подумати, що цей метелик з очима гірської косулі має таку вдачу?..

— Та не тягніть стільки, скажіть прямо, хто тут метелик з очима гірської косулі?..

— Княжна Щербатова, ваша величність.

— Вона в чомусь провинилась, дівчинка моя? — запитала Катерина спокійно, але ніздрі її напудреного носа стали войовниче хапати повітря.

Не любила Катерина ганебних чуток, що не знати з чого ширилися поза нею. Завбачлива німкеня мала звичку розраховувати все наперед. У неї були визначені години для роботи, для розваг, а також для збирання та обговорення чуток, в тому числі й неприємних. Якщо упродовж дня до неї доходили дурні чутки, вона вважала за необхідне гасити їх на самому початку. Анна Микитівна не сподівалася на такий поворот і думала зараз над тим, як би трохи пом'якшити викликане її розповіддю невдоволення.

— Сама я, правда, на власні очі не бачила, але у дворі, ваша величність, тільки й розмов, що про цю дивну пригоду...

— Що за пригода?

— Кажуть, що фрейліна Щербатова закохалася у вашого фаворита Дмитрієва-Мамонова. Їх багато разів бачили у правобічній алеї, кажуть, що у них велика любов...

Імператриця зайшлася сміхом. Сміялася вона голосно, розкуто й виклично, як тільки можуть дозволити собі сміятись государі у своїх столицях та ще, очевидно, чабани, знаючи, що вони єдині у глухих горах.

— Спасибі тобі за цю веселу мить, давно вже я так не сміялась...

— Але, ваша величність! Давня наша дружба зобов'язує мене сказати, що й фаворит, кажуть, обожнює...

— Кого обожнює? — запитала сухо імператриця.

— Не знаю, в усякому разі, так кажуть...

— Для того, щоб обожнювати, — переконано сказала государиня, — треба спершу мати кого, мати об'єкт...

Допивши чай, імператриця заявила господині, що за поширення пліток про царський двір віддасть її в руки Шешковському, попрощалася і пішла. Нарішкіна перелякалася, зблідла, мов крейда, бо Шешковський жорстоко бив людей бичем. Розповідали, що цей придворний, особистий кат імператриці, з такою запопадливістю й люттю захищав царську корону, що в підвалах палацу під його бичем не раз здригалася й корчилася від болю гідність і гордість Росії. Вийшла від Нарішкіної Катерина в доброму гуморі, навіть чудовому настрої, бо вдалося настрахати пліткарку. Але чим далі відходила від її дому, тим все дужче, все більше псувався у неї настрій, тож повернулася до себе в палац втомленою і зануреною в глибоку задуму. Можливо, передчувала мить розчарування? Сашу Мамонова, кремезного і мовчакуватого, до того нікому не відомого майора, розкопав князь Потьомкін у війську і прислав до двору. Він його обрав найперше за привабливість зовнішню, за інтелігентність і добрий, покладистий характер. Государиня полюбила його всім серцем і одразу ж — мало не

наступного дня після зближення — зробила генералом. Він був мужчиною, якого цариця шукала все життя. І, сповнена ущерть щастя, сказала: те, що треба... А він чогось несподівано занадто швидко почав байдужити до неї. Деякі підозри виникали і в самої імператриці, часом їй видавалося, що вона з кимось ділить його добру натуру. Ходили різні чутки, висувалися всілякі доводи, щоб її переконати, але Катерина не прислухалася до того дзвону... Адже, якщо до всього прислухатись і всьому вірити, то настане такий день, коли й жити не захочеш. Врешті-решт, чоловіки є чоловіками. Їм самою природою дозволено більше, ніж жінкам. Це реальність, на яку не можемо не зважати, якщо хочемо мати справжніх чоловіків...

Після того всього, що почула від Нарішкіної, її величність розпорядилась відпустити зі служби на три доби усю чоловічу частину двору і видати кожному у вигляді нагороди позачергове жалування, щоб чоловіки мали кишенькові гроші. Цей жест імператриці викликав надзвичайне захоплення. В ту епоху в Росії чоловіки перебували на державній службі. Одні служили в армії, інші — в цивільних департаментах, тобто кожен перебував на службі. І, як відомо, службовці завжди мріяли про волю. А воля в ті часи для них означала можливість привільно погуляти.

І чоловіки гуляли. Як правило, щосуботи усі, починаючи від найменших канцелярських душ і кінчаючи високопоставленими вельможами, віддавались гульбищам. Навіть такі стовпи суспільства, як Безбородько чи той самий Потьомкін, одягнувшись у просте вбрання міщанина, щосуботи залишали свої палаци і з сотнею карбованців у кишені опинялися в кублах найнижчого гатунку. Там вони до понеділка пиячили, грали в карти, віддавалися розпусті, бешкетували, а рано-вранці поверталися додому, приймали ванну, натягували на себе золо-

чені мундири і йшли до імператорського палацу виконувати свої важливі обов'язки.

Бувало, навіть найближчі до государині люди мали пристрась до такого гультьяйства. Уся столиця знала про пригоду, що сталася з особистим секретарем Катерини — Храповицьким. Розповідали, як одного разу він побився в шинку з якимось шахраєм за карти, як, пограбований і побитий, вийшов на вулицю з синцем під правим оком. У такому непривабливому вигляді змушений був вийти в понеділок на службу. Яким же було його здивування, коли до нього на прийом одним з перших завітав губернатор з Приволжя, в якому він упізнав того, хто вчора завдав йому такої кривди! Гультьяї добряче повтішалися, згадавши свої нічні подвиги. Храповицький, треба віддати йому належне, позитивно вирішив усі справи губернатора, не виказавши при тому до нього жодної неприязні.

З трьома днями волі і жалуванням у кишені всі чоловіки позникали; залишилися тільки чергові штабні офіцери, камердинери, кур'ери термінової служби та солдати караульної роти. Імператорський двір обернувся на царство пань і панночок. Збентежились придворні красуні — оченятами прядуть, слів до ладу сказати не можуть: язики заплітаються. Це неймовірно втішило государиню, до якої по обіді прибігла та ж Нарішкіна, аби донести пошепки, що не всі чоловіки скористалися наданою відпусткою, що Дмитрієв-Мамонов виїхав своїм екіпажем разом зі всіма у суботу, але з півдороги повернувся в столицю. Зараз фаворит гуляє у віддаленій алеї в товаристві того ж метелика з очима гірської косулі.

— Пречудово, — сказала імператриця сухо і пішла до своїх покоїв.

Через кілька днів особистий лікар імператриці застеріг її, що нервові кольки, від яких вона страждала усе життя, можуть повторитись. Єдиний порятунок від

цього — свіже повітря, тобто: необхідно прогулюватися по парку якомога довше й частіше. Щоб не було скучно, Катерина мала звичку запрошувати когось собі в компанію. Якось під час тривалої прогулянки з Нарішкіною імператриця знову натрапила на того красеня капітана. Цього разу він уже не розгубився і нікуди не поспішав. Складалося враження, ніби його хтось вимуштрував. Він з усіх сил намагався бути серйозним, спокійним, зосередженим, привітався, як належить, віддав честь, далі не стримався, став на ліве коліно, як перед полковим прапором.

— Даруйте, ваша величність, але я тоді...

— Нічого, байдуже... Я й сама часом гублюся,— сказала стримано і величаво, зупинившись на мить, як то прийнято робити великодушним можновладцям.

— Широ дяк...

Не встигли вони відійти, як Нарішкіна взялася нашіптувати:

— О ваша величність, коли б ви тільки знали, як він, сердешний, вас любить! Чистий і простий, він під собою ніг не чує, як згадає вас, ваша величність...

— Та ви скажіть нарешті хто цей капітан?

— Платон Зубов, командир караульної роти палацу. Чи не правда, надзвичайно вродливий чоловік?!

— Не знаю,— відповіла імператриця в задумі.— Дивний якийсь, чуднуватий...

— Тобто як — чуднуватий?!

— Які у нього вії... Щоб у мужчини такі вії, як в ангела.

— О, не поспішайте, ваша величність, не поспішайте.

— Чому це маю не поспішати?

— Тому що під прикриттям ночі такі ангелочки в таких дияволів обертаються, таких дияволів, що не доведи господи...

— Звідки вам знати, що роблять ночами ангелочки?

— Трапляється, ваша величність, що й до нас крізь розчинене вікно нічної пори проникають до спальні...

— То чому ж не тікаєте?

— Та втікаємо, чому ж ні, але, скажу, не одразу...

— Таке твориться в моєму дворі!!! — здивувалася імператриця.— Досить з мене балачок про ці пригоди, є справи невідкладніші, а як тільки звільнюсь, одразу візьмуся за вас, сестричок, і виведу в новій комедії перед публікою на загальний осуд...

— Боже борони! — удала переляк Анна Микитівна.— Краще до Сибіру відправте, аніж потрапити на перо вашої величності!!!

— Гаразд, повернемося до цього іншим разом...

Опинившись у палаці, її величність наказала викликати до себе в кабінет генерала Дмитрієва-Мамонова і панну Щербатову. Двір завмер. Насувалась буря.

Ось вони зайшли, тримаючись за руки, як винуваті діти. Стали перед імператрицею на коліна і вимовили в один голос:

— Простіть нас, ваша величність.

Катерина стояла коло письмового столу. Помітила, що на одному з аркушів паперу лежав листок якогось дерева. Потримавши закоханих на колінах, Катерина пройшла в протилежний куток кабінету, взяла на круглому мармуровому столику табакерку з портретом Петра Великого, нюхнула трохи тютюню й, зиркнувши краєчком ока на улюблений образ свого попередника Петра, ніби запитала великого реформатора Росії: «Як мені зараз бути?» «Нічого складного»,— немов почула у відповідь. Для остаточного заспокоєння знову нюхнула тютюню, пройшлася спроквола, в задумі, по кабінету, зусиллям волі урівноважила в собі настрої і думку. Цьому сприяло, зокрема, те, що бачила себе у масивних чудових венеціанських дзеркалах, які прикрашали стіни кабінету; вона одна, а враження — нескінченна шеренга російських цариць.

— Дорога княжна,— почала государиня спокійно, доброзичливо.— Не минуло ще й року, як ваш таточко, відомий літератор і історик, звернувся до нас із проханням влаштувати при нашому дворі його єдину дочку, щоб вона отримала на наших очах належне завершення свого виховання. Скажіть, люба моя, була в тому проханні природна і звичайна за таких обставин батьківська турбота про своє чадо, чи це якоюсь мірою збігалось і з вашим особистим бажанням?

Бідна дитина! Вже те, що до неї звертається імператриця і не абияким словом, а продуманим, витонченим, викликало в її серці такий трепет, що вона, здавалося, ось-ось знепритомніє. Стоячи на колінах, вона розгублено озиралася довкола, не знаючи од надмірного хвилювання, що сказати її величності у відповідь. Генералові Дмитрієву-Мамонову довелося докласти чимало зусиль, щоб вивести княжну з такого стану і дати їй зрозуміти, чого від неї хочуть.

— О ні, ваша величність! — відповіла нарешті княжна.— Татове прохання виходило з мого власного бажання, і я досі не знаходжу тих слів, щоб висловити щастя, яке мене охопило, коли я вперше...

— Якщо ваше щастя насправді було таке велике, то чим пояснити, що, не прослуживши й року при дворі, ви вже стоїте переді мною на колінах?!

— А це тому, що ми любимо одне одного, ваша величність.

Походжаючи кабінетом, Катерина подумала, що чорні розкосі очі фрейліни і справді чимось нагадують очі гірської косулі. Йдучи, завважила шерегу імператриць, які йшли разом з нею по чудових дзеркалах, і чомусь згадала, що посол Франції нещодавно умовляв її змінити зачіску. Він запевняв, що високий кок над чолом робить обличчя важким, підкреслює чоловічі риси її характеру, а ось опущене волосся, мовляв, додало б жіноч-

ності. Звичайно, той Сегюр має рацію, але він при цьому забуває, що якби вона змінила зачіску в пропонований ним спосіб, то втратила б у зрості. З альтернативи — краса чи статура — звичайна жінка, звісно, вибрала б красу. Імператриця ж зобов'язана вибирати поставу, статуру.

— Графе, — не дійшовши до кутка, вона раптом різко обернулась і через плече сказала: — три роки підряд у моєму дворі ви мали право голосу при розгляді усіх важливих державних справ. При цьому ви виявили неабиякі здібності, за що дістали, здається, усі нагороди й відзнаки, тобто усе, що було в нашому розпорядженні, то скажіть, графе... Можливо, ви лишились чимось невдоволені, але не наважуйтеся з огляду на свій м'який характер сказати...

— О ваша величність, як ви могли таке подумати! Порівняно з моїми скромними заслугами ваша доброта і ваша щедрість воістину безмежні. Я навіть, чесно кажучи, почував себе недостойним тих надзвичайних щедрот, якими ви осипали мене, і став уже подумувати, чи не попроситися в діючу армію, щоб на полі бою хоча б частково виправдати і ті звання, і ті винагороди...

— Якщо ви на знак вдячності справді збиралися на південь, щоб на ділі довести свою відданість мені, то чому ви зараз стоїте переді мною на колінах з цією дурепкою?..

— Тому, що ми любимо одне одного, ваша величність.

«Зумисне повторює її слова, — подумала імператриця. — Хоче своїм гучним голосом перекрити її недолуге белькотання». Бачила, як вони обоє тремтять, стоячи на колінах. Очевидно страх, що її величність може згноїти їх у Сибіру, збурив і примусив обох спільно проявляти стійкість, на яку ще вчора навряд чи були здатні. Тож, очевидно, щоб досягти свого, треба спершу заговорити до них лагідніше, приспокоїти.

— Дорога княжна,— звернулась Катерина якомога ласкавіше,— ви, певне, чули про почуття вдячності. І якщо чули, що таке почуття існує, то що ви думаєте про нього? Воно справді велике й підносить людину над усіма іншими тваринами, чи ви думаєте, що воно нічого не варте, пусте слово?

— Як так можна, ваша величність! Це одне з найсвятіших слів...

— Якщо одне з найсвятіших слів, тоді чому...

— Тому, що ми любимо одне одного, ваша величність.

Походжаючи й далі по кабінету, Катерина подумала, що прописані їй учора лікарем Роджерсом краплі навряд чи принесуть користь. Швидше навпаки. Від них перейнялося ломотою все тіло й набрякли ноги, здавалося, ось-ось почнуться кольки. Скоріше б покінчити з цією пригодою і хутчіш у ліжко.

— Олександрє Матвійовичу,— сказала раптом імператриця із безмежною тугою,— чи відомо вам, що государі — найсамотніші люди в світі?

— О ваша величність, як не знати?

— Так! — мовила Катерина енергійніше, і відтепер голос її став набувати дедалі більшої, воістину царської владності.— А чи знаєш ти, Сашо, як важко мені цього року, коли я змушена вести одразу дві війни при постійній загрозі внутрішніх заколотів, при повному занепаді господарства, при тій ситуації, коли я мало не сама повинна набирати рекрутів, виливати гармати і збирати фураж для армії?..

— І це я знаю, ваша величність.

— А якщо ти все це знаєш, то чому, дозволь тебе спитати, у такий важкий час, замість того щоб стояти поряд зі мною і допомагати мені, ти плазуєш переді мною?!

— Тому, що ми любимо одне одного, ваша величність.

На таку зятість Катерина не сподівалась. Довга шерега венеціанських дзеркал на мить потьмяніла, а їй здалося, що вона непритомніє. Та, слава богу, відпустило. Найбільше за все вона ненавиділа прості істини і зятість, непохитність чесних людей. Вона була впевнена, що всі люди думають одне, а говорять інше. Така здатність їй навіть видавалася талантом, яким наділив людину всевишній. Вона захоплювалася тими, хто подібний дар розвинув у собі до вищого рівня досконалості, і, коли хтось при ній впевнено говорив те, що справді думає, її це збивало з пантелику, ставило у безвихідь, бо в такому випадку вона опинялась поза грою. Для того, щоб сказати прямо те, що є на думці, треба було вдруге народитися на світ. Вона могла знайти спільну мову із злочинцями, але з простодушними — ніколи.

Тим часом, як зумисне, у неї почали слабнути, терпнути ноги. Пошукала очима, на що можна б сісти. Поблизу стояла голуба, вкрита білою лляною накидкою канапа, на яку любила забиратися з ногами. Вкутавшись теплою шаллю і примружившись, там складала репліки для своїх майбутніх комедій. На якусь мить сяйнула думка: чи не вигнати їх геть та не залізти на канапу, закутавшись шаллю?..

Та не змогла. Не змогла, бо єдиний простий мотив стримував її: була повелителькою отих двох голубків. Адже могутність імператорів тримається передусім на волі. Це річ зрозуміла... Вона сіла на краєчок канапи і задумалась. Звичайно, в шістдесят важко тримати спину так, як у шістнадцять, але вона просто зобов'язана була, бо з неї не зводила розкосих очей її суперниця, і цариця мусила нищити її не тільки могутністю влади, але й статурою, поставою.

— Дорога княжна... Ви, очевидно, знаєте, що мені доводиться постійно воювати, що не встигнемо покінчити з однією війною, як починаємо іншу. Ми вимушені

віддавати ратній справі кращих своїх синів, бо, як свого часу казав Петро Великий, ми, завдячуючи війнам, вийшли в люди, і тепер ті, хто й знати нас не хотів, змушені вважати за честь сидіти з нами за одним столом.

— Знаю, ваша величність.

— На жаль, війни мають і свій протилежний бік — вони майже завжди ведуть до падіння моралі. І не лише в межах держави чи самої армії. Навіть у столицях в середовищі вельможного панства, навіть при моєму дворі можна спостерігати занепад моральності... Очевидно, ви знаєте також і про те, що через свою зайнятість важливими державними справами я не надаю різним фліртам великого значення, мовляв, нехай собі закохуються, плетуть інтриги, сваряться, миряться. Дивлюсь на все те крізь пальці, не зважаю. Мені байдуже до того, що котрийсь із пристрасних кавалерів переночує з надмір пристрасною фрейліною, аби тільки про те пліток менше поширювалось, бо врешті-решт молодість є скарбом, з яким кожна людина може поводитись, як їй подобається.

— Знаю, ваша величність.

— Якщо й це знаєте, то чому...

— Тому, що ми любимо одне одного, ваша величність.

Катерина встала з канапи, підійшла до робочого столу. Її рука механічно потягнулася до дзвоника, якого всі до смерті боялись. Срібний дзвоник означав виклик і прихід особистого ката государині Шешковського. На якусь мить Катерину охопила слабкість, їй забалося, щоб зараз же, тут, на її очах обох висікли батою до повної їхньої знемоги, але передумала. Вирішила, що цього було б занадто мало для того, щоб покарати їх за ту образу, якої завдали государині.

— Сашо,— сказала вона пошепки, з слізьми на очах,— скажи, чи є хоч якась надія запобігти дальшому розвитку цього гіркого непорозуміння?

— Не можна нічого вдіяти, ваша величність.

— Та святий боже, чому не можна нічого вдіяти?!

— Тому, що ми любимо одне одного.

— Що ж, — змінила тон государиня, — на цьому ставимо крапку. Будьте ласкаві, підведіться з колін. Повертайтеся до виконання своїх обов'язків, доки вирішиться ваша подальша доля.

У неділю, після святої літургії, імператриця дала великий обід для всього двору. Щоб справити враження якнайбільшої сенсації, її величність, вибравши влучний момент, оголосила про наступне весілля генерала Дмитрієва-Мамонова з княжною Щербатовою. Через тиждень справили весілля. Дарунки її величності були справді царськими — кілька маєтків із загальним числом п'ять тисяч п'ятсот душ, а також сто тисяч карбованців золотом, великий цегляний будинок у Москві... І все це з єдиною умовою — одразу ж по весіллі молоді мають покинути столицю і перебратись на постійне місце проживання до Москви; для виїзду звідти потрібно було випрошувати спеціальний дозвіл.

У шістдесят років для людини усе відносно — і радощі, і прикрощі. Майже все літо її величність прожила сама, як казали придворні, одиначкою, але дуже багато працювала, віддаючись державним справам, і проблеми імперії нібито стали поліпшуватися. З півдня нарешті надійшли приємні новини. У вересні Суворов, подавшись на допомогу австрійському принцу Кобургу, здобув своїм корпусом дві блискучі перемоги. Фокшани і Римнік переломили хід війни на користь росіян. Втрати турків були такими важкими, що за кілька тижнів могла б закінчитись війна, але настали осінні дощі й врятували їх від повної поразки. Війни тоді, як відомо, велися кампаніями — від весни до осені.

Упродовж всього літа посланці з пакетами імператриці курсували від Петербурга до Ясс, де містилася резиденція Потьомкіна. Вона писала часто: іноді двічі

на тиждень, і листи її були забарвлені певним смутком. Одруживши свого фаворита Дмитрієва-Мамонова, вона поза своєю волею ослабила позиції князя в політичному житті країни, бо при тодішній політичній хисткості держави дуже велике значення мало те, до якої групи примикає фаворит, чиєю людиною він є.

Найсвітлішого не вельми бентежила така ситуація. **Що йому до пошуків нового вихованця для імператриці! Один дурень пішов, другий прийде.** Адже не становить ніяких труднощів вибрати такого, котрий відповідав би вимогам її величності. Князь не знав, що фаворита для неї уже знайдено. За чверть віку перебування на престолі хитра німкеня, як ніхто інший, вивчила російський характер і не хотіла брати заборонений плід з чужих рук, доки ті руки напевне не стануть своїми. Вона наперед хотіла достеменно знати, хто її підтримує і за яку ціну. Отже, треба було виждати момент. І ось одного разу надвечір фельдмаршал Салтиков подав список офіцерів для присвоєння їм чергових звань і завів мову про капітана, командира двірцевої караульної роти, котрий, мовляв, старанний, скромний, наполегливий. Саме його варто було б і відзначити...

— А він є у списках?

— Я не хотів нічого робити без попередньої домовленості з вами, ваша величність...

— Дуже добре, — погодилась її величність. — Складіть список кандидатур і зважте на нашу домовленість. Я й сама встигла завважити його старанність. Але, якщо не заперечуєте, поговоримо про це завтра, після засідання ради.

На засіданні військової ради, що відбулося наступного дня, Катерина дістала з шухляди заздалегідь заготовлений проект указу про злиття двох південних армій в одну під командуванням Потьомкіна. Схвалення його означало відставку головного воїна минулої війни

Румянцева-Задунайського, хоча його ім'я і не згадувалось. Салтиков цілий ряд років і слухати про таке не хотів, але тепер імператриця пропонувала угоду, за якою всі війська на півдні передаються Потьомкіну, а вона з рук Салтикова отримує того ангела й робить його своїм фаворитом. Військовий міністр погодився на таку ціну, вважаючи її розумною, і план її величності було затверджено. Купівля-продаж відбулася.

Перед поверненням з Царського Села до Петербурга, а було це наприкінці вересня, коли в парку почало опадати листя з чудових беріз, вдоволена, як ніколи, собою, Катерина здійснила досить тривалу прогулянку в товаристві своєї давньої приятельки Нарішкіної. Знічев'я походжаючи, несподівано натрапили на алеї на того самого молодого й запального командира караульної роти. Цього разу він уже не червонів, як раніше. За літо змужнів, погарнішав, вже не розгубився перед її величністю, мовчки віддав честь. Затим раптом, ніби похопившись, вимовив:

- Ваша величність, прошу вибачити.
- За що маю вибачити?
- За мою безрозсудність і зухвальство...
- А в чому це виявилось?
- У непростимому довгому спогляданні образу дорогого, лютого, незрівнянного...

«О, та він ще й вірші складає...»

Як було прийнято у військових, капітан вважав за необхідне припасти на коліно, опустив голову, яка невміло складала поетичні строфи, подумав, що тепер жінки не зможуть пройти не вибачивши. Катерині не подобалося, коли хтось ставав їй поперек дороги, тож легко обійшла капітана, завваживши про себе, що волосся в нього й справді гарне, з чорним воронячим полиском. Може, тому й хочеться торкнутись його рукою. Імператриця ледь подолала цю спокусу, пішла собі далі. Але

Анна Микитівна злегка притримала її за лікоть і прошепотіла на вухо:

— Пощадіть його, ваша величність... Помилуйте... Якщо підемо так, лишимо його на коліні, не вибачивши, то він тут і помре на наших очах...

— Та чого це він раптом помиратиме на наших очах?

— З любові, ваша величність! З любові! Хіба ви не бачите, як він знемагає від вогню, що охопив усе його єство, від полум'яного почуття, що не знаходить виходу!?

— Та що ви кажете?!

Обернувшись і ступивши кілька кроків до молодого капітана, який усе ще стояв на коліні, Катерина правою рукою в білій рукавичці взяла Зубова за підборіддя, як то беруть маленьких дітей, і довго вдивлялася в його обличчя своїми, уже вицвілими, колись голубими очима. Капітанове обличчя було гарне, мовби виточене, нервово, трохи жіночне, але чорні, з циганським полиском очі дивилися сміливо, по-чоловічому і, здається, вже були посвячені у численні земні гріхи.

— Дозвольте, ваша величність, на знак вашого помилювання...

І припав губами до кінчиків її пальців. Катерина відчула крізь рукавичку його гаряче дихання, зрозуміла, що це її доля, а від своєї долі, як відомо, не втечеш...

— Щоб ви часом не застудилися,— сказала імператриця.— Ви таки простуджені.

— Я здоровий, ваша величність, тобто зовсім... це від щастя, від щастя...

— І чути такого не хочу! Щоб вам не погіршало, я сьогодні ж пришлю до вас лікаря Роджерса, він проконсультує...

По цьому жінки розійшлися, а Платон Зубов повертався у своє караульне приміщення, мов на конях мчав. Знав увесь двір, знав увесь Петербург, якою педантич-

ною була государиня, знав і те, що навідування умовно хворого лікарем означало початок наближення до її величності. Після Роджерса кандидат у фаворити переходив під оруду статс-дам, котрі навчали його манер та придворного етикету. На завершення курсу навчання він потрапляв до якоїсь Перекусихіної, яку при дворі освятили прізвиськом «Проб-дама». Її місія зводилася до посвячування молодого претендента в мистецтво робити приемності жінці поважного віку.

Щасливець Платон Зубов на всьому шляху проходження курсу підготовки молодого фаворита виявляв неабиякі успіхи. Одразу ж після повернення двору до Зимового палацу його було прилучено до спальні імператриці. Государиня лишилася безмежно щасливою. Очі її від захоплення постійно сяяли, гарний настрої шукав виходу, тож вона запрошувала до себе гостей і мало не щодня влаштовувала прийоми. Після гучних розважань гості неодмінно сідали грати в карти.

Втомлена за день державними справами, цариця не пізніше одинадцятої прощалась зі своїми гостями. На превелике задоволення усіх присутніх молодий бадьорий кавалерист вставав з-за столу й хоробро йшов услід за її величністю.

Усе це добре, можуть сказати читачі, але що з тією парою голубків, які на крилах кохання відлетіли з Петербурга до Москви, що вони там поробляють? Чи були вони щасливі і чи прожили довге життя, сповнене щастя й радощів? Де там!.. Адже помста імператриці була воістину жахливою. Дати вона їм дала чимало, але забрала значно більше. Забрала мрію про тихе, розважливе, спокійне життя. Заворожені почуттям першої любові, вони гадали, що назавжди збережуть первісну чистоту, мов янголята, але стара лисиця дуже добре знала, що ті, хто пожив хоч трохи при дворі, вдосталь скуштували райських яблук, а якщо й не скуштували самі, то наслухались,

надивились, як насолоджувалися ними крадькома, як набивали ними пельки в затінках інші.

Змушені прожити в Москві у подарованому імператрицею палаці, молодята стали потроху набридати одне одному. Молода пані не знаходила собі місця, не знаючи, як спекатися жакливої нудьги. Минали дні, минали вечори, і ні тобі балів і вистав театральних, ані пліток, ні жартів, що їх так любили молоді офіцери. Виявилося, що Саша не здатний замінити собою блиску й пишноти двору.

Коротше кажучи, гарні очі гірської дикої косулі були повні сліз. Замкнувшись у своїй кімнаті, вона цілими днями плакала. Розгніваний такою її поведінкою, Олександр Матвійович став думати, чи не було те весілля невинною дурницею, адже ще недавно слово його мало вирішальний вплив на хід державних справ. Його прихильності домагались іноземні послы, його завалювали дарунками, його дотепи облітали Петербург. Йому низько вклонялися губернатори; поети до дня його народження складали оди, і все те він проміняв на вередливе гусятко?! На довгий домашній халат, на потерті капці та безконечні сварки з цією навіженою, яка й сама не знає, чого хоче?!

Через кілька місяців після їхнього весілля по другій столиці поповзли чутки, що колишній фаворит нібито написав її величності листа, в якому слізно просить повернути його до двору. Генерал Дмитрієв-Мамонов почекав якийсь час і, не діждавшись жодної відповіді, знову написав, подбавши про те, щоб через своїх людей, які лишилися при дворі, лист було покладено прямо на стіл імператриці і саме тоді, коли в неї буде чудовий настрій.

Та всі ці зусилля виявилися марними. Катерина кидала його листи у вогонь, навіть не прочитавши. У неї й без того було досить турбот по управлінню країною,

безліч обов'язків, війни, дипломатичні інтриги із Заходом, а також писання комедій, решту вільного часу присвячувала Платоні, котрий виявився розумним, веселим, задушевним і, звичайно ж, звичайно ж, звичайно ж...

Розділ V

ЗОРЯ ВІФЛІЕМУ

Край журби й любові моєї... Як будемо живі, то будемо
Емінеску колись і веселі.

Пушкін

Майже половина молдавської народної поезії присвячена кодрам — густим дубовим лісам, які не раз захищали народ від загарбників, рятували його від повного винищення. Тож не випадково у цій поезії бринить безмежна вдячність і любов простого серця, а самі вірші полонять своєю чарівністю. Вони — прозорі й чисті, як марево на далекому небосхилі. Слово у них — то народжена у глибині ества спрага, що супроводить людину впродовж усього її життя... А скільки разів воно було приречене на загибель... І могилу для нього рили, і хреста на нього робили, і дзвони по ньому били, а воно виходило з випробування ще могутнішим, стаючи, мов дубове листя, ніби аж важчим, ніби аж гіркішим... Вдячне за все добре, що робить слово для нас, серце народу здригається щоразу, коли його почує і коли на обрії побачить зелені кодри, бо святу правду знає лише народ і знають лише вони...

Кодру, кодру, ліс густий,
Як живеш ти, друже мій?

Кодри, ліси наші могутні, що з ними станеться? Бачимо їх у силі й величі, з густою таємничою кроною і затіненими стовбурами, по яких бродять могутні сили, з

двома шумами на добу — на світанку і при смерканні, — з трепетом листя, яке споконвіку мріє про спокій, але настає час, і... настає день, настає мить, і, зів'яле й пожухле, воно легенько тріпоче, відривається од матері-гілки, довго кружляє у прозорому повітрі. Можливо, політ кожного листка гарний, але йдеться про те, скільки він триває... Бо настає нова мить, а листок лишається покірно лежати, розіславшись по землі й похоронивши себе. І лежить він, сердешний листочок, пліском, лежить безпомічно, бездиханно, і пройде по ньому хто завгодно, куди завгодно...

Пожухле листя разом з прохолодою осінніх ночей примушує гігантський світ біженців зніматися з насиджених місць і повертатись у рідні оселі. Тепер стоянки відкриті, і за багато верст видно, хто де перебував цілісіньке літо. Увесь цей похилий косогір, наприклад, займали Петрешани. В долині, над струмком, жили Штефанешти, а на тому боці осідали Варзарешти.

О, ці бідні, ці багатостраждальні наші села... Хоч які ми є горді й самовдоволені, але у нас ще не було і, здається, ніколи не буде хроніки бодай одного села, щоб по ній простежити, через які муки довелося пройти карпатським верховинцям, цим асимільованим римлянам, об'єднаним дерев'яним хрестом над своєю церковцею і ще нескінченими муками й злигоднями, аби з часом стати одним-єдиним народом.

Та ось їх знову покликкала доля, і вони знову вирушають у дорогу... Позбиравши уночі всі убогі пожитки, ледь подрімавши десь аж на зорі, села рано-пораненьку розлучаються з кодрами. Довгі валки покірливої бідноти розливаються струмками по косогорах і пустирях і, попрощавшись на ходу село з селом і людина з людиною, тягнуться хто куди — одні на захід, інші — на схід, хто на возі, хто пішки. Усі поспішають. Осінь цього року важка. Сонце сховалося за хмарами, його вже й зовсім не

видно, люди визначають, переважно на око, час і напрям, перебираються в інші місця, де, можливо, буде хоч трохи краще.

Поспішають, щоб не застукала тут зима. За роки безконечних лихоліть поля здичавіли, стали чужими й колючими. Ні доріг тобі; ні криниць, ні якихось пам'яток, самі тільки розлогі кущі ліщини височать над порослими пирієм колишніми ланами, які нагадують народові про його минуле, та ще похилені розп'яття Христа, які нагадують народові про його віру.

Четверо немазаних коліс, що ціле літо простояли без руху, пронизливо скриплять. На завантаженому різним домашнім скарбом возі, серед клумаків, похитується четверо дітей. Поки виїздили з лісу, вони солодко спали покотом, а далі, коли простори відкритих полів почали вторгатися у їхній дитячий сон, вони, неспроможні остаточно проснутись, увесь час озираються. Бліді від безлічі перенесених за літо хвороб, кліпають, мружаться, але не можуть збагнути — повертаються вони нарешті до дому, чи то їм давно вимріяне тільки сниться?

Поряд з конем, що старанно тягне воза, плентається з батогом під пахвою зажурений батько родини, господар чи, як він сам себе називає, газда. Ступає цей газда поволі, пригнічено, бо єдине, що він уміє і заради чого живе на світі, — це орання землі, сівба та збирання врожаю. А проте він ось уже три роки не оре, не сіє, не збирає збіжжя. Сім'я ледь животіє, скніє напівголодна, земля під ногами занедбана, здичавіла без плуга, а війні ні кінця, ні краю не видно. І він, газда, через те, що своєю волею ні на що не впливає, нічого ніде не вирішує, починає помітно для всіх тупіти. Украй пригнічений, безпорадний, до того ж невезучий, почувается обійденим богом, руїною, він уже й сам себе зненавидів, тож і плентається поряд зі своєю конячиною, становлячи разом з нею єдину біблейську сумну цілісність.

До задка воза припнута вкрай виснажена дика коза, можна сказати, їхня корівчина, єдине, що, крім шкапи, у них лишилося з усього, що колись мали. Услід за козою з хлудиною в руках іде господиня, підганяє годувальницю, щоб часом рогів не зрушила. Вона шепоче якусь молитву, та все озирається на ліс, що відпливає і відпливає, та стежить, щоб з воза не випав якийсь клунок, і, здається, мало не плаче, бо жінка є жінкою, надто сільська, для яких усілякі переїзди — то справжнє лихо. Можливо, це зумовлено тим, що жінки, як правило, прикипають до будь-якого місця, де пробули більше однієї доби, чи, можливо, від того, що перед її очима на возі тільки четверо діток, бо весною, коли разом зі всім селом утекли до цього лісу, їх було шестеро... Дві могилки залишаються тут, у затишку під віковим дубом. Покидаючи кодри, вона в душі клянеться навідуватись до своїх кровінок у день поминальний...

Поза всім цим, можливо, збентежив її гвалт собак, що долетів з узлісся кодрів. Адже в тій безконечній собачій тузі її серце вловлює і голос їхнього Гривея. Коли втікали до лісу напровесні, він так охоче дріботів за возом... А за літо домашні собаки здичавіли, згуртувавшись у зграї, перестали признавати своїх господарів, відгукуватись на свої клички. А тепер ось виють, бо побачили, що люди покидають їх напризволяще, і, може, згадали, що ті люди, які зараз усе віддаляються і віддаляються, все ж їм не чужі. Був час, коли вони дбали про них, ділилися останніми крихтами, а зараз покидають їх безоглядно. Хоч вони й здичавіли, а трагедії цього світу все ж відчувають. Отож, посідавши на узліссі, позадирали писки до неба і виють пронизливо, надривно, не по-земному, ніби сама доля, ніби якість насланья.

Хмари, вітер, холод. День короткий, шлях далекий. Ідуть валки вдень і вночі однією дорогою, затім по-

чинають розсипатись і, виснажені бездоріжжям, пробують кожен самостійно шукати свого шляху: хто праворуч, хто ліворуч, хто на пагорб, хто в долину — як кому спаде на думку, — сподіваючись на свою шкапину та ще на бога. Подолають ще одну версту, перебредуть ще один гайок, посплять трохи уночі, і на світанку перед їхнім зором почнуть з туману випливати рідні пагорки. Ще один узвіз, ще одне — останнє — видряпування на гору і раптом з-за горбів замість рідних хат повільно стануть визирати обвуглені димарі. Господар іде з важкою думою про землю. І добре знає він, з якого місця побачить на обрії свою хатку, але іде й іде, і все вдивляється у пагорби, переживає, бо пожарища наскрізь пропікають селянинові тіло. Коли горять фортеці й міста, коли горять храми, чи можеш ти сподіватись, що твоя убога хатка, яка стояла пустою стільки часу, вціліла?! Серце завмирає, дух занепадає. Замовкають колеса.

Та не падаймо духом, ми ж таки мужчини, їй-богу... Чоловік піднімає голову, і все зупиняється. Зупиняються конячина, віз, коза. Зупиняються ноги, перехоплює подих, западає серце. Зупиняється земля і небо, і все, що є під небом і за небом, і те, що по той бік землі.

— О арс! Згоріла? — тремтячим голосом запитує господиня, боячись глянути на дворище, щоб тут же, на узбіччі дороги, одразу не померти.

— О арс! Згоріла, — відповідає чоловік пригнічено, відповідає не одразу, ніби давно знав, що так воно є, бо світ не перестає повнитися горем, хоча людей без того dokonують клопоти та нужда... По тому поплескує конячину по загривку, аби проїхати ще трохи, бо, що казати, — повернувся й він до рідної хати!

О, ці наші немудрі, зіплені з глини, лампачу, гною та хворосту, побілені вапном чи крейдою хатки... Скільки вони бачили, крізь що пройшли ці гнізда нашого народу,

оці халупи по селах... Скромні, сумирні й невибагливі, за багато років співіснування вони стали схожими на своїх господарів. Зовні хати нагадують обличчя їхніх творців: двері на побіленому фасаді — замість носа, віконця — замість очей, солом'яна стріха — замість шапки. Ці двійники трудівників землі в роки поневірянь зазнавали так само багато, як і люди. Коли насувалося лихо, господарі тікали у кодри, а їхні хатки-маски залишались на місці. Мертві порожні села драгували тих, які відступали, драгували й тих, які наступали. І жодних труднощів не становило для зловмисників чинити тут, що тільки їм заманеться. Захистити покинуті села тоді не було кому, бо війни велися не розгорнутим фронтом. Головні воюючі сили концентрувалися по фортецях, а між тими фортецями цілісіньке літо шастали загони яничарів, і цілісіньке літо над молдавськими пагорбами палахкотіли пожежі.

А тепер уявімо собі, який вигляд мав отчий дім тоді, пізньої ночі, коли наші предки поверталися зі своїх далеких блукань. Згоріла солом'яна стріха, згоріли вікна та двері, згоріло все, що лишалося в хаті. А гасити так само не було кому, і згорів хлів, а в ньому — заготовлені на зиму дрова, кизяк, торішні обрізки виноградної лози. А гасити знову-таки не було кьму, і згоріли тин, хвіртка, згоріли дві вишеньки й черешня. А по тому, як уже й горіти не було чому, над ще теплим згарищем випали літні проливні дощі. Просякнута дощем стеля обвалилась, і тепер, сягнувши zenіту, сонце світить крізь згорілий дах та провалену стелю просто в хату, а з самої хати можна побачити і місяць, і зорі.

Минав час, і наступали теплі благодатні дні, вигрівалась земля, і починали проростати вцілілі зернята, що чудом врятувалися від дощів і вогню. Ось і спробуй тепер вгадати, що й де вціліло, що й де буде рости. Дерев'ю та кульбабі зовсім байдуже до війни, до турків

і пожеж,— вони лишилися живі. Стежки поза хатою позаростали бузиною та лопухом, призьби закучерявилися будяччям, а самотній кущ нехворощі став навшпиньки, мовби прагне зазирнути в хатину крізь дірку, що колись була вікном. Та чи є сенс туди заглядати, якщо й так усе видно. Перед згорілою, чорною, порожньою хатою все відкрито, а на причілку біля порога стоїть у ролі господаря один-єдиний гарний та стрункий соняшник, що хоч і зійшов пізно, зате жадібно й пишно розквітнув великими сумовитими пелюстками.

І хто знає, звідки узявсь, як опинився там оцей соняшник! Очевидно, десь у сінцях згубилася колись давно насінина, а після дощу зійшла, вибуяла і тепер ось усміхається до господаря й господині, що нарешті повернулися на батьківщину, усміхається їхнім дітям, бо сонце, хоч і скупо, а все-таки світить. А прибулі з далекої даліни господарі стоять перед розквітлим соняхом закам'янілі, і, здається, минуть ще тисячі літ, перш ніж вони зможуть ступити хоч один крок й зронити хоча б одне слово.

Та вони знайдуть слово і ступлять крок, бо немає у них часу ні для того, щоб стояти непорушно й дивуватись, ні для того, щоб споглядати в нерішучості, вагатись. А сьогодні не можеш не дивуватися з того, як вони за лічені дні, перед самою зимою встигали і дах накрити, і стелю залатати, і вікна заскрити, і двері начепити, і стіни помазати, та ще й хатину усю побілити. Ми так і не дізнаємось, звідки взялися двері, чим замінено вікно, з яких схованок було видобуто зерно кукурудзи, та ось загуркотіли жорна, задиміли бовдури і повився над селом дим. Моторні газдині наварили мамалиги, зібрали навколо неї, немов навколо сонця, всю родину і цим подихом земного буття, і лагідним словом, і усмішкою повернули своїй рідні віру в милосердність світу й надію на прихильність усевишнього.

Десь опівдні почнуть збиратися в затишне, привітне, вигріте сонцем місце сільські дітлахи. Пограються собі дружно, потім стануть у коло, будуть про щось шепотіти, складати якісь плани. У них свої тайни, тайни і ще раз тайни, а коли в повітрі закружляють перші сніжинки, вони — хіба їх утримаєш вдома? — зберуться до купи і ватагами обійдуть усе село — від хати до хати.

Коли опівночі вдарить десь крильми і протяжно закукурікає півень, вони, з дозволу господаря, стануть гурточком під вікном і почнуть співати тоненькими, бентежними та чистими голосами:

— Зоря всевишнього
Над усім свягим і високим,
Над гордою хатою вашою,
Над любою родиною вашою...
Над білим хлібом вашим,
Над чудовою дойною вашою,
Зоря Віфілеум!

Чи задумувався ти, читачу, коли-небудь, чому свято різдва випадає на початок зими і ми його відзначаємо при перших зимових холодах? Чи задумувався ти над тим, чому всевишній, який створив таку незрівнянно гарну землю, таке розмаїття барв, пахощів та благодаті на ній, послав до нас свого улюбленого єдиного сина саме тієї пори року, коли земля лежить мертва і все суще на ній скуте холодом, а людський дух трепетно дошукується суті свого буття? І чи думав ти, чому здоровий народний глузд обрав саме дітей для того, щоб вони колядками своїми возвістили світові про бога нашого?

Здоровий глузд плугатарів, їхній розум і цього разу довели з очевидною переконливістю, що не можна знайти нічого в цілому світі чистішого, бентежнішого, вищого за дитячий спів. Ось іде їхня дружна коляда, сходить на засніжений західний пагорб, але одразу ж падає й скочується вниз. Такий крутий підйом їй ще не під силу, але ж

і здаватись справжнім мужчинам не годиться. Тож вони, перевівши подих, знову мчать гуртом і зупиняються під чийсь вікном. Їхня колядка зміцніла й бадьоро лине на вершину уже східного пагорба, звідки можна побачити щонайменше півсвіту...

Якщо вже зайшла мова про пагорби, то вони й справді важкі для сходження. По суті, то були два слони-гіганти, що височіли тут з незапам'ятних часів. Так довго пролежавши, вони сповнилися ніжності й раптом дотяглися одне до одного мордами й мало не затулили в необережному русі затишну, привітну долину. І все ж між цими пагорбами лишився просвіток, невеликі ворота, й було його саме стільки, скільки потрібно для того, щоб змогла пробити собі русло маленька річечка, аби вийти на простір і розумно утворити обіч себе смугу-дорогу, щоб по ній могли вільно розминутись два вози, щоб їхні господарі при тому зберегли взаємну повагу й почуття власної гідності.

Взаємну повагу й почуття власної гідності — ці непорушні першооснови для будь-якої нації — необхідно згадати через те, що в тій вкритій чагарем долині тулилося уздовж річки сільце з ніжною назвою Салкуца¹. Очевидно, в цій долині колись росли плакучі верби. Потім вони зникли, як зникає усе в цьому світі, а на їхньому місці вирости хати і де-не-де верби, які й подарували селу свою назву.

У прихистку двох закоханих пагорбів Салкуца жила привільно. Пагорби були надзвичайно родючими, до того ж вони благодатно впливали й на душевний стан селян, розширювали їхні духовні обрії, бо з вершини східного пагорба видно було усе до Дністра, а із західного — ясної погожої днини красувалася заплава Пруту.

¹ Салкуца — вербичка (мол.).

Війни у ті часи велися з приходом весняного тепла, коли висихали дороги. З наближенням зими армії йшли на перемир'я. І тут пагорби, їхня висота і їхнє розташування ставали в пригоді обом воюючим арміям. Отож, укладаючи угоду про зимове перемир'я, сторони вирішили поставити в Салкуці два дозори, а саме: російський на західному, турецький — на східному пагорбі.

Спершу було все добре й гарно. Дозори мінялися в домовлений час, сільце жило в долині своїми клопотами. Здавалося, що верби, які лишилися в долині, передали селу не тільки назву, але й деякі риси свого характеру, бо важко було знайти в усьому світі таке тихе, сумирне поселення. На світанку подимлять бовдури, поскриплять коловороти над колодязями, погавкає чиесь цуцня і знову запанує тиша аж до вечора, а тоді знову-таки подимлять бовдури, поскриплять колодязі, погавкає цуцня і настане тиша, цього разу до самісінького ранку. У святкові дні до тих звуків долучиться з того боку річки, з-за мосту, бемкання дзвона з церковці, що тулиться на невисокому березі. На поклик дзвона по мосту дружно, швиденько, щоб не замерзнути, пройдуть парафіяни. Піднімуться по стежках до свого храму, помоляться й одразу ж — так само хутенько — подадуться по домівках, і знову запанує тиша.

Та ось прийшло різдво, а різдво, як відомо, таке свято, котре аж ніяк не може пройти тишком-нишком. Над хатами здіймаються димки, колодязі скриплять коловоротами, собаки гавкають. Двері в церкві розчинені з ранку до вечора, і по селу гасають хлоп'ячі ватаги. Вони стають під чужими вікнами і починають розповідати світові про трьох чарівників...

Їхня колядка, як уже мовилося, злітає на вершину то східного пагорба, то західного, а ті, що стоять у дорозі на чатах, слухають колядників і кожен по-своєму міркує:

— Плачуть,— подумав турецький дозор,— певне, когось ховають.

— Колядують!!! — закричали козаки на західному пагорбі.— Браття, так це ж, виходить, різдво, то з різдвом Христовим, браття!

А вистояти цілий день на вершині пагорба взимку й оглядати білу пустелю — справа препогана, бо і холодно, і скучно. Тим більше, коли ти християнин, а в селі — різдво!!! Народження Христа — свято любові й доброчинності. Цього святкового дня освячений віками закон спонукає воїна, який до того ж добряче замерз, зійти в долину і привітати людей з народженням Христа. А там, звісно, можна погрітись, перекурити та мо'й, світ не без добрих людей... То чому ж не спуститись у долину, до людей, адже й вони суть християни, і хіба можна не привітати їх, православних?! І, так подумавши, солдат опинився в одній з хат із своїм «Добрий вечір, пане господарю!..», щоб погрітись коло печі, коло вогника. За звичаєм, гостя-колядника запрошують до господи, частують, чим багаті. А молдавани вміють з нічого, з якихось вишень, з чорних лісових черешень зготувати таке питво, що й не сказати!

Яничари-турки були вкрай здивовані і вражені, побачивши, що російський дозорець зійшов з пагорба в село, а там подався від хати до хати. Минає година, друга, третя, а він так і не повертається на чати. Турки гибіють, задубіли вже від морозу на вершині пагорба і починають лаяти брутально увесь світ, обзиваючи його свинячим коритом, бо хто так робить? Хоч росіяни й православні, як і місцеві селяни, але й вони тут зовсім чужі, бо земля, де вони стоять, є турецьким васалом, отже, коротше кажучи, турки тут мають почуватись, як у себе дома. А виходить, що господарі голодні й холодні, а гості ходять по хатах і гуляють... То чи не спуститись і їм у долину?! Невже молдавани відмовлять їм, не відчинять дверей, не пустять до хати?

Мороз надвечір лютує, вітер дужчає, завиває й пече, мов батогом, тож підганяє і турецьких дозорців-яничарів сходити й собі в долину. І ось вони у вечірніх сутінках услід за козаками йдуть у село. На превеликий подив їх також добре приймають, бо ж святкують народження того, хто навчав людей бути добрими й милостивими... Після цього випадку дозорна служба на обох пагорбах відчутно підупала. Тобто вдень чучі, так тоді називали дозорців, ще стояли на чатах, а ночами там уже нікого не було. Траплялося так, що в одній хатині сиділи росіяни, а в сусідній — турки. Бувало й таке, що в одній і тій же хаті сьогодні гріються росіяни, а завтра — турки...

Приймали і тих, і тих гостинно, частували від душі, чим, як кажуть, бог послав, запрошували не обходити хати й далі, адже різдвяні святкування триватимуть довго, аж до хрещення. Салкучани відзначали різдво як одне з найшаңованіших свят, і все раділи та колядували, колядували та хвалили всевишнього, не думаючи про те, чим їхня гостинність може для них обернутися... Дозорців, певне, також те мало хвилювало, мовляв, нагрівся, наївся, напився, та й по тому. А над селом уже витала гірка доля...

Якось пізньої ночі хтось постукав у двері однієї хатини. Це було на першому тижні різдва, коли над пагорбами завіяли хурделиці і вдарив такий мороз, що й дух перехоплювало. У хаті саме грілися яничари. Господар, добра християнська душа, відчинив. До хати зайшло четверо підпалих козаків: перейняті чудовим веселим настроєм, вони вирішили обійти усі хати й привітати панів господарів зі святом. Не встигли вони порога переступити й освоїтись, як на них напали яничари, позв'язували, повитягали на вулицю, поперекидали поперек сідел і помчали через пагорби до Бендерської фортеці, яка на той час перебувала в руках турків.

Довідавшись про цю ганебну пригоду, генерал Каменський, що був комендантом гарнізону в Кишиневі і відповідав за дотримання умов перемир'я, не на жарт розлютився. Він був людиною суворою, деспотично ставився навіть до рідних синів, не кажучи вже про підлеглих. Викликавши до себе полковника Головатого, козаки якого стояли на чатах в Салкуці, довго й люто ганив його за такий недогляд, потім наказав влаштувати засаду і взяти в полон турків стільки ж, скільки ті захопили козаків.

— Слухаю, вельможний пане,— сказав Головатий і сам із сотнею вершників надвечір помчав з Кишинева на південь.

А в степу свище, лютує завірюха. Сніг, що валить валом згори, підхоплюють відьми-вітровії, і то ширяють над самісінькою землею, то шпурляють угору. Довго носилися сніговії по вибалках та долинах, доки не втомились і не заходилися влягатись у замети. Коли ж у них, як то буває в літніх людей, починав псуватись настрій, вони ті кучугури шалено розмітали по полях або перегортали з місця на місце. Цей сніговий вир так нуртував навкруги, що за ним не можна було розгледіти, де земля і де небо, вечір зараз чи ранок, не можна було почути голосу людини й побачити коня.

— *За мною, бісові діти!* — наказав полковник.

А турки, захопивши козаків у полон, чомусь не поспішали на пагорб до своєї чучі. Головатий чатував на них дві доби, потім вирішив покинути Салкуцу і підійти якомога ближче до фортеці. З села його сотня вийшла під прикриттям ночі. Козаки розтягнулися довгою вервечкою по узгір'ю і довго ходили по колу, сподіваючись перехопити яничарів. Несподівано хурделиця вгамувалася. На темно-синьому небі з'явився велетенський місяць і залив казковим сяйвом усе безмежне снігове море. Якесь передчуття підказувало Головатому не поспішати. І він далі кружляв і кружляв зі своєю сотнею по узгір'ю,

навколо Салкуци, поки один з його розвідувальних загонів доніс, що з боку Бендер рухається група вершників. З усього видно було, що то на пагорб у супроводі кінного конвою йдуть дозорці. І тоді пролунала команда:

— Хлопці, увага! Слухайте, як будемо діяти...

Головатий розробив план — все залежало, скільки тих турків і звідки вони появляться. Прикинувши, що їх не більше двох десятків, полковник лишився задоволений. Те, що вони рухалися з боку Бендер, теж влаштувало його. В одну мить розбивши свою сотню на три загони, він вивів їх через перешийок між пагорбами, обігнув західний схил і влаштував засідку з таким розрахунком, що вдарить по турках з тилу та з флангів й одразу ж переріже їм шлях до відступу. Зараз найважливішим було єдине — проскочити під місячним сяйвом, щоб турки їх не помітили.

Виїхавши з фортеці, турки просувалися на пагорб самопевнено, спроквола. Розкотисто хроїли під ними чистокровні арабські рисаки, грізно похитувались при боках вершників криві шаблі-ятагани, а самі вони почували себе героями з героїв. Ставши на вершині пагорба на чати, турки не помітили нічого підозрілого і з радістю завважили, що Салкуца ущерть засипана снігом. У цьому вони завбачили справедливую кару, яка впала на голови християн з неба.

Щоб відволікти увагу турків від засідки, козакі на протилежному пагорбі розіклали багаття, полум'я якого сягало zenіту, самі вони грілися й галасували біля вогню. Яничари тим часом глузували, злословили з цього приводу, мовляв, що то за вояки, коли вони обігриваються при багатті. Чи не до вподоби їм більше спускатися у село за різдвяними подарунками? Чи, може, там немає вже ні винця, ні горішків? О, давно б так! Надалі будете довбешкою своєю варити, перш ніж задом з'їжджати з пагорба в долину, поросячі ви хвости в сметані...

І, отак лихословлячи та зубоскалячи, турки й не помітили, як на них раптом з фронту, з тилу й флангів вихором налетіли козаки Головатого.

Налетіли з трьох сторін, пришпорюючи коней та занісши оголені шаблі догори.

— О аллах! О аллах! О аллах!

Турки з переляку й поспіху, замість того щоб прориватись до своєї фортеці, кинулися в долину, в завалене снігом село. Саме цього й треба було Головатому, бо це дало можливість переймати коней і скидати їх в яругу, а вершників усіх переловити. Та турки, здається, на середині схилу збагнули, що припустилися помилки і раптом зупинились коло якихось біденьких кущиків, які ледь-ледь стирчали над білими кучугурами, й стали розташовуватись у замкнуте кільце, ніби зібрались приймати бій. Головатий здивувався — чого то вони там, серед чагарів, метушаться? Ага, займають позицію, готуються до бою. І подав команду й пришпорив коня:

— *Рубай їх, невірних!*

Турки-яничари мовчки вижидали. Коні відсапувалися звихреними клубками пари, сталь оголених шабель сліпила очі під яскравим сянням місяця. Козаки неслися в єдиному пориві — ще п'ятнадцять, ще десять хвилин, ще мить і — спалахне бій. Та раптом сотня Головатого щезла, ніби крізь землю провалилась. Натомість скипіла велетенська біла хмара, під якою то тут, то там змигають козацькі шапки та кінські голови.

Сотні Головатого не пощастило. Цей бій вона програла. Занесений снігом схил пагорба приховував глибокі яруги й провалля. Кмітливі турки зуміли скористатися з цієї особливості рельєфу. Орієнтуючись по самітних чахлих кущиках, зупинились там, де під кінськими копитами була твердь. Вони розрахували, що на шляху до них козаки неодмінно проваляться в одну з яруг.

І вони таки опинились на дні глибокого яру. Велетенська снігова хмара поволі стала розвіюватись, застилаючи поле задуманого бою, але бою не відбулося. Люди й коні з великими труднощами вилазили з яру. Важко було розібратись, де чий кінь, де чия шапка і що, власне, сталося. Бойовий запал козаків був збитий, а турки тим часом отримали вкрай потрібну передишку і тепер почали обережно спускатися по косогору в долину, ніби ж таки для того, щоб вийти в село, та раптом на околиці звернули убік і, проскочивши через вузьку горловину міжгір'я, помчали в напрямку Бендерської фортеці.

— *Наздогнати їх, щоб їм трясця!*

Грізний наказ Головатого не мав ніякого значення, бо час уже було втрачено. Поки виводили і заспокоювали коней, поки сплигували з них і лагодили зброю, турки уже чорніли ген на гребені сусіднього пагорба. Наздогнати їх навпрошки було майже неможливо, тож вирішили піти навперейми, але не розраховали, де їх краще зустріти, і ось уже вкотре бусурмани втікають од переслідувачів.

Сотня вершників Головатого врешті змирилася з невдачею і стала притримувати коней, сподіваючись почути команду повернути назад. Один лише старий козак на прізвисько Кресало, сварливий і грізний у битвах, продовжував гнатись за турками. Вони вже встигли схватись за пагорбом, а він, і на мить не вагаючись, відчайдушно мчить за ними. Якийсь час він зникає з поля зору своєї сотні. Здається, десь загинув, вже можна по ньому й панахиду справляти, та раптом його кобилка вилітає на гребінь пагорба і старий козак кричить охриплим голосом:

— *Уто-пи-ли-ся...*

— *За мною, бісові діти!!!* — це уже Головатий.

Настав їхній час. По той бік пагорба турки плавали в такій же гігантській ярузі, в якій щойно тонули козаки

Головатого. Навчені гірким досвідом, козаки не поспішали сходити з твердого ґрунту, де коні копитами відчували землю. Турки побачили безвихідь, вірну погибель, але заспокоїли своїх коней, збилися посеред яруги до купи й стали ждати, що буде далі.

— *Ру-ба-ти!!*

Полковник підніс догори шаблю, але його команда повисла в повітрі. Коні нізачо не хотіли заходити в снігове місиво. А час невблаганно спливав, знову працював на турків. Поряд, за гербом, була фортеця. Побачивши, що конвой довго не повертається, турки напевне пошлють йому на виручку ще один загін. І раптом невгамовний Кресало спішився з кобилки, тримаючи її лівою рукою за повід, правою заніс шаблю і відважно пішов у наступ:

— *Будьте прокляті, невірні!!!*

Один за одним козаки й собі поспішувалися з коней, взяли їх за повіддя й з оголеними шаблями кинулись на яничарів. Ті прийняли бій. То був тяжкий, кривавий, неймовірно жорстокий бій. Під велетенським куполом тихого нічного неба, на непорочно чистому, залитому місячним сяйвом снігу люди й коні, борсаючись у місиві, зчіплювалися й гризли, рубали, душили одне одного. Земля то з'являлася у них під ногами, то зникала з-під ніг. Дзвеніла блаватна сталь, зойкали воїни, осліплені сніжним порохом, іржали коні і рвалися геть з цього пекла.

Жорстокість, лють кипіли в надлюдських спалахах шаленства, всеохоплюючого божевілля. На поранених ніхто не зважав, ніхто не прислухався до їхніх стогонів, топтали по трупах, по кінських тельбухах, що парували на морозі, по закривавленому снігу, та все рубали, рубали й рубали. Де свої, де чужі, хто кого зарубав і хто кого переміг, все це з'ясується потім, а зараз вимагалось одне — рубати. Рубати, щоб вижити самому, рубати, щоб перемогти, ось чому козаки, хоч і борсалися в снігу, але

йшли і йшли на невірних бусурманів, вимахуючи закритими шаблями і не випускаючи з рук поводка давно зтоптаного в бою коня.

Отямившись, турки вирішили відступити, але вже відступати майже не було кому. З двох десятків їх лишилося тільки п'ятеро.

— Ось так, — сказав полковник, — а цих візьмемо живими.

Козаки навалились на них, чотирьох їм вдалося схопити й зв'язати, бо ж мали наказ узяти їх живими і доставити генералові. Що ж до п'ятого, то він, мерзота, запекло відбивається, стоїть на смерть. На подив козаків, цей останній виявився надзвичайно хоробрим. Лишившись сам-один супроти цілої сотні, він і не думав здаватись. Спритний і прудкий, мов кішка, озброєний ятаганом і кинджалом, турок то несподівано насадає, то раптом відступає, тож просто неможливо вгадати наперед, в який бік він кине́ться наступної миті. Козаки навіть замилювались на якусь хвилю — такий же він, мерзотник, сильний, такий вправний, такий же, негідник, хоробрий! І тоді гоноровитий полковник вирішив справитися з ним сам. Розправив плечі, крутнув вуса, наказав:

— Не чіпайте, я його сам візьму.

І вивів свого красеня жеребця на твердь, розігнав прямісінько на турка, намірившись збити його з ніг. Доки полковник маневрував, турок раптом виріс на дві голови. Ошелешені козаки жахнулися — як він так несподівано виріс? Аж потім збагнули, що, обороняючись і наступаючи, він увесь час потроху видряпувався з яруги — усе вгору та вгору, — і таки видряпався. Якби зараз кінь трапився йому під руку, він умить злетів би на нього і — бувайте здорові! Коні, яким вдалося вибратися з бою, самі стали неподалік рядком, чекали на вершників. Турок відчув, що має шанс на волю. Досить лишень стрибнути й ухопитися за гриву...

Та Головатий розгадав його задум блискавично, розігнав жеребця і той, мов буря, понісся на супротивника. Здавалося, кінь розчавить турка, але він, хоробрий і вишколений воїн, несподівано пірнув коневі під черево і цим врятував себе, бо, якби спробував відсахнутись, то неодмінно потрапив би під шаблю Головатого. А так — полковників кінь дико заіржав і став поволі осідати на задні ноги.

— *Ах ти, мерзого...*

Запальний і нестримний, полковник виплигнув з сідла, ухопив турка за шию і став душити. Але турок був не тільки дужий, а й спритний, він щосили випручувався, коли руки Головатого добралися до його кадика, обидва поточилися і впали у сніг. Турок в одну мить заніс над ним кинджал. Козакам до них було не більше трьох кроків, але подолати їх, ті кроки, важче, ніж занизати кинджал. І коли козакам здалося, що нічого вже не врятує їхнього командира, поряд з ним, мов з-під землі, виріс старий несамовитий козак Кресало з піднятою над турком шаблею, а шабля, як відомо, б'є влучніше і швидше, ніж кинджал. Та перш ніж старий Кресало опустив шаблю, пролунав відчайдушний крик:

— Не вбивайте його!!! — закричали-заблагали полонені турки.— Краще нас повбивайте, бо він син хана! Син хана! Спадкоємець Буджяка!

Кажуть, Кресало був глухий, мов пень, до того ж дотримувався власного закону не слухати в бою нікого, окрім шаблі та кобили. Шабля вже занесена, ворог напроти, і вже лежить молодой турок з розсіченим навпіл черепом. Четверо турків припали один до одного, тужать за ним, а Кресало вибрався з снігового місива, дбайливо поправив на своїй кобилці сідло, бо до ранку ще далеко, доведеться довго їхати.

— *Переміг!* — каже ніби з подивом.

То була велика мить перемоги і велика мить поразки. Чомусь раптом усіх охопив глибокий сум. Замовкли

полонені, затихли коні, завмерли козаки. Над полем бою злетів реквієм великої печалі. Лише стояв запах крові; що холола на морозі, і то тут, то там витикалися з перетовченого снігу трупи воїнів та коней. Так побраталися вічна слава і вічний спокій.

А над світом сяяв повний місяць, як сяяв і досі, переливаючись синявою свого проміння, грали в місячному світлі застелені снігом поля. Та ось небо затьмарилось, місяць похилився, ось-ось зайде за пагорби. І ніхто не здивувався, що з долини тронкою злетіла і понеслася все вище й вище по узвозу сплетена з дитячих голосочків пісенька тисячолітньої давності про трьох чарівників, які прийшли з далекої далечини:

Зоря всевишнього сяє
Над усім святим і високим,
Над гордою хатою вашою,
Над любою родиною вашою,
Над білим хлібом вашим,
Над чудовою дойною вашою,
Зоря Віфлієму!

Чи задумувався ти коли-небудь, шановний читачу, чому Спаситель народився в січні, в холоднечу, в пору нужденних скитань біженців? Саме тоді в царстві Іудейському відбувався перепис населення. То чи міг хтось дати тоді притулок біженцям? Готелі й заїжджі двори у Віфліємі були переповнені. Одначе знайшлася добра душа, яка пустила до себе Йосифа та Марію, але оскільки місця в хаті уже не було, то прилаштувала їх на ночівлю в хліві. То ж чи ймовірно те, що всевишній, благословивши спорудження на землі стількох пречудових храмів, призначив своєму єдиному синові долю народитися саме в хліві!?

Невдовзі тіло сина каушанського хана було доправлено в Кишинів. Вислухавши повідомлення про нічний бій поблизу Салкуци, генерал Каменський зажадав особисто

побачити труп. По дорозі козаки роздягли його, одяг поділили між собою. Тож двадцятирічний юнак лежав на селянських санях, засланих соломою, голий-голісінький, вкритий інеєм, а його юне вродливе обличчя було сповнене рішучості битися до переможного кінця...

Хоч генерал Каменський вражав своєю деспотичністю, суворістю, але не був позбавлений батьківських почуттів до власних синів. Схвильований до сліз, він наказав одягти турка, як належить, зачекав, поки все було зроблено, затим узяв аркуш паперу і написав кілька слів, що стали окрасою усіх чотирьох років війни. «Не як російський генерал,— звернувся він до каушанського хана,— а як батько, два сини якого також беруть участь у цій війні, я повертаю вам, найсвітліший хане, тіло вашого сина і схилаю свою сиву голову перед його мужністю».

Того ж дня тіло юного турка в супроводі полкового священника було переправлено до Бендерської фортеці. За день священник повернувся на порожніх санях, привізши відповідь каушанського хана: «Велике горе в людини, яка втратила на полі бою свого єдиного сина. Втішаюся лише тим, що син мій поліг у важкому бою гідно, захищаючи себе і своїх товаришів...»

Після цього обміну листами обидві сторони без будь-якої домовленості, аби уникнути подальших непорозумінь, познімали свої дозори з пагорбів над Салкуцою.

— Ось ми й спекалися цього лиха! — казали салкуцянни, не знаючи нічого про те, що їх жде в недалекому майбутньому.

Про Оттоманську імперію написано достатньо, і ми не претендуємо додати до відомого щось нове. Суть кожної імперії визначається не стільки військово-економічним потенціалом, скільки способом її думання. А хто не знає способу думання турків? Втративши двадцять солдатів свого дозорного загону, поховавши з належними

почестями сина каушанського хана, перечитавши ще раз листа генерала Каменського, турки дійшли певного висновку. Росіяни, сказали вони самі собі, зимують пречудово в Кишиневі, у своїх міських квартирах, їм ніколи б не спало на думку порушувати перемир'я, якби не підступні інтриги отого маленького сільця Салкуци. Як, о великий Магомете, розцінювати те, що вони і нас, і росіян приймають однаково добре?! Гаразд, нехай православне різдво, нехай їхні свята, але ж свято давно скінчилося, а святкування у них і далі триває? А їм би пора давно зятимити, що там, де гріється турок, росіянину робити нічого, так само й турку нічого робити там, де гостинно приймають росіянина. Отож на голову того, хто сіє чвари, хто замишляє лихе, нехай упаде меч помсти!

Бідолашні салкуц'яни... Після нещастя, яке впало на їхні голови, вони довго не могли отямитись, пошепки передавали з покоління в покоління правду про ту біду, щоразу натякаючи на безглузлого попа, що, мовляв, якби він був інший, то бог би змиловився і лихо обійшло б їхнє село стороною...

Сталось так, що сільська церква ніколи не мала достойного священика. Отець Нікандру прослужив у них усе своє життя сумирно, благочестиво, але так пристрастився до чарки, що односельці приклеїли йому прізвисько «піп Каня», тобто «піп Кухоль»; він і справді до того допився, що на старості ходив по селу з прив'язаним до паска кухлем. Хтось часом і хотів би почастувати пона вином, але у своїй господі, крім глечика, нічого не мав, тоді піп Нікандру відв'язував свого кухлика...

Загалом він зажив слави людини безмежно доброї душі, до того ж володів таким могутнім басом, що в свята приходили парафіяни з сусідніх сіл, аби послухати його відправу. Безперечно, на старості він став завершеним пиятиком, і, певне, було б найкраще усунути його, але салкуц'яни уже звикли до нього, то й жаліли. Все було

гаразд, поки якийсь не нагодився в село єпископ. Він зайшов до храму саме тоді, коли отець Нікандру був напідпитку і в такому стані намагався з амвона прочитати проповідь.

Єпископ одразу перед парафіянами позбавив його, нещасного, сану священника. З нього навіть зняли великого мідного хреста — символ пасторства, але парафіяни, щоправда, заступилися за нього, запевнивши, що хрест, мовляв, є особистою власністю отця Нікандру. Забравши свого хреста і загорнувши його в білу хустку, старий плентався по селу і гірко плакав; йому вже перевалило за восьмий десяток, і він не мав сили розлучитись зі своїм храмом і зі своїми парафіянами.

Призначений єпископом новий піп раніше ходив у ченцях десь у Валахії. Він не мав якогось особливого голосу, але був надзвичайно беручий, завзятий господар і, здавалося, мав хист до всього на світі. Службу він правив церковно-слов'янською мовою, яку салкуц'яни мало розуміли, однак вони полюбили його за мовчакуватість та ще за вміння господарювати. За кілька років парафіяни під його орудою перебудували свою церковцю, піднявши на три аршини купол, перекрили дах, придбали невеликий дзвін, і в святкові дні радісно було чути, як уся долина повнилася його мідним передзвоном.

Піп, як уже мовилось, був родом з Валахії. У тому краї жили його батьки і вся рідня, і коли там наступали тяжкі часи, він прощався з парафіянами і повертався до свого монастиря. Так сталося й цього разу. Як спалахнула ця війна, салкуц'яни жахнулися — хіба можна залишитись без попа в такий непевний час?! Вони порадилися між собою і всією громадою пішли до присадкуватої хатки край села, в якій жив отець Нікандру. Єдине, що росло в нього на подвір'ї, це виноград, котрий обплів усю хатину. Він був єдиною силою, яка тримала ще отця на цьому світі.

Старий аж заплакав, коли побачив стільки люду на своєму подвір'ї, але прийняти паству відмовився; позбавлений сану, він не мав права заходити на святий вівтар! А що то за священник, який не стоїть на вівтарі! «Та бог з ним, з тим вівтарем,— намагалися переконати його люди,— ми тебе запрошуємо не так для відправ, як для співання».— «Тобто як це — для співання?» — «Ми, отче, прийшли тому, що наступають важкі часи, можливо, й зовсім страшні, то чи може людина без співу пережити їх?» — «І як же я вам допоможу?» — «Дуже просто,— відповідали парафіяни.— Зберемося в церкві: ми — внизу, ти — на амвоні; коли ми розмістимося, подаси нам знак, мовляв, нумо, діти, співайте разом зі мною. І ми заспіваємо разом з тобою, і віддячимо за твій труд хто чим зможе...»

Старий перед лицем всього села, перед лицем важких часів здався. І повісив Нікандру собі на груди мідного хреста, бо то була його власність, і в супроводі парафіян попрошкував через місток до храму, в якому прослужив усе своє життя...

Невдовзі після різдва наблизилося свято водохрещі. Можливо, тому, що село містилося у витоках джерел, можливо, тому, що усіх непокоїла посуха, спрага землі, а освячення води було одним з найулюбленіших свят отця Нікандру, він так захопився службою і власним співанням, що мимовільно зайшов на вівтар, надів золочені ризи, вийшов з церкви і повів за собою усіх парафіян до річки. Там відправив ще одну літургію, освятив крізь видовбані ополонки річку, окропив водою паству, налив кожному хто скільки хотів свяченої води. Тільки після цього, побачивши себе в золочених ризах, схаменувся... Адже це означало, що він порушив заборону єпископа. Прости і помилуй нас, о боже, за гріхи наші.

І повернувся отець Нікандру пригнічений до церкви, поклав акуратно шати на місце, став перед вівтарем на

коліна і довго, з слізьми на очах, просив у всевишнього прощення за скоєні важкі гріхи...

Щодо братів християн, то, можливо, через те, що був ясний морозяний день і вони намерзалися на річці біля ополонки, після обряду водохрепці всі швидко розійшлися. Може, це було зумовлено й тим, що вже не за горами весна і селянинові треба нагромаджувати сили: господині раніше витопили печі, а після вечері люди полягали спати. Коли село оповили сутінки, всі уже спали глибоким сном. І тільки в церкві за містком ще горіла свічка й безмежно грішний священник спокутував свої гріхи.

В якусь мить отець Нікандру раптом обірвав сповідь. Йому вчулося, ніби щось загуло, ніби звідусюди насувається на нього незбагненна тривога. Він підвівся з підлоги, підійшов до віконця і завмер на місці — по той бік річки уся Салкуца була охоплена вогнем. Поміж стовпами полум'я літали на конях яничари із смолоскипами в руках. Несилися від хати до хати й підпалювали кожну, до якої ще не сягнуло полум'я. Отець вийшов у сіни, намацав у темряві мотузку й заходився щосили бити у дзвона, сіяти тривогу.

З часом люди, яким пощастило пережити оту страшну трагедію, згадували, що тієї жахливої ночі їх розбудив і вигнав на вулицю не тупіт копит, не дим, не палахкотіння вогню, а лише дзвін, бемкання якого неслося з-за річки. Лишившись за одну мить оселі, хліба, усіх пожитків, селяни, мов ошалалі, бігли щодуху на поділ босі й роздягнені, поспішали на дзвін шукати прихистку, летіли, як метелики на вогонь. За якихось кілька хвилин у церкву набилося стільки люду, що неможливо було дихнути, а отець усе дзвонив та дзвонив — може, ще десь хтось там лишився...

Із середини ночі пожежа в селі стала вщухати. Сніг, що відтанув навколо охоплених вогнем хат, брався крижаною кіркою. То тут, то там диміли крокви, що попадали прямо

на вулицю, рештки сплетених з хворосту хвірток, а з прозорої пелени диму позирали на світ божий саманні стіни халуп. Хат уже не було, лише химерні обвуглені димарі тяглися один за одним уздовж річки. Попід берегом мовчазно стояли колись ошатні плакучі верби. Коли село згоріло дотла, яничари неквапом, вервечкою перейшли по містку річку і попрямували до церкви. Побачивши це крізь вікно, селяни у відчай зчинили галас.

— Діти мої,— намагаючись усіх перекричати, гримнув з амвона отець Нікандру.— Діти мої! Не панікуйте, не забувайте всевишнього, й на мить не забувайте всевишнього і заспіваймо усі разом: «Господи, помилуй, господи, помилуй, господи, помилуй нас...»

Не так отець, як голос його, і не так голос, як моління трохи приспокоїло людей, і вони спершу потихеньку, лише ворущачи губами, а потім усе гучніше й гучніше підхоплювали молитву священника, доки вся церквуля не заволодала одним голосом, одним поривом: «Помилуй нас, боже, змилосердься над нами великодушно, почув нас і помилуй...» Дзвеніло скло у віконці, здригалася земля, здригалася стеля, здригалися стіни, посилаючи благання до небес, але хто в той час, коли все людство стікає кров'ю, почує голос одного сільця?..

А на вулиці, під стінами храму, тіснилися батьки родин, чоловіки, брати. Відправивши жінок і дітей під захист храму, босі й голі, напівроздягнені, мовчазно стояли в оточенні кінних яничарів, щоб хоч якось зігрітись, тулилися один до одного, синіли на холоді, корчилися і навіки відходили у царство праведних... Господи, як їм не хотілося прощатися отак зі світом, як вони плакали, ці мужі, як скрежетали в безсилomu гніві зубами! На них непомітно напливала дивовижна хвиля сонливості. І вони почали добрішати, позіхати, один коло одного хилитися на стіну й засинати вічним сном. І ніхто з них не сказав на прощання жодного слова, не вимовив

жодної скарги, жодного прокляття... О, скільки християн помирало отак велично, отак тихо, отак світло, сподіваючись, що за цю величезну несправедливість, за терпіння їхнє й муки їм буде воздано на тому світі...

А яничари були одягнені в теплі кожухи. Сидячи на ситих конях, оточили цих нещасних, приречених людей тісним кільцем, лінкувато перемовлялися між собою, знічев'я сперечалися: хто із селян і скільки ще протягне — хто помре раніше, хто пізніше, а хто ще проживе до ранку. Земля благала небеса, християнська церковка кликала усе святе на поміч, та не прийшли тієї ночі ні милість, ні пощада, ні порятунк...

Козаки Семенова, повертаючись наступного дня з нічного бою, виявили під стінами церковці близько сотні трупів, що задубіли на морозі. Жінки й діти все ще голосили в церкві, а по той бік річки чорніло згарище. Козаки понаносили хмизу, розвели на подвір'ї багаття, розморозили землю, вирили величезну братську могилу.

— Діти мої,— звернувся отець Нікандру до тих, хто лишився в живих, коли поїхали козаки.— Дах нашого храму сьогодні єдиний у нашому селі притулок. Бог простить нас і прийме під свою покрівлю, поки ми оговтаємося й піднесемося, окріпнемо духом. Влаштовуйтеся тут, живіть та оберігайте це наше святе місце, надто ж вівтар, нізащо до нього не заходьте. Виберіть з-поміж себе найздоровших жінок, дайте їм образи і пошліть їх до сусідніх сіл просити милостиню. Нехай беруть усе, що хто зможе дати. Яку б милостиню не зібрали, приносьте сюди й діліть між усіма, хто в цьому храмі залишився,— во ім'я Христа...

— А ви що ж, нас покидаєте?! — заголосила котрась з бабусь.— Та ми ж без вас усі загинемо...

— Дасть бог, не загинете,— відповів Нікандру. І, подумавши, додав: — Що вдієш, я мушу ненадовго покинути вас, бо ми з вами не крижані бурульки під стріхою,

не куш плакучої верби, не купа неродючої глини. Ми — народ. Маємо свою країну, свого Боде і єдиного бога! Тож піду я до нашого володаря, нашого господаря, пробиватимусь до нього, поки не доб'юся, а там стану перед ним, вклонюся йому в ноги й скажу: «Твоя величність! Село наше загинуло, захисти нас, бо ми народ твій...»

Чотири дні і чотири ночі пробивався старий священник крізь пустинні засніжені поля, ліси й яруги, підіймався на пагорби й опускався з них, загрузав до пояса в снігових заметах. У дорозі він був самотній і, щоб якось долати страх, на всю широчінь засніжених полів співав уривки з церковних требників, псалми, акафісти. На п'ятий день ополудні його наздогнали батраки якогось поміщика, коли він був уже не людиною, а мовби приви́дом. Увесь засніжений і обледенілий, обшарпаний, безтямний, він ледве переставляв ноги і намагався з останніх сил доспівати хрипучим голосом дитячу колядку:

Зоря всевишнього сяє
Над усім святим і високим...

Далі в нього колядка не йшла — або він її забув, або настільки замерз, що вже не міг вимовити й слова. Селяни перевозили солому з поля на поміщикове подвір'я. Навантажені з горою шестеро саней ледве повзли по засніженому полю, коли перед ними постав цей привид. Вони зупинились, чоловіки-погоничі зійшлися на раду.

— Мені здається, що це піп, — сказав один з батраків, завваживши на грудях цього дивного подорожнього мідного хреста.

— Який там піп, хіба не бачиш, що він божевільний? Та й чи ходять попи колядувати?!

— У дитинстві ходять разом з іншими дітьми, чому б ні?!

— Звідки йдете, отче, і куди верстаєте шлях?

В попових очах замерехтіло. Він довго дивився на їзових. Вони перед його зором двоїлись, і, не розгледівши їх як слід, не збагнувши, що сталося, не зрозумівши, чого від нього хочуть, втратив отець останню нитку, що єднала його з цим світом, підсвідомо повернувся до недоспіваної колядки:

Зоря всевишнього сяє
Над усім святым і високим...

— Помре,— сказав дядько Гіце, що був серед фуражирів за старшого.— Це начебто тримається. Але, як бачите, ніби вже й помирає. Якщо залишимо його тут, то візьмемо великий гріх на себе і на наших дітей, тим більше, що він духівник...

— А чим ми можемо йому зарадити?

Останні сани були навантажені провіантом. На них лежало десять лантухів з картоплею — для потреб маєтку. Соломи ж, звісно, тут було менше, ніж на інших, тому залігти на них зручніше. Батраки вибрали в соломі кубло, вмостили в ньому попа. Опинившись у затишку й трохи зігрівшись, отець став засинати, а батраки стривожились — а що ми робитимемо, як він не проснеться? Може б, з ним якось зав'язати розмову, щоб не дати йому заснути, та хіба йому до балачок, коли вже на ладан дише?

— Дядьку Гіцо, порийся там на дні торби,— звернувся молодий батрак,— може, там щось знайдеться...

Коли з тиждень тому їх відряджали в далеку дорогу по соломі, то, з огляду на холод, їм з боярської винниці дали глечик вина. Зима люта, дорога довга, то нічого дивного в тому, що вино замерзло, посудина лопнула. Порадившись, батраки вирішили віддати фіолетову крижину на збереження скупуватому дядькові Гіці. Та випросити в нього скалочку з тієї крижини, щоб

посмоктати її й трохи зігрітися, було майже неможливо. І все ж потроху-потроху, грудочку за грудочкою їздови смакували тими винними скалками, розігріваючи їх то в роті, то на вогні. І ось таке причащення несподівано скінчилось. Уже три дні підряд дядько Гіца рішуче відмовляє усім охочим, але, правда, й не погоджується вивернути свою торбину перед товариством. А в ній таки щось є, бо не випадково він зараз, коли обставини вимагають чесності, заходився копатися у порожній торбі. І справді, йому вдалося зібрати пригорщу фіолетових скалок.

Краєвиди широкого степу, тепле кубло в соломі розморили отця Нікандру, і він нізащо в світі не хотів приймати причастя. Батраки порадились, силоміць розтулили йому рота й напхали в нього винних крихт, добутих з дна Гіциної торби. Певне, ще якісь сили жевріли в тілі старого священника, бо заморожені краплини вина поволі танули в його роті й по синій і припухлій нежиттєвій його губі почали скочуватись краплини червоного вина, й ось та, майже омертвіла, губа в якусь мить ледь-ледь ворухнулась. Хоч і була майже мертвою, вона ще пам'ятала смак того чарівного напою. Нижня губа не мала сили втримати цю благодать, але ж не могла й змиритися з тим, що таке добро має пропадати, і їй на виручку поспішила верхня губа. Заморожені краплини вина ще не зовсім розтанули в роті, але посинілі, пухлі губи владно і невпинно запрацювали, стулюючись докупи. Тепер уже не стече з них жодної краплини...

— Добрячим п'ятиком був цей піп...

Прізвисько п'ятик упродовж багатьох років супроводжує отця Нікандру, ображає. Потворне і несправедливе, це слово і зараз кольнуло йому в серце. Окинувши усіх поглядом, він прийшов до тями. Йому захотілось віддячити людям за поміч, але не мав змоги, бо в роті було повно крихт замороженого вина, яких він не міг ні проковтнути, ні виплюнути. Очі йому заволокло слізьми.

Старий священник блимнув до людей вдячно, і по його запалій щоці покотилась одна-єдина сльоза, покотилась і щезла десь у бороді.

— На здоров'я, отче...

Батраки накрили його соломою, позлазили з саней і гейкнули на своїх волів. Дасть бог, зміркували вони, все буде гаразд, він неодмінно виживе; якщо ж йому судилося померти, то краще помирати в соломі, аніж десь у відкритому полі, засніженому безгомінні...

Далі вони їхали мовчки, іноді поганяючи лагідним словом волів та заглибившись у свої думи, все прислухалися до неймовірної тиші полів, бо ота колядка, яку простудженим голосом намагався заспівати, але так і не зміг закінчити в лихоманці піп, оживила в їхніх душах спогад, і десь з далекого поля, десь з далекого дитинства хтось для них почав наспівувати:

Зоря всевишнього сяє
Над усім святим і високим,
Над гордою хатою вашою,
Над любою родиною вашою.
Над білим хлібом вашим,
Над солодкою дойною вашою,
Зоря Віфлієму!

Чи задумувався ти, читачу, коли-небудь над тим, що тієї далекої зимової холодної ночі новонародженого зігрівали в холодному хліві своїм диханням буйволи? Безліч чудових, дорогих, витончених тварин сотворив і виплекав усевишній на землі, щоб вони прикрашали і зігрівали спини людям узимку, в холоднечу... І все ж, коли новонародженому було холодно, то не дорогі хутра, а незграбні, терплячі буйволи виявили розум і поспішили зігріти його своїм диханням...

Запряжені в ярма бідні воли, важко дихаючи, понуро й довічно тягнуть за собою вантаж. Важко їм пробиватись

крізь снігові замети. Сани повзуть за ними поволі, тільки поскрипують полозками. Чим ближче до дому, тим мовчазнішими стають батраки, що понуро плетуться за саньми. Сумно у них на душі, бо вже не чують більше колядок ні в полі, ні у своїх думках, бо й різдво, ех, давно миңуло! Незабаром почнеться великий піст, хоч насправді він не такий і великий, бо за ним невдовзі — через шість тижнів — прийде страшний тиждень, а там уже й світле воскресіння...

Розділ VI

ГОЛОВНИЙ ДИРИГЕНТ

Живи сам і давай жити іншим.

Катерина II

Від канцлера до останнього протоколіста все крало і все було продажне.

Пушкін

Як уже було сказано, імператриця Росії мала звичку проводити щодня по кілька годин за грою в карти, що, за її словами, було незамінним відпочинком од справ державних. Під час гри вона не поспішала, ретельно контролювала свої емоції, не прагнула за будь-яку ціну виграти, але забирала кожну копійку, яку необачно програвав партнер. Відомі придворні гравці в покер, старі нероби й гультяї, які програли в карти не один маєток, вбачали у її величності вродженого картяря і дуже шкодували, що цариця не піддається на їхні спроби втягти її в гру на високу ставку, яка, звісно, при програші означала б для неї велику втрату. Катерина, одначе, більше одного карбованця в банк не ставила, а вимагати збільшення внеску означало вчинити безтактність стосовно її величності.

«Краса золота не в кількості, а в його блиску», — любила повторювати імператриця, але її вірнопіддані мали

щодо цього зовсім іншу думку. У роки її правління в Росії, як ніколи раніше, процвітала шалена гонитва за золотом. Той, у кого водився в кишені хоча б один гріш, випробував своє щастя вночі. Як тільки смеркало, росіяни збиралися і засідали грати в карти. Грали вдома, грали в гостях, грали в дорозі. Від панів це пристрасне захоплення перейшло на слуг, від слуг — на кріпаків. Грали скрізь — від Полтави до Сибіру, на півдні й на півночі. Грали в трактирах, на поштових станціях, у казармах, на кораблях, у в'язницях. Західноєвропейські друкарні не встигали виконувати замовлення Росії на виготовлення карт. Стривожена поширенням у країні цієї руйнівної епідемії, поліція спробувала обмежити ввезення карт, посиливши контроль на митницях. Тоді карти стали ввозити контрабандою у ще більшій кількості.

Настав день, коли імператриця збагнула, що далі таке в країні тривати не може. На північ прийшла посуха, на Волгу — голод. Для армії не вистачало провіанту, доводилося купувати продукти харчування за кордоном. І це тоді, коли найплодючіші землі з року в рік не оброблялися, та й кому ними було займатись, як їхні володарі-поміщики ночами просиджували за картярськими столиками, а маєтки не встигали переходити з одних рук в інші. Дисципліна в армії вкрай розхиталася, та й як могло бути інакше, якщо командир сідає грати за одним столиком з підлеглими, якщо пристрась до карт стоїть вище за субординацію, за армійський статут! Кримінальні злочинці й арештанти різних інших гатунків грають у карти зі своїми конвоїрами, які супроводжують їх у далеку дорогу, до Сибіру, шефи департаментів гру в карти перетворили в одну з легалізованих статей свого прибутку, бо коли гра сягає найвищої нафруги, важко простежити, хто програв і розплачується чесно, а хто дає хабаря.

Дійшло до того, що імператриця видала свій горезвісний маніфест про заборону азартних ігор, в тому числі гри в карти. До радикальних заходів вдалася поліція, конфіскувавши близько ста тисяч колод, привселюдно спалила їх, але ні конфіскація, ні спалення в печах розжалуваних валетів і дам бажаних наслідків не принесло. Бо маніфест маніфестом, є — і нехай собі буде; заборони заборонами, є — і нехай собі будуть; а захоплення захопленнями. Чого варті усі залякування, коли вся Росія знає, що імператриця має звичку проводити щодня по кілька годин за грою в карти. Грає, звичайно, найперше для відпочинку, але ж і всі інші громадяни знемагають од перевтоми, мають і вони потребу збадьорювати себе; через те, як тільки наступали сутінки, збиралися, закривали віконниці, завішували шторами вікна, де не було ламп, запалювали свічки, роздавали карти. І знову — вкотре! — сп'яніла від азарту людина починала випробовувати своє щастя...

Поручик Барятинський прибув до Ясс пізно, десь за північ. Відпустивши команду, що його супроводжувала, пересік дорогу і зайшов на подвір'я, де в особняку жив полковник, — необхідно було відрепортувати про виконання завдання. Звичайно, з цією важкою для нього доповіддю можна б і зачекати, але нерви в бідолашного поручика так розбурхались, що вже не міг справитись з ношею своєї біди. «Що буде, те й буде», — подумав і вирішив випробувати долю. Піднявшись на ганок, став обмітати з чобіт сніг і тут почув, як хтось вередливо, істерично кричить; це змусило його йти без заготовленого рапорту. Він розважливо поминув полкдвників дім і вийшов на вулицю, що вела в центр привітного міста, розташованого на сімох пагорбах. Далі попрощував по головній до ринку Єшілор...

«Якщо не везе, то не везе... Боже мій, навіть на одного стільки невезіння?!»

Голодний, не голений, вимучений у дорозі поручик Барятинський у свої двадцять два роки почував себе розчавленим долею. За таких обставин, міркував він, бойовому офіцерові найкраще пустити собі кулю в лоб, але християнинові не можна покидати цей світ і заявлятися на той, не помолившись перед іконою, не постоявши перед вітарем...

Побродивши по околицях міста, що в ту пору уже спало, посмикавши ручки багатьох зачинених на ніч церков, він, терзаючись душею, задумався, як бути далі, і згадав того козака, того запеклого курця, який тинявся уночі по місту в пошуках вогника. Вийшовши з казарми в місто, він мотався вулицями доти, доки не набрів на монастир Голя, де правлять службу цілу ніч, там він і прикурив од свічки.

Мало вірячи в ту оповідь, Барятинський все ж пройшов через вузьку хвіртку на подвір'я монастиря. Потім наблизився до високих дубових, оббитих мідною бляхою дверей, штовхнув їх плечем. Були вони справді відчинені. У храмі тьмяно блимали лампади, бліде світло яких ледь-ледь дотягувалось до ніг святих, на їхніх обличчях зупинялося, не осяявши склепіння. У повітрі витали незвичні пахощі, від яких ставало млосно. Посеред храму помітив труну, що стояла на ношах. Йдучи попід стінами і вдивляючись у лики святих, поручик усвідомив, що не зможе помолитись, бо не знає жодної з молитов, жодного слова з «Отче наш», «Царю небесний», «Вірую»... Раптом десь у глибині церкви почув чийсь голос.

«Чи може таке бути? Щоб мерця було залишено серед ночі в порожній церкві?»

Як кожен військовий, він звик погамовувати почуття боязні, страху. Підійшов ближче, глянув на трохи прочинені бічні дверцята і побачив тінь, що біла поклони

й молилась. Офіцер кілька разів стиха кашлянув. Минуло небагато часу, одна створка дверцят відчинилась, і з'явився якийсь дідусь. «Іде повільно, можливо, він недобачає або ж боязкий»,— подумав поручик. То був невисокий на зріст, сутулий чернець, якого діймала ядуха.

— Яке горе привело вас сюди в такий пізній час?

— Я шукаю молитовник.

— Молитовник? У вас якесь горе?

— Я прийшов не сповідатись.

— А молитву з якої нагоди?

— Як це — «з якої нагоди»?

— Ну, бувають молитви людини хворої, самотньої, зневіреної...

— Я шукаю великодушного, смиренного і милостивого бога, який усе бачить, розуміє і прощає.

— Будь ласка,— сказав чернець, подавши знак, щоб той ішов за ним.

Праворуч од віттаря, поряд з криласом для півчих, у кутку стояло розп'яття. Вирізьблене майстрами високо в горах з дерева, розп'яття з терновим вінцем було зроблене, можливо, не дуже вмілою, але воістину віруючою рукою. На хресті висів прибитий цвяхом скорбний, украй вимучений Спаситель: поряд з його стражданнями всі інші людські біди видавалися справжнісінькими дрібницями.

Перед розп'яттям, на маленькому іконостасі, стояла свічка, біля неї лежав псалтир, увесь закапаний воском. Хоч і нелегко, а все ж можна було щось у ньому прочитати. Нахилившись низенько над книжкою, Барятинський знайшов кілька потрібних рядків, відмітив їх пальцем і прочитав: «Головному диригенту. Не погуби. Пісня Давида».

«Все намарне,— сказав собі Барятинський.— Душа моя не готова до молитви... Усе довкола якесь дивне...

Церква опівночі пуста. Лише мрець на ношах та один-єдиний піп на вітварі... До того ж розп'яття на дерев'яному хресті кровоточить і кровоточить. Вражений його стражданням, подумав, що перед такими муками усе в світі нічого не варте... Псалтир, якого не побачив одразу: Засмальцьовані сторінки, закапані воском літери на них,— хіба усе це випадкове і на нього не треба зважати? І що може означати оте дивне місце в молитовнику: «Головному диригенту...»?

Оце незбагненне «Не погуби»? Може, псалтир хоче трохи поспівчувати, трохи підбадьорити...

«Врешті-решт,— подумав Барятинський, стоячи перед вітварем,— безвихідного становища не буває. Полковник, звісно, каналія. Не роздумуючи, він віддасть мене під трибунал. І хіба він головний диригент? Та нізащо! Знайдуться інші, хто розуміється на музиці... Приклад? Ось, наприклад, найголовніший диригент усього нашого хору, *найсвітліший*. Кожен офіцер знає, що, як би він не прощпетився, в яку б страшну ситуацію не потрапив, якщо піти до палацу Маврокордата, де міститься головна резиденція, впасти перед князем ниць, стати перед ним на коліна і розповісти йому все, як на духу, до найменших подробиць, то він може великодушно простити, помилувати. Скільком він допоміг! Головне при цьому знайти потрібну тональність, бо в нього усе залежить від настрою, від таємничого розташування сузір'їв у небі, і якщо вдало вибрати час, то і щонайгірша справа може дістати позитивне вирішення».

Вийшовши з храму, поручик якийсь час тинявся по сонному місту. Здавалося, вихід уже знайдено. Необхідно тільки будь-що проникнути на прийом до головнокомандувача, але як це зробити? Ось у чім суть. Від скромного офіцера до всемогутнього фельдмаршала відстань, що від землі до неба, тим більше, коли офіцер винен і його провина надзвичайно тяжка...

Сніг скрипів під ногами, і той скрип гостро відлунював у глибинах темряви кривих вуличок. Безлюдно на подолі, безлюдно й на пагорбах. І ні тобі тротуарів, ні освітлення. Таке враження, ніби місто заснуло навіки...

Чекай-но, чоловіче, а чи не трапилося чого неймовірного? Вирішив: тут щось негаразд, щось сталося. Не може бути, щоб місто, в якому розквартирована сила-силенна війська, так глибоко спало в цю ранню пору, надто ж узимку. Два тижні тому о першій годині ночі життя в Яссах ще тільки починалося. Понад усе для міста було гуляння — сани, карети, брички. Сміх, галасування, передзвін дзвіночків. Місто Ясси, як і Рим, розташувалося на сімох пагорбах, і повсюди на них сяяли яскраві вогні, повсюди був піднесений настрій. Бали й вечірки надавали столиці Молдавії особливої краси й запалу. Святково сяяли вікнами кам'яні особняки, артилеристи влаштовували фейерверки, і юрби гультяїв запруджували вулиці. Зараз же пора перших півнів, а вулиці безлюдні — ні тобі саней, ні тобі карет, вони замерзають десь під снігом по дворах, і де-не-де мигне відсвіт з каміна в темному вікні та над дахами здіймаються в небо стовпи димів...

Резиденція головнокомандувача, чудовий двоповерховий палац правителя Маврокордата так само спав, бачив сни разом з іншими будинками. Як могло статися, запитував сам себе поручик, що цей негасимий вулкан усіляких розваг, цей вулик з бджолами, який нещодавно здригався од веселощів і доброзичливості, дійшов до такого життя, коли тільки в чотирьох вікнах світилося — у двох на першому поверсі і у двох — на другому. На першому, ліворуч від входу, світилось у коменданта, на другому — очевидно у спальні всемогутнього князя.

«Невже знову хандра?»

Хоч і молодий, поручик Барятинський все ж знав, як, до речі, знала і вся армія, вся Росія, що час від часу

князь Потьомкін впадає у великосвітську хандру. Ні з того, ні з сього охопить чоловіка нездоланна нудьга, і він два, а то й три тижні валяється на шкіряній канапі. Все йому огидне, нікого бачити не хоче, нічим не цікавиться. І коли таке знаходить на князя, великий смуток огортає всю армію, молдавську столицю, і нікому божий світ не милий.

І, головне, — нізащо не можна було передбачити, коли наступить така криза. Найглибший переверот у настрої цього велета й веселуна могла викликати якась незначна новина, вередування якоїсь дурепки, раптовий спогад далекого дитинства. Сталося це — і все летить шкереберть... Хмурніє небо, і він, хоробрий, розумний, дотепний, уже гине. Дивишся тоді на князя й не збагнеш, що ж це за людина?

«Може б, піти до греків?..»

За монастирем Голя по схилу пагорба ліпилися в напрямку до мосту крамнички, точніше — просто шинки, де цілими ночами лилося вино, смажилося м'ясо і співали циганки. Утримували ці винні погребки переважно греки, майже усі — прибульці з Константинополя. Половина золота російської армії осідала в кишнях цих греків-фанаріотів. Ці носаті каналії, думав поручик, деруть шкуру з нашого брата, але до них охоче йдуть, бо у них можна і добре випити, і смачно попоїсти, до того ж, якщо у тебе не дірява кишенька, можна скуштувати всього, чого душа забажає, і, звичайно ж, почути всілякі новини.

Як не дивно, але атмосфера всезагального смутку, що панував у місті, позначилася і на грецьких корчмарях. І хоча під задимленими кам'яними склепіннями пивниць, як і раніше, горіли свічки, дзюрчало вино з бочок у глечики й витали запахи смаженини і гострої підливи, людей було тут мало, і серед них — жодного знайомого. Те ж саме поручик побачив і в другій корчмі. Тільки

в четвертій натрапив на знайомого інтенданта, похмурого молодика із закислими очима, який мав нещастя служити в цьому полку. Інтендант сидів самотньо в глибині корчми й кутив, не зводячи очей з молодої циганки, яка подавала вино та різні страви. Коли циганка проходила зовсім близько і, мало не торкнулась його спідницею, він здригнувся, засовався на стільці, намагаючись вибрати кращу позицію для вільного споглядання красуні. Видно було, що він мало не шаленів.

— Кейфуємо? — запитав Барятинський, сідаючи без особливих церемоній за його столик.

— Роздумуюмо, — відповів інтендант, невдоволений з того, що цей непрошений гість вторгся у процес його замишування молодою циганкою.

— Слухай, ти не забудь, що винен мені сто карбованців, які програв у карти? — одразу різонував Барятинський.

Інтендант відірвав очі од циганчиної спідниці, аби пригадати, що, коли і де... Він загалом мав добру пам'ять. І пам'ятав усе — що треба й чого не треба. Але примружився і став пригадувати зовсім інше: коли й для чого відрядили поручика. Усміхнувся якимсь своїм здогадам, ніби хотів сказати: хіба я не казав, щоб його не послали? Не казав, чим усе те скінчиться?! Потім окинув поручика погано прихованим зневажливим поглядом і зверхньо-повчально прорік:

— До греків люди ходять не задля того, щоб повертати борги.

— Та я прийшов до греків за звичкою, а не за боргом.

— Але ж дивишся на мене, — сказав інтендант і перевів погляд на спідницю.

Голодний і змучений, поручик, помовчавши, вимушено запропонував:

— Знаєш, що... Клади на стіл стільки, скільки можеш, та й бог з тобою.

Інтендант глянув на нього так, ніби запитав: «Опинився у скруті?» Потім, після тривалого вагання, проїдлив крізь зуби:

— Карбованець візьмеш?

— Як то? Один карбованець замість сотні?

— Так, один карбованець замість сотні.

Поручик втупився в нахабну пику інтенданта й визначив місце на ній, куди варто б затопити кулаком. Але цього зробити він не міг, бо ситуація, як то іноді виникає в картярів, склалася не на його користь. У корчмі цебеніло у глечики вино, пахло смажениною, а він — голодний, нещасний, без ламаного гроша в кишені...

— Гаразд, клади на стіл.

Отримавши нову-новісіньку монету з профілем імператриці, викарбувану на честь вступу російських військ на територію Молдавії, поручик без особливих роздумів замовив глечик вина, смаженину й калач, великодушно відмовився від здачі, а також і від можливості споглядати молоду циганку, що вичікувально стояла зовсім близько.

Боже, як давно він не пив вина, як давно не їв такого хліба!.. Він пам'ятав, який був голодний, як відчуття голоду проходило, щоб знову повернутися й мучити, як хотілося й перехотілося їсти — і так багато разів. Зараз же з кожним шматком, з кожним ковтком повертався з полону голоду, насолоджувався цими земними благами так, ніби оце вперше у своєму житті їв і пив. Радість від повернення до ситості була для нього такою неповторно дорогою, що, аби пригасити у собі цю святковість трапези, він страви не доїв і вина не допив... Таке, подумав, буває тільки на війні. Ти повертаєшся в полк фізично й духовно розчавлений, зганьблений і, коли вже опинився на порозі самогубства, йдеш до церкви, щоб помолитись востаннє, а звідти — до шинку, де отримуєш глек вина, і калач, і смаженину...

Коли вже зібрався залишити шинок, його увагу привернула галаслива компанія драгунів за сусіднім столом. Крізь бурхливий потік солдафонських брутальностей поступово вимальовувалась якась дивна історія, про яку Барятинський нічого не знав, щось пов'язане з пригодами молоді красуні. Спершу він подумав, що йдеться про вибрики графині Софії Вітт, молоді гречанки, яку чоловік покинув у Яссах і яка ось уже другий рік тримає місто й розквартировані війська в напрузі, бо ніхто не знає сьогодні, що вона утне завтра. Вередуючи, вона й мертвих підіймає з могили.

Та раптом над галасливим застіллям вискакує молодий майор із забинтованим чолом і кричить, мов навіжений, на всю корчму:

— Панове! Усі вони повії! Сплять де завгодно і з ким завгодно, аби тільки платив, панове! Та ось у цій дикій вакханалії знайшлася одна, яка не погодилась віддатись без кохання. Подиву гідне те, панове, що ця жінка — найкрасивіша дочка Росії, а чоловік, якому вона відмовила, наймогутніший і найбагатший з найсильніших світу цього. Тож вип'ємо, панове, за жінку, гідність якої не поступається перед її красою!

— Про кого мова? — запитав Барятинський прищуватого інтенданта.

— Тс-ссс! — цикнув той, не зводячи очей зі спідниці молоді циганки.

На честь тієї чарівної красуні драгуни ревнули «ура» і заспівали осанної — «Многая літа», а окрилений успіхом, щасливий майор став оглядати шинок, щоб переконатись, яке враження справив його величальний тост. Завваживши за сусіднім столиком двох похмурих офіцерів, що, як йому видалося, не поділяли його захоплення, він рішуче подався до них.

— І ви, коли виголошують тост на честь високої гідності жінки...

— Але ж ми не знаємо, про кого йдеться, — відповів Барятинський виправдально, одначе не запопадливо.

— Про княгиню Катерину Долгорукову.

— О, за княгиню я вип'ю! На многая літа, панове, нехай квітують її чари, і нехай чоловіки не втомляться прагнути її прихильності!

А прищуватий інтендант, знеможений і ошалілий від споглядання циганки, котра десь у глибині зали обслуговувала інший столик, був уже напівсонний, то й не виявив жодної цікавості до майора та його захоплення придворним життям.

— А ви, пане капітан?

— Я не підтримую тостів, що так чи інакше можуть бути витлумачені як свідчення неповаги до мого вищестоящого...

— *Ах ти, сучий сину!!!*

Барятинський всіма силами стримувався, аби не ув'язатися в бійку — з нього було досить своїх гріхів. Вибравшись із корчми, вийшов на вулицю і поплентався до головної штаб-квартири гарнізону, бо якщо вже горіти, то, в усякому разі, не в гнидівій печі зубожілого розумом полковника, а на великому багатті.

Перед палацом — пречудова трійка. Троє вкритих попонами застояних коней. Вже й попони на них покрилися снігом, а вони стоять і стоять перед під'їздом палацу, двері якого довго не розчиняються. Кілька вершників-кур'єрів чекають термінових розпоряджень, а там тиша, тільки світяться ті ж четверо вікон — двоє на першому поверсі і двоє на другому.

«А, будь, що буде...» — сказав подумки поручик Барятинський і відчинив двері палацу. У кімнаті чергового, за невисоким столом при недопалку свічки, обличчям до нього, спиною до грубки — ад'ютант командуючого військами. Від хвилювання й остраху поручик не бачив перед собою ні обличчя, ні звання чергового ад'ютанта,

виструнчивсь, як належить за статутом, і крикнув не своїм голосом:

— Пане ад'ютант! Прошу негайно доповісти, що поручик Барятинський просить прийняти його в особистій і терміновій справі, од якої, можна сказати, залежить...

На превеликий подив, замість звичного в таких випадках казенного: «У чім справа, поручик?»», він несподівано почув:

— Альошо, голубчик, що з тобою?!

Боже мій, то голос давнього друга, з яким стільки пережито разом, але звідки, як міг опинитися тут Чижиков, та й чи він це насправді?

— Вольдемар! — сказав, обнімаючи давнього друга і однокашника по гвардійському полку, і замовк. Та оговтавшись, він пробубонів тихо, лише підборіддя його ображено, якомсь по-дитячому затремтіло: — Вольдемаре, я загинув. Мене послали на Поділля для закупки коней і фуражу, а я всі видані мені гроші програв у карти...

— І що... не спробував відігратись?!

— Пробував. Багато разів сів до столу, але щоразу програвав. Програв усі гроші і все, що при собі мав... Навіть золотий хрестик моєї бабусі...

— Треба було податися до монастиря... Кажуть же, якщо не йде карта, необхідно видурити гроші в монастирі. І до тебе повернулося б щастя...

— Пробував і це. Дістав двадцять червінців — усі гроші, що були в монастирі, який уже на ладан дише, програв і їх...

— Бідність і скарєдність тутешніх монастирів відома, дивуюсь, як тобі вдалося роздобути...

— Зовсім випадково... Коли вже повертався назад, зіткнувся з турецьким конвоем на Дністрі, захопив його в полон, і, оскільки полонені турки нічого при собі не

мали, я продав їх монастиреві... Мені страшенно не везе, Вольдемаре, не везе, хоч помирай, якщо ти не допоможеш,— каюк, я загинув...

Ад'ютант одним вухом слухав поручика, другим фіксував усе, що відбувалося на другому поверсі.

— Альошо, дорогий мій, ти потрапив до нас у дуже невдалий час. Шкода, але зараз нічим допомогти не зможу... Не бачиш, що тут коїться?

З другого поверху час від часу доносилося то нерозбірливе буркотіння, то щось подібне до рикання. Найсвітліший, валяючись на оббитій шкірою канапі, стогнав. Власне, не так стогнав, як раз у раз протяжно мичав, ніби приколисував своє горе, та оскільки він був людиною могутньої комплекції і мав густий бас, то його мичання перетворювалося в понуре рикання, яке по всьому паляцу сіяло жах.

Князів кабінет, де ще недавно бувало повно генералів, дипломатів, молдавських бояр, молодичок на різний смак, зараз був порожній і осиротілий. Над канапою у важких позолочених підсвічниках горіло дві свічки, кидаючи на протилежну стіну витончений силует красуні, що сиділа в ногах князя як милосердна наглядка. То була славетна графиня Софія Вітт, Belle Phanariote, як називали її повсюди. Вродлива гречанка, вона тримала двір блискучого князя в напруженні, це про неї ходили легенди, бо життя її й справді було зіткане з неймовірних пригод. Навіть сьогодні, через двісті років, життя цієї жінки сприймається як щось неймовірне.

Гречанка за походженням, вона народилася і виросла на околиці Константинополя, в тому ж таки кварталі Фанарі. У тринадцять років вона вражала такою дивовижною красою, що її боялися саму випускати з дому. Зайнята своїми численними справами, її мати вирішила за найкраще продати дочку послу Польщі в Констан-

тинополі, який колекціонував красунь для свого короля Станіслава Понятовського. До речі, він свого часу був одним з фаворитів Катерини Другої.

У божевільному вісімнадцятому столітті, яке не визнавало нічого святого, довести те чарівне тринадцятилітнє створіння з Константинополя до Варшави виявилось справою неможливою. На шляху до Польщі юна красуня привертала увагу купців на кожній зупинці. Ціна на неї дедалі зростала, поки за тисячу золотих карбованців не купив її комендант Могильова для свого сина.

Після одруження з сином Вітта юна красуня одразу ж поїхала до Парижа, бо молодий не міг утриматись від спокуси показати чарівницю світові. Столиця Франції із захопленням зустріла вродливу гречанку, яка відзначалася не лише красою, але й розумом. Коли повернулися додому, молода пані зажадала, щоб її було представлено можновладному Потьомкіну, про багатство й витонченість смаку якого говорила вся Європа. Одним з наслідків цього знайомства було призначення Йосипа Вітта комендантом міста Харкова. Красивій і вередливій дружині Вітта здавалося, що Харків десь мало не у кінці світу. Оскільки вона не захотіла їхати з чоловіком за місцем його нової служби, то Потьомкін залишив її при своєму дворі.

Перенасичений красою багатьох жінок і знудьгований, Потьомкін швидко охолов до неї, але тримав при дворі з огляду на її вроду і на її розум. Вона любила мандрувати. Підтримувала дружні стосунки з багатьма дворами Заходу, і Потьомкін користався її послугами для того, щоб проникати в ті двори. До речі, і в оточення знаменитого Потоцького гречанка потрапила за дорученням Потьомкіна. Згодом вона стала дружиною людини, за якою до того шпіонила. Ось так Софія з Фанара увійшла в історію як графиня Потоцька. Це ще одна з прикмет того століття.

Узимку, коли подорожі з таємними дорученнями стримувалися холодом і хуртовинами, молода фанаріотка вражала мешканців невеликого міста Ясс своїми любовними пригодами, витівками, веселою вдачею та кмітливістю. Слово її було влучне й гостре. Саме за ці якості її вдачі й тримав коло себе славетну графиню князь під час приступів хандри.

— Не треба так важко стогнати,— просила гречанка низьким, грудним голосом, коли стогін князя ставав нестерпним.— Адже все одно ніхто не чує цих ваших охань! Окрім того, навіть якщо й почує, то, гадаєте, вона гідна ваших неймовірних страждань?!

— Вважаю, що не гідна, одначе як осмілилась?! Вона відмовила мені! Мені, хто помітив її, хто допоміг їй, зробив її першою красунею країни, гордістю всієї Росії!..

— Що ви хочете від такої розбещеності?!

— Йдеться не про звичайну розбещеність! Розповім про все по порядку. Їй не було й дванадцяти років, як я побачив її на алеї парку в Царському Селі. Батько її, гофмаршал двору, людина недалеко і пуста, позбавлена смаку, досконалості, й примітивного розуму... «Нехай погуляє рік-другий, а там видам заміж»,— казав він, а я закликав його до себе і сказав: «Хіба так можна?.. Ти що — не розумієш, яка незвичайна троянда росте в твоєму саду?» І наполіг, щоб він відправив її на два роки в Париж, до свого дядечка, нашого посла Барятинського, щоб той цей алмаз відшліфував, а коли їй виповниться п'ятнадцять років, щоб повернув з Франції...

— Париж її зіпсував.

— Нічого подібного! Повернулася вона з Парижа така мила, така чарівна, що не можна словами передати! Заворожила всю столицю! Усім кортіло побачити її, і я, коли їй виповнилося п'ятнадцять років, вирішив

гідно представити таку красуню, таке надзвичайне диво світові, влаштував у Анічковому палаці колосальний бал-маскарад, який обійшовся мені понад півмільйона.

— Півмільйона за п'ятнадцятилітню шмаркачку?!

— Та навіть більше! Я ладен був кинути в гру усі свої багатства, якими володів, бо ця чарівниця виправдовувала найвищі сподівання...

— Які потім...

— Які потім виявилися безпідставними. Я влаштував її в двір, видав заміж за генерала Долгорукова.

— Він багатий?

— Не може бути й мови про славетні багатства...

— Відважний, розумний?

— Ані розумний, ані хоробрий...

— То за віщо?

— Я не втрачав надії й після того, як вона вийшла заміж, мені важко було розлучатися, хотілося хоч вряди-годи бачитися з нею. Я повсюди тягав за собою того йолопа, генерала Долгорукова, бо не міг відмовитись від товариства з юною красунею. Я віддав тому пустомелі найкращу із своїх дивізій, вписую його в усі подання до її величності на нагороди, а її, молоду графиню, не встигаю обдаровувати... І ось за всі мої турботи, за всі зусилля отака віддяка його дружини?!

— Напевне, хоче ще більше...

— Виходячи з того факту, що її звати Катериною, я з року в рік відзначаю день імператриці — свято, яке триває цілий тиждень, але всі знають, що все те робиться на честь моєї любові.

— Дорого обходиться вам святкування святої Катерини?

— Не так саме святкування, як подарунки...

— Маєте звичку ще й обдаровувати?!

— Дорога моя, хіба ти не бачила, як цього року, відзначаючи день великомучениці Катерини, я кожній дамі ложечками насипав з бокала брильєнтів?

— І їй насипав?

— Їй, як іменинниці, висипав усе, що лишилося в бокалі.

— І багато залишилось?

— Десь ложок п'ять-шість.

— На яку суму?

— Двісті-триста тисяч.

— І навіть після такого подарунка?!!

— Уявляєте, одразу після подарунка я запросив її оглянути мій кабінет, так вона перед лицем усіх присутніх втекла, заявивши зневажливо, мовляв, якщо коли й согрішить, то зробить це не в таких покоях, а в звичайній землянці, в яких зимують солдати, бо вона, мовляв, кість від кісті їхня.

— То їй завезли б її в якусь там землянку...

— І що б ми там, у тій землянці, робили?!

— А в кабінеті що ви хотіли робити?!

— Щоб я собі дозволив полізти у запліснявілу землянку і там кохатися з жінкою, яку люблю?! Я, верховний командувач, фельдмаршал, я, граф Священної Римської імперії, гетьман України?! Нізачо в світі!!

Раптом несподівано гойднулося полум'я обох свічок. То вдарила повітряна хвиля від дверей.

Потьомкін підвів голову з подушки, вичікувально подивився у бік прочинених дверей. Черговий ад'ютант Чижиков ледь просунув голову і пробелькотів:

— Ваша світлість, в дуже терміновій справі, надзвичайній...

— Ге-еть!!!

Оскільки ад'ютант затримався у дверях, князь нахилився, схопив з підлоги черевик і пошпурив у нього.

Черевик ще був у повітрі, як стулки дверей зачинились, і він упав коло порога.

Гарна з себе, граціозна, елегантна гречанка підвелася з крісла, пішла до дверей, підняла черевик і принесла на місце. Зворушений її вчинком, князь устав і поцілував її руку.

— О красуне моя, чи вартий мій черевик уваги такої панії?!

— Вартий, адже, як усім відомо, на ваших кімнатних черевиках брильянтові застібки...

— Чорт з ними, тими брильянтами, їх у мене предосить...

— Скільки б їх там не було, але вам не слід так розкидатись ними, своєчасно не вивчивши істинних апетитів своєї обраниці...

— Ви думаєте, ще не все втрачено? Гадаєте, вона повернеться?

— А чому ж не повернеться? Адже Дубоссари не що інше як глушина, а Ясси все ж таки місто, столиця. І до того ж не так далеко, одна доба в дорозі — і вже тут, захоче на санях, захоче — в кареті.

— І як ти гадаєш... коли вона може приїхати?

— Як надумає, так і приїде...

— Так я не можу довго ждати... Бо мені болить, мені пече, розумієш, тут горить...

— Вогонь цей у наших руках, не те що полум'я солами... Тут горить, тут і гасне!

— Не кажи! Великий вогонь, якщо він навіть із солами, може спалити все дотла.

— Може спалити кошару, корчму, колибу, а палац, фортецю? Ніколи! І говорячи про землянку, вона з її випещеною шкірою, може, мріяла про палац, у якому б хотіла справжнього кохання...

— Вона про таке мріє?

— Ми, жінки, таки ж знаємо, хто чого хоче...

— То коли ж, як ти думаєш, це може статися?

— Дуже скоро.

— Мені треба знати день і час її приїзду. Я ж неймовірно зайнятий. На мені величезна армія, на мені незавершена війна, на мені ціла імперія, розв'язати потреби якої ніхто з певністю не вміє. То чи маю я право сидіти склавши руки, в незнанні? Все це може дорого коштувати нашій матінці, Росії.

Десь опівночі, вгамувавши *найсвітлішого*, графиня покинула палац. Спускаючись з другого поверху широкими мармуровими сходами, вона досвідченим оком світської тигриці завважила при вході стрункого поручика, його видовжене, тонкого ліплення, нервово обличчя. Наблизившись до нього, вона помітила, що прапорщик неголений і це одразу ж погасило в ній будь-яке зацікавлення ним. Неголені чоловіки викликали в неї огиду. Але поручик, здається, чекав саме на неї. Розчинивши перед нею важкі вхідні двері, перш ніж випустити її, він прошепотів:

— Графине, ви колись обіцяли мені свою любов...

Гречанка здригнулася. Запитала так само пошепки:

— Коли я могла обіцяти щось подібне?

— Це було років два тому, в домі моєї двоюрідної сестри, в Петербурзі, на вулиці Роз'їжджій...

— На вулиці?..

— То було в домі моєї двоюрідної сестри, якщо пригадуєте, на вулиці Роз'їжджій.

— І хто твоя двоюрідна сестра?

— Княгиня Долгорукова. Тоді була Барятинською.

Гречанка посунулася, звільнивши місце поруч себе, запросила поручика сісти. Наказала їхати повільно. Та чи можуть трое коней, які простояли перед палацом цілу ніч на холоді й замерзли, тюпати поволі? По вулицях сонного старовинного міста йшли і тихо, і риссю, і галопом. Графиня уважно слухала розповідь про пе-

рипетії молодого офіцера, якому досі вкрай не щастило, і перейнялася до нього співчуттям.

— Будемо сподіватись, що сьогодні вам, нарешті, пощастить.

— Як воно може пощастити сьогодні, коли досі зовсім не щастило?

— Вам не щастило вчора аж дотепер, а зараз настане просвітління, все починається з нового дня...

Вона повезла його до себе додому, примусила поголитись, пригостила чаркою, посадила перед каміном, у якому потріскували дрова. Спостерігаючи за тим, як погойдувалося і дробилося полум'я, вона сказала:

— Єдиний вихід із ситуації бачу в тому, щоб ви написали листа двоюрідній сестрі. Запросить її терміново приїхати в Ясси.

— Ви, очевидно, хочете, — сказав він, відчувши, що його напевне штовхають на підлість, — ви хочете, щоб я свою двоюрідну сестру власними руками поклав у ліжку до того сатрапа?!

— Не мелить дурниць! Ніхто вас не примушує вкласти її в ліжку. Тим більше, що вона ще в дитинстві була в його обіймах, просиджувала в нього на колінах!

— Якщо вона до цього вже була в його обіймах, сиділа у нього на колінах, то навіщо зараз вдаватися до капканів?

— Їй просто хочеться помучити свого майбутнього коханця. Чим жінка вродливіша, тим більше вередує.

— Навіщо?

— Щоб майбутній коханець, після того як досягне свого, залишився абсолютно щасливим. То чи варто симпатичному офіцерові через чиїсь там вередування пускати собі кулю в лоб?

— Ні, — сказав поручик після вагання. — Поступиться вона чи ні, то її справа. Я втручатись у це не буду.

— О боже, та хто тебе примушує втручатись? Йдеться про те, щоб ти написав найпростішу цидулку, всього кілька рядків.

— Якого змісту?

— Що, мовляв, живий, що любиш її, пишався нею... Таке можеш написати?

— Та якщо йдеться про дрібниці, то, звичайно, напишу із задоволенням.

Взявши з рук поручика цидулу, вона зайшла до сусідньої кімнати і там під його рядками написала по-французьки: «Княгиню! Альоша опинився під загрозою потрапити під трибунал. Тільки ми з тобою можемо його врятувати. Повертайся до Ясс якнайшвидше». Заклеїла конверт, написала на ньому: «Терміново, в Дубоссари, генералу Долгорукову, для його дружини Катерини Федорівни».

Чотири рази міняли коней, щоб довести за призначенням пакет за один день і одну ніч від Ясс до Дубоссар. Наступного ранку княгиня Долгорукова уже була в дорозі... Ще один день й одна ніч — і в Ясси в'їздили блакитні сани княгині. Переговори тривали цілий день. Сани графині Вітт мотались, як навіжені, від штабквартири головнокомандувача, що містився в палаці Маврокордата, до будинку боярині Стаматі, де звичайно зупинялася княгиня Долгорукова. І знову палац Маврокордата, і знову будинок Стаматі...

Наприкінці дня угода була досягнута, і молдавська столиця, старовинні Ясси, полегшено зітхнула. І саме тоді, коли Ясси полегшено зітхнули, з підвалів було принесено свіжого вина, на вогонь поставлено вариво, зашкварчали плачинти. І знов у церквах почали правити службу. На вулицях появилось безліч люду, засвітилися вікна, по завулках задзенькали дзвіночки, то наближаючись, то віддаляючись на знаменитих санях-тройках...

Розділ VII
МІРА ЗА МІРУ

Дорогий мій, усі красуні
Петербурга сумують за тобою...

Катерина II

У довгому списку її фаворитів,
приречених на зневагу нащадків,
ім'я дивакуватого Потьомкіна
буде відзначене рукою Історії.

Пушкін

Юні танцівниці, яких щойно привезли з Парижа, поспішають по високих мармурових східцях на останню репетицію, але в них раз у раз спадають черевички. Зупинившись, вони ретельно їх натягують на ноги, але черевички знову спадають. Офіцери генерального штабу, спостерігаючи це, знемагають у млості.

— Дозвольте, панно, допомогти вам власноручно...

— З приємністю, мосє, з великою приємністю...

На другому поверсі палацу Маврокордата лежить Потьомкін на тій же оббитій шкірою канапі у своєму вишневого кольору гаптованому халаті. Настрій у нього піднесений. Круг нього, прислужуючи, роєм літають, вертаються, мов дзиги, кілька слуг — голять, масажують, роблять компреси, пудрять. Головний помічник *найсвітлішого* Попов прийшов, щоб доповісти про останні депеші, які потребують термінового розгляду. Він, боячись перервати урочисту мелодію, що бринить у душі фельд-маршала, чекає прийому. Окрім Попова, тут присутній худорлявий чернець з Палермо, стоїть у дверях, похнюпивши голову. Раптом Потьомкін обриває в собі мелодію і кидає здивовано.

— ...Послухай, що каже мені цей миршавець?! — вигукує, орлино зиркнувши на свого помічника, щоб той був йому за свідка.— У нього, бач, немає настрою, у нього, бач, для мене немає часу. Він хоче відкланятись.

На гріх, святе обурення фельдмаршала не було оцінене й поділене, бо де тепер знайдеш справжнього свідка, який би міг тебе зрозуміти?! Через те він різко обертається до католицького ченця й розлючено кидає йому у вічі:

— Та хіба я не запитав тебе, негіднику, з самого ранку, чи готовий ти дискутувати зі мною про триєдність — Отця, Сина і Духа святого? Подискутувати широко про те, як мають розуміти триєдність церква ортодоксальна, православна і церква католицька.

— Який диспут, яка триєдність, коли я всю зиму промерз у цьому палаці і ніхто не поцікавився, чого я тиняюсь у Яссах. Я згаяв багато-багато часу й досі не можу повернутись додому, до батьків своїх і до папства свого...

Потьомкіну відповідь католицького ченця сподобалась. У його словах було щось варте уваги. Одначе ж який нахаба! Як він насмілився підвищити голос на фельдмаршала, графа Священної Римської імперії?..

— А що ж ти хотів? — запитав у відповідь. — Щоб я припинив війну з турками і завів з тобою балачку? Оскільки ти католик, то мав би дещо тямити, хоча б те, що я людина вкрай перевантажена. На мені сухопутні війська, флот на Чорному морі, на мені увесь Новоросійський край, оборона Кавказу, і до всього ще й хвороба печінки!

— Коли ви заводите мову про печінку, мені стає смішно.

— І чого це тобі стає смішно? Хіба я не такий, як і всі інші люди? Хіба я не маю права поскаржитись, коли мене починає діймати печінка?..

— Ви собі хандрили, вам було погано, ви собі не знаходили місця, і доки в Потьомкіна хандра, я не міг більше чекати в такому холоді, в таких снігах, гибіти в заметах, мов окаянный...

Князь підвів патлату голову, яка окрім п'ятірні ніколи не знала ніякого гребінця, і вступив гострий погляд у ченця. Дивився на нього довго й здивовано. Потім зміряв католика з голови до ніг. Ех, як би він схопив його за барки, аби було за що хапати! Натомість рубонув словом:

— То не твоя справа. Про мої страждання знає тільки всевишній. Твоє діло сидіти і ждати мого виклику, коли я зможу висловити свою думку з порушеного питання. Чи, може, тебе в моєму дворі незадовільно утримували, погано харчували?

— Мій харч — то бог і слово боже.

— Бог богом, але мені сказали, що два місяці підряд ти лопав за двох і навіть вино попивав...

— Мати рідна, лише раз я попросив краплину вина, був простуджений...

— Не має значення, скільки й для чого... Принциповим є те, що ти просив у людей вина і вони тобі дали. Що ж виходить? Живеш у мене, їси мій хліб, п'єш вино, а коли я вже вирішив подискутувати з тобою з приводу християнських догматів, поговорити про найвищі постулати, ти заходиш сюди і кидаєш мені в обличчя таку гидоту, що тебе, мерзотника, за неї повісити мало!..

Від образи чернець випростався, підняв гордо голову. Стояв і затято мовчав. Тепер усе в ньому — ніс із горбинкою, округлений череп, гострі й розумні очі, — все виказувало гордого сина стародавнього Риму, і *найсвітліший* подумав, що намарне гайнує з ним час. А той відповів непримиренно, з гідністю:

— Я християнин. Повторюю: християнин. Обов'язок християнина говорити правду. Я нікого, окрім бога, не боюсь. Ви можете мені простити, можете повісити, але за будь-яких обставин дозвольте мені зараз же залишити ваш кабінет.

Потьомкін саркастично посміхнувся — ти ба, чого хоче? Вийти звідси!

— Якщо ти істинний римлянин, до того ж вихований, бувалий у буваляцях, то мав би, звичайно, знати, що після всього сказаного тут ти не можеш так собі попроситися і піти.

— А як я, ваша величність, мав з вами прощатися?

— Ти можеш кинути на прощання своє ад'яо тільки тоді, коли тебе візьмуть за комір і витурять геть. Йди он у той куток, сядь на стілець і жди.

— Чого я маю там сидіти?

— Щоб я сам витурив тебе звідти. Хіба мені цікаво виштовхувати тебе в потилицю, коли ти й так стоїш на порозі?! Раз-два, та й кінець? Ні, ти сядь отам, у дальньому кутку, щоб я тебе через усю цю залу, на очах усього люду виволік...

Молодий чернець кипів з образи, але перехрестився, з гідністю пішов у вказаний куток і сів.

«Ти ба який, — подумав Потьомкін. — Не боягуз, і мені це подобається. Але, з іншого боку, отак заявитися перед очі фельдмаршала, перед очі...»

— Василю Степановичу, — спаленів нестямно князь. — Візьми його і викинь геть, щоб його духу тут не було.

Попов поклав особливо термінову депешу, схопив за комір молодого ченця й поволік до виходу, але на порозі зіткнувся з ад'ютантом Чижиковим, який схвильовано щось прошепотів. Виштовхнувши ченця за поріг, Попов поспіхом замкнув за ним двері.

— Григорію Олександровичу! Боярин Мовіле просить вас негайно прийняти його.

Почувши це, Потьомкін, який мав звичку ні з того ні з сього вибухати вулканом, враз спалахнув що вогонь.

— Як він насмілився?! — заревів князь. — Цей нахаба Мовіле, цей зрадник Мовіле, цей тупиця Мовіле

насмівився заявитись до палацу та ще й вимагати негайного прийому?!!

— Григорію Олександровичу,— звернувся Попов лагідно, примирливо, щоб дати господареві можливість звільнитися від раптового спалаху і напруження,— Мовіле був і залишається одним з найвірніших наших союзників. Його слово може мати вирішальне значення при розв'язанні усіх проблем Молдавії. Я бував у нього кілька разів удома...

— А хіба я не розчиняв перед ним дверей? Хіба я не любив його, як брата, хіба я не хрестив його дітей? Але якщо він зрадив мене, якщо занизав мені ножа в спину...

— Якого ножа, Григорію Олександровичу, коли цей Мовіле не вмів його в руках тримати...

— Він зрадив мене, і я не хочу й чути про нього! Послухай тільки: коли після довгих зволікань її величність вирішила з'єднати дві армії в одну, мене призначила єдиним головнокомандувачем, а Румянцев-Задунайський почав пакувати свої багажі, бо в такому маленькому і такому занедбаному місті, як Ясси, співіснувати два фельдмаршали не можуть, коли я розгорнув підготовку до великої битви з турками, цей старий бик Мовіле не придумав нічого кращого, як запросити оте ветхе дрантя до свого маєтку, щоб він перебув там зиму!.. Хіба Мовіле не розумів, що добра половина командирів полків і дам вважатиме Румянцева-Задунайського справжнім своїм командувачем? Хіба він не бачив, що всі донесення з поля бою посилалися на дві адреси: одні — в палац Маврокордата, інші — в маєток Мовіле під Яссами? Він хіба не підозрював, що, висунувши всю армію на південь, я не міг розпоряджатися нею вільно? Знав Мовіле усе дуже добре і дуже добре все розрахував. Не вірив він мені, ось що, а тепер, бач, приходять і просять термінової аудієнції! І чути про це не хочу! Вижени його геть! І по всьому.

— І все ж, Григорію Олександровичу, треба б його прийняти.

— Заради чого?

— Грибовський має секретну інформацію про те, що депутація молдавських бояр добивається в Петербурзі прийому імператриці.

— Що їм від неї треба?

— Хочуть просити її величність швидше укласти мирний договір з турками.

— Мир з турками! — вулканічно вибухнув Потьомкін, вивергнувши з новою силою свій гнів. — Ніби я не знаю цих бояр, які після усіх наших страждань не вважають за потрібне віддячити нам інакше, як вимагати договору про мир! Хіба вони не знають, що договір будь-коли може бути розторгнутий? Миру можна досягти тільки поваленням Оттоманської імперії і відродженням на її руїнах Візантії!

— Цілком ймовірно, — не поступався Попов, пропустивши повз вуха патетичні тиради князя, — не виключено, що депутація була захоплена і дістала благословення Румянцева-Задунайського.

— Чуєш, Мовіле щодня смажить йому голубів у сметані, — раптом закричав Потьомкін, бо згадка про цих голубів у сметані викликала в ньому обурення. — Візьми того боярина за комір і спусти по східцях. Тільки так. З цим покінчено.

— Не можна, ваша світлість. Боярина Мовіле не можна виганяти так, як вигнали того звичайного ченця.

— Це ж чому?

— А тому, що мовіляни завжди нам вірно служили, мовіляни заснували Печерську Лавру і друкарню в Києві, а згодом *Могилянську академію*, мовіляни роздмухували полум'я християнства на землях слов'ян...

— Виходить, той Петро Могила і цей Мовіле...

— ...пагінци одного й того ж родового дерева...

— Геть!!!

Князь раптом заревів на своїх слуг, що чепурили його, поправив на собі туніку, взяв на босу ногу черевики з брильянтовими застібками, наказав:

— Запрошуй.

Опасистий боярин, кремезний і неквапливий Мовіле, як тільки переступив поріг, вклонився у пояс. Далі ступив ближче до середини і почав довге, веломовне вітання в дусі: «Радий бачити вас і всю вашу родину здоровими і щасливими» і так далі і тому подібне, але князь, у якого не було ні родини, ні дітей, не мав часу вислуховувати його. Розкривши широко руки, він кинувся його обіймати, поцілував тричі в губи. Гостинність князя справила на Мовіле приємне враження, піднесла настрої.

— Радий бачити тебе, твоя величність, чи як у вас кажуть, *мерія та*,— привітав у відповідь князь.— Вибач, що моє знання молдавської мови обмежилось цими двома словами, але ти сам знаєш, війна! Ну, як живий-здоровий? Передай і дружині своїй, нехай потерпить трохи. Ось розіб'ємо турків, твоя дружина, дасть бог, народить тобі ще одне дитя, запросиш мене в куми, я посаджу усіх твоїх чад на коліна, звечора засядемо за столом, *гульнемо* до ранку, і побий мене боже, як не заговорю з ними справжньою вашою мовою!

— У нас кажуть, що до того дня ще треба дожити,— мовив тремтливим голосом Мовіле,— бо хто зна, як воно буде...

— Як то — хто зна?

— Хто знає, чи доживемо до того дня,— сказав силувано і замовк, а його великі карі очі заволокло слізьми.

— Ти прийшов до мене з поганими вістями?

— Нічого особливого, окрім того, що загинула наша Салкуца.

— Хто така Салкуца? Якась княжна чи пані?

— Та ні... Салкуца — було таке село.

— І що стряслось з цим селом?

— Його більше не існує на білім світі. Стерли Салкуцу з лиця землі, ніби її ніколи й не було.

Велика нечесана голова Потьомкіна схилилася набік в задумі, і він став пильно, вивчаюче вдивлятися у засмученого боярина, дивився так, ніби перед ним був витвір мистецтва, а не людина. «Тільки цього мені бракувало,— подумав князь.— Палац переповнений людьми... Готується розкішний бал. Має відбутися найпишніше в моєму домі свято. Королева цієї грандіозної події — найвродливіша жінка Росії, довгождана мрія мого життя, що тільки цієї ночі може стати моєю, а там знову війна, знову кров, знову страждання...»

— За укладеною угодою,— сказав князь твердо й категорично,— її величність гарантує компенсацію усіх втрат, яких зазнає Молдавія у цій війні.

Мовіле сумовито усміхнувся.

— Не про це мова, *найсвітліший*... Повертають копійку до карбованця, повертають слово до пісні, повертають дитину до матері, але це тоді, коли маєш усе, до чого можна повернути... А якщо вирвано корінь, якщо поруїнована сама основа...

— Дорогий мій,— сказав Потьомкін, дещо знервованій цією затяжною розмовою,— села будуються й руйнуються, усяк буває. Села продаються й купуються, як і все інше.

— Звичайно, усяк буває, села продаються і купуються, але стерті з лиця землі назад не повертаються, нізащо в світі не повертаються.

— Добре сказано,— мовив князь і обвів поглядом усе довкола, ніби хотів зважити, чого йому коштуватиме ця розмова. Оскільки про знищення села він нічого не знав, то звернувся до Попова, який, стоячи коло вікна з якимись паперами, нервував.

— Що там сталося?

— Нічого особливого, Григорію Олександровичу. Турки несподівано порушили перемир'я, напали на наш дозор, взяли його у полон. У відплату за це генерал Каменський наказав розгромити їхню варту і полонити стільки ж їхніх солдатів, скільки вони забрали наших. Битва ця відбулася поблизу села з найменуванням *Цалкуца*, в донесенні так написано: село *Цалкуца*. Турки вирішили, що воно само вчинило проти них ту акцію. І напали вночі на село, спалили його, при цьому винищили всю чоловічу частину населення, якої, до речі, не так вже й багато.

Мовіле тяжко зітхнув, простягнув руки до неба:

— О, коли б усе так просто і так коротко...

— Тоді розкажіть докладніше і повніше,— запропонував головнокомандувач.

Мовіле почав здалека. Він розповів, як його батраки їздили в поле по соломі, як знайшли серед заметів напівобмороженого попа, як відігрівали його, відпоювали й слухали його. Вони розповіли, як він, напівживий, співав одну й ту ж колядку. Власне, з колядок нібито все й почалося... Батраки вирили в соломі кубло, заховали старого, привезли на подвір'я і, трохи підкріпивши, дізналися від нього про трагедію Салкуци.

Потьомкін слухав розповідь, відкинувшись велетенським тілом, слухав затаївши подих, тільки єдине його зряче око сіпалося, мовби хотіло вистрибнути, щоб наздогнати події, що вже відбулися, і якимось чином вплинути на них, але було вже запізно... Сто чоловіків, босих і роздягнених, притиснутих яничарами й морозом до стіни храму, замерзали один по одному, а самотній піп цілий тиждень знесилено блукав по засніжених полях.

— Я,— сказав рішуче князь,— дав клятву стерти з лиця землі Оттоманську імперію і не хочу покидати цього світу, доки не виконаю своєї клятви.

— Такою є відповідь вашої світлості на нашу велику скорботу?

— Тобі цього мало?

— З вашого дозволу... мало.

Репліка боярина спровокувала нове виверження вулкана.

— Та що ж, дурню, може бути вище за таку перемогу над турецьким півмісяцем?!

— Вище за всяку перемогу стоїть мир, ваша світлість.

— Про мир не може бути й мови! Дуже багато крові пролито, щоб лишатися задоволеними якимось клаптем паперу! Війна до переможного кінця, до останнього солдата!

— Боюсь, що до великого дня повної перемоги бідна наша країна не дотягне. І коли усі християни святкуватимуть цю велику перемогу, ми, всі молдавани, будемо там, де зараз те наше село...

— Та кинь ти про одне й те ж! Прошу поглянути довкола... Забудьмо на хвилику про ваше і давай подивимся на те, що відбувається в нас. Холод, хуртовини, така холоднеча, а мої солдати зимують у наметах. Спробували перебраться в землянки, але через тісноту й духоту на них стали насідати одна за одною різні епідемії. Змушені були повернути армію в намети. Коли намет занесений снігом, у ньому ще якимось можна перебути. Але постає інша проблема — як ти заснеш на холоді на голодний шлунок? Шляхта нас зрадила, не хоче більше продавати нам провіанту — ні за срібло, ні за золото. Ми не маємо змоги дати солдатам хоча б раз на добу гарячої сьорбавки. Розпаковуємо останні резерви. Видаємо по одному сухарю і по кілька жмень крупи. Сподіваємось, що молоді мої солдати зуміють самі собі зварити десь у казанку. А це не так просто, бо сніг усюди мете, вітер з рук ту крупу змітає. Отож і мудрують, вигадують, щоб вітер крупи не розвіяв і щоб вогонь не згас... Ваші люди, гірше чи краще, все ж таки в теплих хатах зимують, якимось перебиваються, а як моя армія зимує, бачив?

— Бачив.

— І що ж?

— Мені моторошно стало.

— Так. Добре,— сказав Потьомкін, вдячний, що розмова входить у таке річище.— Бачив, і тобі ставало моторошно. Якщо ти бачив страждання моєї армії і тобі було моторошно, тоді, християнине, чого ти не взяв усього того у своє серце, як належить істинному християнинові, а прийшов до мене з таким проханням?

— Ваші болі я давно ношу в своєму серці.

— Тоді і я беру твої болі в своє серце.

Він обійняв гостя, тричі поцілував його і, звертаючись до Попова, сказав виправдально:

— І сам не знаю, за що я його так люблю. Він мене зрадив, а я все одно його люблю, нічого з собою не вдію!

Провівши боярина, Попов повернувся назад і підійшов з підготовленими раніше документами до Потьомкіна, але князь раптом ступив до замуrowаного товстим крижаним узором вікна, довго прислухався до одноманітного завивання хурделиці.

— Васю,— заговорив несподівано головнокомандувач,— а що як покинути все це під три чорти й податися в монастир? Чесно кажучи, я вже один рік ходив у ченцях — і душа моя була спокійна, і серце було чисте... Молитва монастирська воістину є світлом...

— Не знаю, чи саме в монастир, бо часу для молитви у вас не лишиться.

— Чому ж це, скажи, не залишиться?

— Стихією вашої світлості завжди була сила. А монастир — то таке місце, де нікуди прикласти багато сили. Харчі там свої, вино пречудове, своє, черниці пречарівні, свої, золото, до того ж в чималих кількостях, своє...

Почувши про монастирське золото, Потьомкін спохмурнів. Щось комусь він доручав дізнатись про монастирське золото. Щось дуже важливе. Ага!

— Щодо поручика все вирішено?

— Так... Відкликали з полку і призначили офіцером зв'язку при верховному командуванні.

— А чи з'ясовано, кому він продав полонених турків?

— Єпископ з Хуша Якоб Стаматі купив.

— А що він з тими турками робитиме такої зими?

— Та старий той єпископ, звичайно, дивак і телепень.

Спершу купив тих турків, а тоді вже збагнув, що вони йому зовсім не потрібні, взяв і відправив їх як подарунок турецькому султану.

— Може, він і справді дивак, але якщо взяти до уваги, що депутація молдавських бояр намагається потрапити на прийом до імператриці, щоб схилити її до укладення мирного договору, то може виявитися, що той Стаматі не такий уже й телепень, а скоріше навпаки, аж надто розумний. Чий він?

— Про це, гадаю, можна довідатись від митрополита Амвросія.

— Послати за ним, і негайно. Я залишаюсь тут і ждати тиму його святість.

Своє чекання князь передбачав обернути на годину роздумів, але як тільки ад'ютант вийшов, з першого поверху долинув до нього глухий удар і дзенькіт розбитого скла. Сталося так: якийсь солдат заносив у кімнату чергового по штабу велику колоду. Колода була така важка, що він ледве тримався на ногах і від перенапруги похитнувся й розбив у шафі скло. У ній чергові офіцери вшали верхній одяг. Брязкіт скла паралізував князя, вибив з колії і після того він уже ні про що не думав, а тільки чекав нових пригод.

Збуджений і обурений, капітан Чижииков закричав:

— Чого ти стоїш посеред кімнати, як стовп неотесаний?

— Мені наказано занести сюди.

— Що занести?

— Те, що ви кажете: стовп неотесаний...

Коли сутичка набула небезпечної гостроти, до кімнати влетів опасистий інженер-майор і, побачивши, що солдат сперечається з офіцером, спалахнув:

— Чи для того я тебе сюди послав, щоб ти стояв тут і базікав?!

— Він розбив шафу, скло і дзеркало,— сказав Чижиков.

— Бог з нею, тією шафою, зараз не до того. Отримали наказ — до обіду спорудити в кабінеті *найсвітлішого* солдатську землянку.

— Яку землянку? Як це?!

— Дуже просто: звичайну землянку.

— З чого, скажіть на милість, спорудити?

— Стіни і перекриття з некорованого дуба. Підлога — заслана дубовим листям, поверх якого — персидські килими. Наказ — до обіду має бути готова.

— І все дерево носитимете через мою кімнату?

— Звичайно. Ніякого іншого проходу на другий поверх немає.

— То ви хоча б кору з цих дубових колод поздирали!

— Нізачо в світі! Все має бути натуральне. Наказ — навіть двері, що виходять з кабінету до великої зали необхідно замінити на дощані, з неотесаних дощок, як у звичайних солдатських землянках.

Раптом побачив солдата, який все ще згинався під вагою колоди, і заревів:

— Геть звідси, бицюра!!

В палаці, де жив Потьомкін, одна з кімнат пристосована під молільню. Молільня Маврокордата була дещо видовжена, з двома вікнами. Чимось вона нагадувала чернечу келію, але це враження руйнували меблі... Власне кажучи, речей тут не так багато. У глибині на вкритому білим шовком столику славнозвісний скла-

день — три позолочені ікони, з'єднані між собою, своєрідний вівтарик, який при потребі складається у формі книжки. Далі в глибині — іконостас, в якому особливо вирізняється образ Христа, що благословляє світ. Багато оздоблена коштовними шатами, ця ікона є дарунком її величності. Імператриця піднесла її Потьомкіну в день призначення його намісником Новоросійського краю. Ікона та була чудотворною, дорогою, через те він завжди і всюди возив її з собою.

Ліворуч і праворуч у важких бронзових підсвічниках блимало кілька високих свічок, як і належить в молільні державної людини. Підлога від порога до іконостаса заслана голубим килимом, на якому виткано білих летючих ангелів. Перед іконостасом покладено атласну подушечку — під коліна молільникові.

— Благословіть, отче,— сказав рішуче Потьомкін, зайшовши поспішливо в молільню до пастирів, які чекали на нього.

Митрополит і вікарій, що стояв поруч, були дещо стривожені, але відповіли:

— Хай бог благословить.

— Спасибі, святий отче, і підемо далі. Я запросив вас до палацу, щоб запитати: як бути, штурмувати Бендерську фортецю чи ні? Атакувати Аккерман чи ні? Запустити чи ні флотилію з Чорного моря в дельту Дунаю? Починати штурм Ізмаїла чи ні?

Митрополит Амвросій Серебряников, людина сумирна, надзвичайно делікатна, обожнював запального головного командувача. Щоразу князь, запрошуючи його до свого двору, пригощав найсмачнішими стравами. Приймав з усвідомленням того, хто він є, митрополит, головний преот всієї армії, тим більше армії, яка зараз виконує таку відповідальну місію. Митрополит тяжко зітхнув, бо якщо розсудити тверезо, то хрест і шабля — такі в світі два символи, які дуже важко поєднати.

— Даруйте, ваша світлість, оскільки ми люди духовні...

— Так я вас і питаю як духівника. І не просто як людину духовного сану, але найперше, як главу, екзарха, заступника митрополита Молдавії... Скажіть коротко і ясно: чи готові ви разом з усім загалом православних, суцїх на цїй землі християн, підтримати наш рішучий прорив на Дунай?

Збентежений митрополит переглянувся з вікарієм, єпископом Банулеску.

— Найперший наш обов'язок, — сказав розважливо, — молитися богу за перемогу нашої славної зброї. В молитвах ми будемо поряд з армією, якщо вона виступає під святими стягами в указаному напрямку відповідно до рішення командування.

— Щодо цього можете не сумніватись, але мені, як головнокомандувачу, перш ніж прийняти рішення, дуже важливо знати думку молдавської церкви з цього приводу.

— Чому вас це цікавить? — запитав несподівано єпископ.

Ця репліка приємно вразила князя. Його завжди оточували збайдужілі простаки, від яких годі чекати зацікавленої розмови. А в цїй було щось таке, що захочувало, надихало.

— Тому, — відказав фельдмаршал впевнено і переконано, ніби диктував декрет, — тому, що з падінням вищеназваних фортець я виводжу армію за Дунай. Перехід Дунаю розкриває переді мною шлях на Константинополь, але перед тим, як увійти в столицю Оттоманської імперії, я перш за все маю зміцнити свій тил, оскільки Росія залишається далеко в тилу і не може гарантувати необхідні запаси продовольства. Тепер наша доля буде повністю в руках цих двох християнських країн — Молдови і Мунтенії. Дійсно, саме для забез-

печення свого тилу на час проведення воєнної операції і запитую вас: чи готове духовенство проголосити відродження обох держав під єдиною назвою — Дакія? Дакія, що відродилася через два тисячоліття!

— Війна, на жаль, дуже затягується, — не одразу відповів митрополит. Молдова і Мунтенія, виснажені голодом, злиднями та епідеміями, опинилися на вершині страждань, і ми не можемо сподіватися від них на особливий ентузіазм.

— Думку бояр ми знаємо. Тепер хочу почути, що скаже церква.

— Молдавська церква, як і весь сучасний християнський світ, зараз переживає важкі часи. Що вдієш, війни, в тому числі й священні, визвольні, завжди відкидають людство назад, до варварства. Збентежене жорстокістю і кровопролиттям, що запанували навкруги, молдавське духовенство зосередилося по своїх монастирях і віддається молитвам.

Останнє речення митрополита викликало новий вибух обурення:

— Віддається молитвам? І ви це називаєте молитвою?! Єпископ з Хуша купує полонених турків і потім дарує їх з відповідним посланням турецькому султанові, і ви це називаєте молитвою?

— Якщо єпископ Стаматі так розуміє свій християнський обов'язок... — відповів спокійно митрополит.

А в сусідній кімнаті тим часом відбувалася генеральна репетиція перед святом. Невгамовний натхненник усіх художніх вистав при своєму дворі, Григорій Олександрович, ведучи суперечку з митрополитом, весь час прислухався до всього, що відбувається за стіною. І ось остання співакка хору несподівано викликала в нього спалах гніву.

— Боже мій, та для чого ж обривати спів у найвищому злеті?! Басів ні в якому разі не можна ламати,

вони, мов вечірня зоря літньої пори, мають гаснути поступово й десь у далині...

Слід би послати туди когось, для коригування, але нікого такого не було, то він повернувся до попередньої розмови.

— Християнство християнством, — продовжував він, — але мене тривожить думка, чи не приховується за ним хитрий політичний розрахунок? Єпископ Стаматі, очевидно, думає собі, що росіянам і цього разу не вдасться зламати турків, що, мовляв, після того як буде укладено мир, турецький півмісяць знову повисне над Карпатами. То, мовляв, якщо так обертаються справи, чи не краще заздалегідь піднести оливкову віть нашим супротивникам?..

— Все може бути...

— Тепер, якщо розвивати цю думку далі, то неважко здогадатись, що сам єпископ, не маючи сильної підтримки, ніколи б не наважився на такий надто сміливий вчинок.

Князь раптом замовк, затаїв дихання, мов закам'янів. Це означало, що напружено чекає на відповідь. Митрополит запитально подивився на свого вікарія, можливо сподіваючись, що той відповість замість нього. Банулеску, уродженець Трансільванії, навчався за кордоном, був ченцем в монастирі. Коли приїхав до Молдавії, якийсь час працював у митрополії, потім посварився з її верхівкою і виїхав до Росії, але невдовзі доля закинула його знову до Молдавії, обставини так обернулися, що він опинився на службі молдавської церкви.

— Як відомо, — заговорив тихо й виразно вікарій, — єпископ Стаматі був і залишається улюбленим учнем ігумена Нямецького монастиря Паїсія Величковського. Ходять чутки, ніби він ще замолоду встановив тісні зв'язки між Нямцем і Константинополем.

— Що ж воно виходить? — запитав князь. — Як розуміти оті його зв'язки?

— Що він не один раз возив листи з Нямця в Константинополь і повертався з відповіддю од найсвятішого.

— Що міг писати ігумен Нямецького монастиря патріархові Константинополя?!

— Вони давні-давні друзі,— втрутився у розмову митрополит.— Це одна з поширених легенд у всьому християнському світі. До молодого українського ченця, який прославився своєю святістю, прийшов, коли той перебував на Афоні, сам патріарх із Константинополя і повів з ним розмову, як із святим. Він так захопився ченцем, що помив йому ноги, а потім разом з ним правив службу на Святій горі у церкві Пантократівського монастиря. Після переїзду Паїсія до Молдавії дружба їхня не порушилась. Відтоді завжди — взимку і влітку, в мирні часи і в роки війни — ченці з Нямця ходять до Константинополя.

— Ось воно що! — з піднесенням вигукнув князь.— А чому ви досі не представили мені цього Паїсія?

— Бо це неможливо, ваша світлість.

— Чому ж так?

— Бо він уже старий і слабує на ноги, не виходить за межі монастирських мурів.

— Тоді, коли християнський світ піднявся на священну битву проти світу мусульманського,— заявив князь по-наставницькому,— в часи, коли безперервно проливається кров, кожен мусить зробити для перемоги все, навіть неможливе. Кожен, в тому числі й ченці, навіть якщо вони хворі та немічні... Чи, може, до Нямця ще не дійшла звістка про війну?

— Що ви, ваша світлість? — втрутився єпископ Банулеску, відчувши у словах князя образу для себе.— Жоден з наших монастирів не стоїть осторонь битви за визволення країни. Допомога їхня завжди була суттєвою, відчутною.

— А саме?

— Кілька років підряд, відтоді як почалася війна, на майдані коло монастиря ченці день у день варять у великих казанах мамалигу і юшку з квасолею для нещасних біженців, для всіх, хто не має ні житла, ні кола, ні двора.

— Мамалига і квасолева юшка — то добре, але чи не замало того для битви, яку ведемо?

— Роблять вони все, що можуть.

Репліка вікарія не сподобалася князеві. Ці попи, як ті равлики — раз! — і заховалися в скойці.

— Ми вправі вимагати більшого. Надто ж від Нямецького монастиря, на чолі якого стоїть малорос із Полтави. Яким би він старим і німецьким не був, але хіба можна припустити, щоб у вирішальний час голос слов'янства, голос батьківщини в ньому не взяв гору?

Запитання прозвучало, як удар батога, як постріл з гармати, і тепер, напівобернувшись, Потьомкін стояв і свердлов своїм єдиним зрячим оком митрополита: він висловив найосновнішу ідею зустрічі і чекав на відповідь.

Вікарій онімів, митрополит, збагнувши ситуацію, сказав м'яко, навіть ніби винувато:

— Отець Паїсій Величковський надзвичайно заглибився у християнську віру. Авторитет його відомий у всьому світі, однак, перемигнувши у собі все земне, він пішов так далеко назустріч богові, що голос слов'янства, голос батьківщини не так багато для нього значить...

— То, виходить, патріотизм розчиняється в релігії?

— Ні, звичайно. Та, залишаючись патріотами, ми не забуваємо, що сказано у святому писанні.

— Що ж там сказано?

— Святе євангеліє нас вчить, що для істинного християнина немає різниці між елліном й іудеєм...

— До чого тут елліни та іудеї, якщо маємо перед собою турків — народ, котрий ніколи й не чув про святе писання і сповнений нечуваної підступності й жорстокості...

— І все ж... Так чи інакше, а і в мирні часи, і в дні війни істинний християнин мусить залишатися під божею благодаттю...

Почувши про божу благодать, Потьомкін обернувся до ікони Христа, став на коліно, перехрестився. Потім довго походжав у задумі, ніби думав над тим, як християнські догми привести у відповідність з потребами великої своєї батьківщини.

— О, як він потрібен мені сьогодні, цей стариган з його авторитетом і дружбою з патріархом! Хіба можна йому стояти осторонь, коли відбувається епохальна битва?! Навіть тоді, якщо нас хтось обійшов чи нас хтось образив? Може, ми належним чином не оцінили його заслуг?

— Якщо чого й не додали відповідно до заслуг,— сказав митрополит,— то вина в цьому не стільки наша, скільки його самого.

— Чому?

— Сварливий і впертий, отець Паїсій категорично відмовляється від будь-яких підношень, будь-яких дарунків.

— Збожеволів старий. Якщо не бере нічого мирського, замовте церковне. Святе євангеліє в золотих палітурках, пасторський посох з брильєнтами, ікону з полтавської церкви, в якій його хрестили... Пробудіть у ньому голос батьківщини, щоб той голос бив йому в голову, як дзвін, і ніколи не давав спокою... Прийде час, і ми, можливо, відправимо його додому, в Полтаву.

— Цього, гадаю, не станеться.

— Чому не станеться?

— Тому що отець Паїсій хоч і малорос, але багато років прожив у Молдавії, уже змолдаванився. Чудово

розмовляє по-молдавськи. Ченці в його монастирі складаються із двох таборів — слов'яни і молдавани. Отець Паїсій — один день з одними, другий день — з другими. Як йому буває погано на серці, не йде до молдаван, а посилає за єпископом Стаматі.

— І часто він запрошує до себе Стаматі?

— Кожної неділі.

— А для чого?

— Багато що їх об'єднує. Від сповідей до висвячування ченців.

— Хіба отець Паїсій не може сам висвячувати своїх ченців?!

— Звичайно, що ні, бо там він єдиний священник.

— То він навіть не архімандрит?

— Та звідки йому бути архімандритом?

— Попов! Негайно відправте кур'єра у святий синод.

— Ваша світлість, — занепокоївся митрополит, — спершу треба було б заручитися його згодою, почути, що він на те скаже... Аби він з його святістю не осоромив нас перед усім світом... Його умовляли п'ять років тому прийняти сан священника. Кажуть, що навіть на Афоні він опинився через те, що втікав од того сану. Коли його, нарешті, вмовили, то він плакав, як дитя... Мені, казав, важко нести одвіт перед богом за власну душу, то куди вже брати на себе ще й чужі гріхи...

Потьомкін заходив по кімнаті туди-сюди. Була справді делікатна ситуація. Але його осінила думка:

— Послухайте, як ми зробимо! Ми заженемо старого в глухий кут! Коли в Нямці храм?

— На вознесіння, — сказав вікарій.

— Чудово, — пожвавішав Потьомкін. — На вознесіння ми візьмемо участь у святкуванні в Нямці. Ви, ваша святість, представлятимете нашу армію. Святу літургію відправите ви разом з Паїсієм, після цього з амвона

при всьому приході оголосите про освячення старого в сан архімандрита... Він прийме, бо куди йому діватися.

— Як ви гадаєте? — запитав митрополит вікарія.

— Може, й удасться, — відповів єпископ, — якщо робити все розважливо, без поспіху.

— Поспішати не будемо, — зауважив Потьомкін, — а до вас, отче вікарій, особливе прохання... Ви людина місцева, знаєте мову і звичаї, тож попрошу вас потурбуватись, щоб увесь цвіт Молдавії, все, що від неї лишилося, взяло участь у святкуванні вознесіння в Нямці.

Єпископ втупився поглядом в князя, вдивлявся довго, уважно.

— Що ви на мене так дивитесь?

— Якась велика печаль гнітить вас, ваша світлість.

— Яка печаль? Хіба не бачите, що робиться навкруги?!

— А що саме?

— Сьогодні відбудеться найвеличніше гуляння! Нічого подібного не знали ні цей палац, ні ця країна...

— І все ж... Така печаль... Уже втретє маю щастя зустрічатися з вами упродовж цього тижня і кожного разу бачу, що вас гнітить якась печаль...

— Хочете, я дам вам добру пораду?

— Хто без вагання дає добрі поради?

— То послухайте... Ніколи не беріться читати на чолі старшого за себе становищем більше, ніж дозволяє вам ваша курія, ваша посада.

Двері молільні тихенько прочинились настільки, щоб міг просунутись знаменитий латинський ніс. Зазирає Сарті, відомий італійський композитор, який прикрашав собою і своїм мистецтвом багато дворів Європи, а наприкінці життя був запрошений у Росію.

— Ваша світлість, чи не бажаєте побути на останній співанці, так би мовити, апофеозіо...

— Неодмінно, любий мій, неодмінно! Ваше преосвященство, запрошую вас на генеральну репетицію, запевняю, не пошкодуєте.

— Як можна, Григорію Олександровичу, пропонувати таке духовним особам...

— Тоді прошу благословити — і бог на поміч!

Поки його благословляли, він дивився крізь прочинені двері на гурт танцюристок, які поспішали на генеральну репетицію. Хотів було про щось запитати духовних осіб, але підхоплений цілим палісадником юних балерин, вискочив з молільні і зник десь у сутінках довгого коридора...

Біганина по палацу остаточно втомила, загнала в піт ад'ютанта Чижикова. Доводиться йому займатися найнесподіванішими проблемами, вирішувати їх у неймовірні способи. І вже надзвичайно втомлений і голодний, сів за свій скромний столик, щоб трохи перекусити, як до нього підсіли два полковники. Один з них — піхотинець, другий — артилерист, обидва похмурі й мовчазні. Усі троє сиділи й мовчали, поки полковник-піхотинець не витримав і завів мову здалека:

— Мені потрібна конкретна інструкція. Щоб вона була у мене в руках.

— Яка інструкція?

— Якщо піхота рушить з місця, то її не зупиниш на половині дороги.— Похмурий полковник став розвивати думку далі:— Мої воїни готові хоч зараз вишикуватися в каре, але мені необхідно якнайшвидше мати детальну інструкцію. Мені потрібна вказівка, де і за яким зразком вишикувати їх. І не треба думати, що багатократне «Ура!» можна вигукувати де завгодно і як завгодно. Щоб «Ура!» в цьому палаці прозвучало красиво, злагоджено, треба готуватись ретельно, заздалегідь...

— Якщо потрібні інструкції піхотинцям, то що вже казати про нас, нещасних артилеристів. Без схеми розташування гармат і певної системи сигналізації не можна досягти належної злагожденості, бо як би там не було, але двадцять шість залпів фактично вже є канонадою.

— Та хто від вас вимагає багатократного «Ура!» і кому потрібні двадцять шість залпів?..

Офіцери здивовано переглянулись між собою — хіба можливо, щоб ад'ютант верховного головнокомандувача нічого не знав? Артилерист терпимо поставився до наївності представника молодшої генерації офіцерів, вирішивши дещо йому пояснити:

— Послухайте, про що йдеться... Кількість залпів визначено віком тієї особи, на честь якої дається бал. Якщо зважити, що гармати стоять у дворі, а бал відбуватиметься в палаці, то без чіткої системи сигналізації ми зможемо прогавити початок того вирішального моменту...

— Та який вирішальний момент може бути під час балу?

Полковники знову витріщили один на одного очі. Обмінявшись поглядами, артилерист поскаржився полковнику від інфантерії:

— Він — чистої води дитя.

Ініціативу перебрав на себе піхотний полковник, що, хоч і був агресивнішим, зате щедрішим на подробиці:

— Вирішальним моментом цього балу-гуляння відповідно до розкладу має бути таке: дві особи, не будемо називати їхніх імен, повинні у певний час зайти до землянки, яку споруджено з неотесаних колод у кабінеті князя. Перший ад'ютант особисто чергуватиме під дверима землянки і крізь шпаринку зазірватиме всередину. Коли дійде до того вирішального моменту, він мусить подати сигнал на вулицю, і тоді в супроводі двадцяти шести залпів пролунає багатократне «Ура!»...

Капітан Чижиков зблід і закам'янів. Це неймовірно, щоб він, один з ад'ютантів, людина з найближчої обслуги князя, зовсім був не обізнаний з таким задумом?!

— Зачекайте секунду,— сказав.— Збігаю на другий поверх, з'ясу.

Щойно той зайшов до кімнати чергового ад'ютанта, як туди ввалився вусатий капрал. Гостро, по-мисливськи оглянув усе і всіх. Побачивши полковників, звернувся до того, котрий сидів ближче до нього:

— Пане полковнику, дозвольте доповісти! Брати Кузьміни доставлені мною з гір Кавказу і чекають у дворі на подальші розпорядження.

Нещасна піхота сприйняла це повідомлення без гумору.

— А хто вони, ті Кузьміни? В якому званні?

— Рядові солдати, аде відомі, як великі танцюристи. Найбільше уславили себе «Циганочкою».

— Але де їм, солдатам, взяти циганочок?

— Та все просто. Танець, який вони виконують, називається «Циганочка».

— А як вони, солдати, можуть виконувати удвох танець, що називається «Циганочка»? Ніби у них можуть бути...

— Та ні, пане полковнику! Як вони це роблять? Один накидає на голову хустину, надягає спідницю і — готово! Усі помирають зо сміху, їй-богу. Вони мають при собі і хустку, й спідницю.

— Так це ж їм треба возити з собою цілу сотню спідниць і стільки ж хусток! Але, як придивитись уважно, хіба не видно, що жоден з них ніяка не циганка?!

— Звичайно, якщо зумисне вдивляться, то воно видно. Але ж, якщо подумати, то навіщо аж так надривати очі?

— Як це, навіщо аж так надривати очі? Ви мене за-
прошуєте побачити циганочку, одначе так, щоб і не
вдвлятися в самий об'єкт!!

Артилерист був людиною делікатнішою, доброзичли-
вішою, і, отже, схильною до гумору, через те спробував
змінити хід розмови:

— І що ж... по цих двох танцюристів ви їздили аж
на Кавказ?

— На самісіньку вершину Кавказу!

Піхота ж не здає позицій:

— І задля якого дива вони тут потрібні?

— Напевне відповісти не можу, але, кажуть, що
князь... Кажуть, що в нього є надзвичайної краси пані,
яка безмежно любить циганські танці. Кажуть, що б там
їй не показували, їй все те не подобається! І ось, почувши
від армійських лікарів, що в кавказькій армії є надзви-
чайні танцюристи, я за наказом князя терміново виїхав
по них. І ось, через шість тижнів...

— Шість тижнів?!

— Три — туди, три — назад...

Тим часом з другого поверху мчав по мармурових
сходинках капітан Чижиков.

— Будь ласка, ось схема розташування караулу.
А ось — визначені місця для артилерії. Про механізм
сигналізації дізнаєтесь додатково, увечері. Що там у
тебе, капрале?

— Пане капітан, ваш наказ виконано: брати
Кузьміни доставлені мною з Кавказу...

— Нарешті! — вигукнув Чижиков. — Князь уже кіль-
ка разів викликав мене і запитував про кавказьких
танцюристів... Слава богу, прибули й вони...

Того зимового надвечір'я сани й карети одні за одними
виринали й виринали з тихих вулиць та завулків і зупи-
нялися перед залитим святковими вогнями палацом.

І стільки їх вже набилося, що не можна було навіть підступитись до під'їзду. Рівно о десятій до переповненої зали під звуки фанфар увійшов князь. Гості і придворні зустрічали його як короновану особу, зі всіма почестями, які відповідають усім його званням, титулам і заслугам. Від дверей аж до кінця залитої вогнями зали стояли попід стінами у два ряди гості, в шанобливому поклоні, захопленні й відданості.

Син зубожілого поміщика із Смоленщини, Григорій Олександрович Потьомкін волею випадку став одним з найбагатших, найзнатніших і наймогутніших в імперії. Він ішов по проході поважно і величаво, шукаючи єдиним оком ту, якої стільки часу прагне. Та він помилився, сподіваючись побачити її серед загалу. Якщо закоханий у неї Потьомкін уявляє себе королем, то й вона має усі підстави вважати себе королевою... То хіба королева, чекаючи на короля, може стояти серед загалу?

Коли князь дійшов середини зали, йому назустріч вийшла княгиня Долгорукова, чим вразила і здивувала всіх присутніх. Адже це нечуване нахабство — заходити до зали після того, як там уже перебував сам господар. Але вона була така гарна собою, така елегантна і граціозна, що коли б навіть з неба впала, то князь би їй і тоді вибачив.

— Mon amie! ¹ — тільки й зронив.

А вона йшла повільно, ніби трохи засмучена чи зосереджена. Париж багато чому її навчив. Найперше гарної, звабливої і водночас сповненої гордості й гідності ходи. Йшла у світло-вишневому хітоні, що спадав вільно з плечей аж до підлоги. Вузол чорного волосся, виточений ніс, гордий профіль римлянки — усе гармонійно поєднувалося з вишневого кольору мантиєю. Було у княгині щось від античної богині. Її мантия вражала умовністю,

¹ Боже мій! (Фр.)

оскільки крізь бокові розрізи в ній з кожним її кроком виглядав короткий димчатий костюм одаліски.

— Боже мій, боже! — вигукнув фельдмаршал Потьомкін.— Тільки вклонитися і померти!

У цей час могутньо пролунало звичне «Ура!», після чого на поданий великим сановником знак заgrimіли фанфари, і велика святкова потьомкініана вирвалася на волю, ринула, як весняна повінь. Більше чотирьохсот музикантів — угорські скрипалі, молдавські сопілкарі, циганські оркестри,— яких утримував на власні кошти фельдмаршал при своєму дворі, взяли ініціативу на себе. Сяють, купаються у вогнях, звисаючи над головами кришталеві грона винограду, хизуються брильєнтами й самоцвітами люстри. На парад вийшли багатства і краса їхніх господарів. Гаптовані золотом еполети, добротне сукно парадної форми і поряд найтонший барвистий східний шовк,— усе тішить око. Французька мова спотикається об суто російські фразеологізми, які не піддаються перекладові; кипить в бокалах червоне, рожеве, біле шампанське; молоді танцюристки демонструють дивертисменти, подібні яким можна побачити хіба що в Парижі... В жилах чоловіків вирує кров, кипить, як у келихах шампанське...

Після того, як королевою балу була обрана й оголошена княгиня Долгорукова, вона запросила князя на першу кадрий і потім увесь вечір з ним танцювала. Велика чародійка північної столиці, вона разом зі своїм улюбленцем пречудово й довго тримала у своїх руках бал, приковуючи до себе всезагальну увагу. Молода, бадьора, вона плавала в танці, мов та пушинка, і очі її палахкотіли азартом, кидали бісики, час від часу усміхалися якимсь своїм думам. Танцювала невтомно, доки в якусь мить не завважила, що князеві, який ще не одужав як слід після хвороби, дедалі важче стає витримувати її молодечий запал і заданий нею бадьорий ритм. Він важко дихав,

його кидало в піт, але він з усіх сил намагався триматися на рівні.

Відома не лише неперевершеною красою, але й гострим розумом, княгиня використала паузу й голосно, щоб почули усі присутні, запитала:

— Григорію Олександровичу! Не випробовуйте нашої цікавості!.. Чому ви не скажете нам, що ото за споруда?!

Княгиня була неймовірною пустункою. Вона любила запитувати на повен голос про таке, про що інші не відважувалися заговорити й пошепки. Але й Потьомкін не збирався тримати язика за зубами, мовляв, якщо тобі так хочеться відвертості перед усім людом, то будь ласка, поговоримо. І сказав:

— За тими дверима те, чого побажала ваша душа. Землянка.

— Землянка?!

— Звичайно. Проста землянка, в якій зимують солдати.

— Ой, а можна мені туди хоч одним оком зазирнути?!

Вона справді була артистка, велика артистка.

— Будь ласка, ця землянка ваша.

Падає ширма, перед зором усього залу постають нетесані колоди, збиті з дощок двері. І це викликає подив. Княгиня підійшла до дверей, зазирнула крізь шпарину.

— Там дуже страшно й темно. Одна лише свічка блимає.

— Що вдієш. Військовий статут не передбачає у землянках канделябрів.

— І що... туди можна зайти?

— Землянка ваша...

— А раптом мені там стане страшно, я можу когось запросити з собою?

— Думаю, що так,— відповів князь, важко дихаючи від збудження.— Я вважаю, що той, на кого випаде ваш вибір, буде найщасливішою людиною на цій землі...

— Тоді прошу вас. Це щастя випало вам.

Рішуче, граціозно й визивно розчинила двері й зникла за ними, пірнувши у глибину землянки. Гості завмерли, обернувшись на слух і зір. Ніхто не думав, що любовна історія, про яку стільки говорилося, отак раптово розкриється... Потьомкін, як і належить фельдмаршалу, спроквола, розмірено підійшов до столу, взяв з рук слуги келих з шампанським, понад п'ятсот гостей також мовчки підняли келихи, ніби вітаючи головнокомандувача з неймовірною перемогою.

Один з найближчих ад'ютантів фельдмаршала Боур подав надвір короткий сигнал, і над сімома пагорбами нічного міста ударив дріб полкових барабанів. Не знати чому і як, але барабани примусили князя важко зітхнути. Це було виявом миттєвої, мінучої слабкості, бо він одразу ж розправив богатырські плечі, окинув єдиним оком гостей, залу, місто, а також державу й увесь світ, ніби бажаючи запитати: бачите, як вершаться справи тоді, коли за них береться Потьомкін?!

Задоволений з поданого тут усім такого уроку, поставив келих на тацю слугі і попрямував до землянки. І раптом перед ним невідомо звідки й чому виросла, мов з-під землі, постать вайлуватого ад'ютанта Чижикова. Він стояв так незграбно й дивно, що могло видатись, ніби вирішив заступити дорогу в землянку великій любові.

— Дай ключ,— самими губами попросив князь.

— Ваша світлість,— промимрив тремтячим голосом ад'ютант,— дуже прошу вибачити, але є термінова справа, на одну хвилюку...

Звертаючись до князя, він краєчком ока зиркав на двері в глибину зали, ніби чекаючи на когось. І справді, до фельдмаршала поспішав стривожений черговий ад'ютант Попов.

— Ваша світлість, справа надзвичайно термінова. Доставлено пакет з Петербурга.

— Знайшов час зі своїми пакетами... Ключ.

— Розпорядимось, неодмінно принесуть, з великим задоволенням, але зараз ми зобов'язані вам доповісти, що на пакеті рукою її величності написано: «Розкрити негайно по отриманню».

«Або шведи нас атакували з моря, або Пруссія оголосила війну. Що б там не було, а радості мало...»

Зима важка, мороз і холод. Дріб барабанів аж кипить, вимагає всепоглинаючої уваги. Безліч люду мерзне в прихистках вулиць на морозі, чекає. Чекають гармаші коло вкритих памороззю жерл, чекають сотні гостей з піднятими келихами й вигуками «Ура!» на губах, чекає в землянці антична богиня, одна з найвродливіших жінок Сходу. Тільки Потьомкін, схиливши голову, одійшов трохи вбік, терзається перед дверима землянки. Роздумує.

— Віднесіть пакет до кабінету. Як тільки звільнюся, негайно ознайомлюся з його змістом.

— Але це неможливо!

— Чому неможливо?

— Кур'єр її величності наполягає: тільки у ваші руки...

— Хто він?

— Поручик Зубов.

— І ти не можеш забрати пакет у поручика Зубова?

— Це дуже делікатна справа, ваша світлість, оскільки Зубов у дворі її величності є однією з найдовіреніших осіб...

— Та відколи це Зубови стали такими впливовими при дворі? — заревів на всю залу Потьомкін.

— Ми не осмілювалися вам про це доповідати, — сказав виправдовуючись Попов.

— Є щось важливе?

— Багато важливого є, за час вашої хвороби сталися таємні події, але про них з огляду на ваше самопочуття ми не доповіли.

Високий, могутній і розлючений, Потьомкін ладен був викинути своїх ад'ютантів у вікно, але стримувався. Хоча і могутній, хоча і головнокомандувач, друг і, за твердженням багатьох, зако́нний чоловік імператриці, Потьомкін добре усвідомлював, що нічого бистроплиннішого за владу у світі немає. І чим більше в тебе влади, тим швидше ти її можеш втратити, оскільки сам процес нагромидження абсолютної влади є початком її втрати.

— Якщо за час моєї хвороби,— заговорив князь, карбуючи кожне слово,— відбулися таємні від мене надзвичайні події, то доповідайте зараз, тут же, негайно.

— М... м... м...

— Коротше.

— Йдеться про Дмитрієва-Мамонова, друга і фаворита її величності. Йому дано відставку.

— Це мені відомо,— сказав Потьомкін розчаровано.— Той Мамон довів, що він ніяка не людина. Тепер я сам збираюся послати в Петербург підходящого її величності друга.

— Пізно, ваша світлість, двір уже відсвяткував обрання нового фаворита.

— Хто він?

— Командир караульної роти ротмістр Зубов.

— Як можна,— вибухнув князь,— щоб простий ротмістр...

— Він уже генерал!

— Що, уже й генерал?

— Хіба тільки генерал?! Молодому фавориту її величність дозволяє все. Війна, політика внутрішня, політика зовнішня — усе проходить через його руки. Він дійшов до такого нахабства, що прислав у Ясси з пакетом від її величності свого рідного брата...

— Поручик з пакетом — його рідний брат?

— Рідний брат.

— Цей пакет доведеться прийняти. Де він?

Щасливий тим, що все вдалося владнати, Чижигов гукнув на повен голос:

— *Поручика Зубова!*

Черговий офіцер, що стояв на мармурових сходинок, повторив команду, і ось через усю залу несеться молодий, жвавий, розпашілий, рожевощокій красунчик, сповнений передчуття блискучої кар'єри.

— Поручик Валерій Зубов з особистим пакетом від її величності!

Узявши пакет, верховний головнокомандувач одразу ж передав його своєму ад'ютантові. Вважаючи справу вирішеною, Потьомкін взявся за ручку дверей до землянки, де на нього чекала королева, але поручик поїдав його очима, випрошуючи хоч якесь слово вдячності за довгий шлях серед зими від Петербурга до Ясс.

— Слухай, хлопче, — звернувся князь до гостя навмісне голосно, щоб хоч трохи його осадити, — ти родич того Зубова, що, як не зраджує мені пам'ять, командував караульною ротою двору?

— Так точно, ваша світлість, рідний брат генерал-ад'ютанта Платона Олександровича Зубова.

— Це ж треба! Доскочив генеральського чину!

— Доскочив! — проспівав Валерій з певною мірою заздрості.

— І кому ж, прошу вас, доручено тепер командувати караульною ротою?

— З вашого дозволу, ваша світлість, командувати караульною ротою доручено мені.

Потьомкін довго й іронічно розглядав цього рожевощокого нахабу.

— Маєте щастя! І скільки ж вас, Зубових?

— Четверо братів, не рахуючи батька, який теж перебуває на службі і, уявіть собі, виявив бажання бути представленим її величності.

— Чому б і ні? Прилаштувавши чотирьох таких хлопців! Гаразд, відпочиньте з дороги. Завтра на світанку отримаєте відповідь...

— З вашого дозволу, найсвітліший князю, я хотів би залишитись при південній армії. До речі, про це просить її величність.

Останнє потрясло Потьомкіна.

— Ви цим хотіли сказати, що знайомі із змістом депеші її величності?!

— Не з усім змістом,— відповів, розтягнувши рота аж до вух, нахабний поручик.— Чесно кажучи, імператриця балує мене, як дитину. В день мого від'їзду на південь стояв надзвичайно сильний мороз. Її величність на знак особливої прихильності... Прошу, ваша світлість, залишити мене при своїй армії, слово честі, не пошкодуєте...

— Хочете підвищення в чині?

— Підвищення в чині навряд чи тут діждуся, бо, як відомо, особливих дій на півдні не передбачається.

— Звідки ви, молодий чоловіче, можете знати, передбачаються тут особливі дії чи ні?

І ось молодий півник раптом пішов на орла в атаку.

— Столиця,— сказав він протяжно і досить повчально,— бачить усе значно ширше і значно глибше.

— Якщо столиця бачить усе так, як оце ти кажеш, то до чого ж вона дійшла?

— До миру, ваша світлість. У листі, який я спішно доставив сюди, її величність наполягає на тому, щоб мир було укладено якнайшвидше.

— Для чого така поспішливість?

— Для того, щоб підлеглі вам війська повернути на батьківщину.

Ця новина приголомшила фельдмаршала, і, поки він стояв у задумі, нахабний поручик наступав далі:

— Державні справи починають набирати іншого напрямку.

— Починають набирати іншого напрямку чи вже набрали?

— Уже. Все.

— Сказано — зроблено?

— Сказано — зроблено!

Дожився, дожився на вершині віку чоловік — могутній, багатий, щасливий. Тепер його, втомленого, виснаженого хворобою, відтручують, відсувають у тінь. Біль і розпука сягнули межі, і він потягнувся рукою до клямки у дверях землянки. І відчув, що пересохли губи, висохло піднебіння. Хвороба, очевидно, ще не зовсім відпустила. Як добре було б щось випити й перекусити, але де його зараз узяти...

Понад півтисячі гостей, і нікому з них не спаде на думку піднести на таці склянку вина... Бо їм дуже приємно спостерігати, як Григорія Олександровича Потьомкіна раптом похитнуло. Все життя він мріяв про те, аби хтось з елементарної поваги підніс склянку води... Ех, продажні тварюки...

Повільно, знехотя повернувся до столу. Гості втупили в нього здивовані погляди, піднявши на всяк випадок келихи. Потьомкін удав, що нічого того не бачить. Подумав, що, вони, очевидно, з такою ж готовністю, як оце зараз, завтра-післязавтра з піднятими келихами гулятимуть на балу у братів Зубових. Наступають важкі часи, та нічого не вдієш... Він давно відчував, як насуваються неминучі переміни, можливо, навіть сам сприяв їхньому приходу. Та звідки міг знати, що все так несподівано швидко набере іншого напрямку...

Визначні особистості творять епохи, залишаючи свої імена на їх брамі. У цьому він глибоко переконаний, бо багато доклав до того, щоб сучасна йому епоха називалася катерининською. Однак, на превелике горе, епохи творять не тільки великі постаті. Не випадково на зміну епохам розквіту приходять часи застою й занепаду.

Великі особистості у своїх діяннях спираються на здорові сили, на постаті значні, гуманні, які тягнуться до сонця. А є люди безбарвні, сірі. Забравшись на гребінь епохи, ці нікчеми спираються на все огидне, нікчемне, мерзенне, що покоїться у природі людей... А ми, нетерплячі, ми все поспішаємо, все мріємо про зміни на краще, а справи тим часом міняються на гірше. Ми намагаємося подолати всілякі вади й недоліки і вже ніби долаємо їх, а тим часом з'являються все нові і нові.

Потьомкін знав, що на нього чекає, бо його мучили погані сни, і крізь нічні кошмари бачив мерзенні пики, які захопили владу в Росії і розхитали все зверху донизу, не лишили каменя на камені з того, у що він вклав свою душу, що було йому таке миле й дороге... Хто б міг повірити, що так швидко з-під машкари рожевощоких, миловидних і лагідних людей вилізуть такі огидні монстри...

— Де мій квас? — запитав князь грізно, бо ще не міг збагнути, як усе раптово настільки могло змінитись, що навіть звичайного квасу, який час від часу готували для нього, не може випити.

— Ми вирішили, що у зв'язку з таким святкуванням...

— Вирішили за мене...— заревів князь, карбуючи слово за словом.— Вирішили за мене, і це після того, як я казав, щоб будь-коли, удень і вночі під моєю правою рукою стояла велика таця і великий кухоль із розсоллом... Я вас запитую, де мій кухоль?!

— Ось він, красунчик, пливе хутенько до вашої світлості,— промовляє старий слуга, поспіхом підносячи великий фаянсовий кухоль на золотій таці.

Випивши одним подихом кухоль квасу і витерши рукавом рот, князь звернувся не так до гостей, як до своїх помічників з молодшої генерації, сумовито, роздумливо:

— Чи може хтось із вас пояснити, що таке життя людське? Для чого воно нам дане? Візьмемо для прикладу

мене. Я прагнув усемогутності — і маю її! По всій неосаяжній країні, де можна вийти з коляски, мене зустрічають, як імператора. Я хотів бути багатим, і сьогодні ніхто не може зрівнятись зі мною по кількості нагромадженого мною золота і різних маєтностей... Я хотів слави і сьогодні не думаю, що є в світі такі нагороди і відзнаки, якими б я не був відзначений. Я любив музику й мистецтво, і навколо мене буяло все, що впадало мені в око. Я любив красивих жінок і, прошу, всі вони поруч мене, всі вони мої, то скажіть ради бога, чому в щасливі години, години благополуччя і насолод мене постійно точить хробак незадоволення, неугавно нашіптуючи, що все це не більше, як суєта суєт і всіляка суєтність?! Усе своє життя я каторжно працюю дні і ночі, будує новий світ, нову імперію! І зараз, коли творіння рук постає перед світом у всій своїй реальності, той хробак точить і нашіптує, що все те — не більше, як лузга...

Цей приступ розпачу мав би викликати таку ж швидку й щирю реакцію гостей і молоді генерації, але усі вони мовчали, і князь схопив зі столу величезну вазу з фруктами, обома руками підняв її над головою й щосили брязнув об підлогу, аж скалки кришталю, сяйнувши по залі, розлетілись. Як правило, биття вази мало означати, що потьомкінському гулянню прийшов кінець, тому черговий офіцер подав крізь вікно на вулицю піхотинцям і артилеристам сигнал про те, що їхня місія завершена. Офіцер, який ждав іншого, обумовленого заздалегідь сигналу, зрозумів команду з палацу по-своєму й автоматично наказав починати тріумф. Піхотний полк, вишикуваний у каре, в одному пориві захоплено ревнув «Ура!», що докотилося дзвінкими й виразними хвилями аж до стін монастиря Голія, звідти ж почали палити гармати. Здивовані й вражені гості посхоплювалися з місць і стали рахувати артилерійські залпи. Їх справді було двадцять шість.

Коли замовкла канонада, із землянки донісся тривожний голос королеви балу, найчарівнішої княгині:

— Що сталося, Григорію Олександровичу?

Оскільки той не відповів, вона вийшла, мружачи очі під сліпучим світлом.

Потьомкін тяжко зітхнув, що все так ганебно склалося, і сказав:

— Як бачите, і цього разу мені не повезло.

— Як це не повезло? Чому не повезло?

— Все життя мої вороги звинувачували мене в неповороткості й нерішучості при облозі й штурмі фортець. Очевидно, й сьогодні я даю привід ворогам оббрехати мене, але, повірте, душе моя, перенесення задуманого на інший раз зовсім не означає, що я уже відмовляюся від лаврів переможця!..

— З таким перенесенням ще можна миритись, а я просто не знала що й думати! Почувши вигуки «Ура!» і залпи гармат, я подумала: а чи не зустрів князь по дорозі до моєї землянки іншої коханої...

— Ти моя єдина й велика любов! Іншої немає і не може бути, голубко люба, мій біль і мій хрест... Відпусти мене ненадовго, доки я розгромлю оттоманів, тоді я не землянку в палаці, а цілий палац у землянці для тебе зведу...

Усіх присутніх охопило оціпеніння й передалося від одного до іншого, від судьби до судьби. Гуляння, вино, вродливі жінки, цей блискучий бал,— все, що було найкраще, оберталось для головного верховного командувача початком зимової кампанії, битвою проти турків. Відновлення кампанії у розпалі зими усіх лякало. Присутні сподівались, що заява Потьомкіна про початок боїв — то звичайний його вибрик, але його улюбленець, ад'ютант Боур, який краще за всіх знав тонкощі перепадів у настроях князя, зрозумів, що він не жартує, підійшов до всемогутнього і виструнчився:

— Наказуйте, ваша світлість.

— Сурмачам підняти по тривозі весь гарнізон. Солдатам видати пайок на три доби і по флязі горілки. У Яссах залишити один батальйон для охорони госпіталів та стратегічних резервів. Усі боеприпаси і фураж негайно повантажити на сани, полки вишикувати в колони для форсованого маршу і на світанку залишити місто...

— Ваша світлість,— втрутився Попов, який за звичаєм тих часів був довіреною особою імператриці,— це означатиме порушення укладеного на час зими перемир'я. Чи можемо ми так вчинити, не діставши попередньо найвищої згоди?..

Потьомкіну тільки цього бракувало. Велетенський вулкан, що цілу добу клекотів, вивергнув з груди розпечену лаву:

— Пане, не вам погоджувати!!! Як ми можемо відсиджуватись тут, коли наші брати во Христі мруть мученицькою смертю під стінами своєї ж церкви?! Це рівнозначно зраді, якої нам ніхто не простить. Міра за міру, сказано у святому писанні, і ми оголюємо наші шаблі для того, щоб врятувати наших приречених до загибелі братів у вірі...

— Але її величність імператриця...

— Її величність, наша матір, імператриця у своєму маніфесті, звертаючись до молдавського народу з нагоди розгортання війни на Балканах, писала: «Се той день, се той час...» Ці слова звернені не тільки до молдаван. Вони в такій же мірі стосуються і нас, росіян, і всього православного люду, і тому, приймаючи сьогодні рішення продовжити битву за визволення Балкан, я услід за великою нашою імператрицею кажу: «Панове! Се той день! Се той час!»

Після надзвичайно важкої і довгої паузи княгиня-красуня наважилась запитати:

— А як буде з балом? Назавжди йому кінець?..

— Як це назавжди, коли наше гуляння в такому розпалі? Те, що я почав, неодмінно має бути завершено. Свято продовжується.

— Але ж... Як бал може продовжуватись, коли сурмачі грають тривогу!? Чоловіки нас покидають, а бал, в якому беруть участь самі дами, дуже швидко обертається на ярмарок, де всі все продають і ніхто нічого не купує. Смертельна нудьга.

— Яка нудьга, дорога моя? Я приготував для вас такий сюрприз, якого ви ще не бачили. Де там брати Кузьміни? Сарті, кинь їм під ноги дві-три вогненні мелодії...

У місті, що залягло в заметах, скоцюрбилось від холоднечі й морозу, сурмачі грали тривогу. Іржали коні, офіцери віддавали накази, снували кур'єри, шикувались колони. Гармати і боєприпаси навантажували на сани, що, виїжджаючи на велику дорогу, важко скрипіли. Похмурі, виснажені голодом і холодом полки, в глибокій задумі, пригнічені залишали місто, вирушаючи крізь хуртовину і темну ніч на Дунай, а в палаці правителя Маврокордата двоє солдатів, привезені з Кавказу, на подив, на всезагальне замилування легко й запально витанцьовували «Циганочку».

Розділ VIII

ЗЕМНІ БЛАГА

Кожен народ має свій толк. Бог вам на поміч, друзі мої...
Катерина II *Пушкін*

Всю зиму Катерина просиділа в хатині одна-однісінька зі своїми дітками. І зима ця була для неї найбільшим в її житті випробуванням... Одне корчиться на печі,

друге тільки оклигує після тяжкої хвороби, третє ні з сього ні з того починає слабнути й валятися на полу. Одне захрипло, друге з животом, а що з третім, те сам бог знає... Та найбільше дісталось Ніці. Здавалося, цей, найменшенький, ось-ось віддасть богові душу. Вже й зима минає, тануть замети, визначаються в прогалинах стежки, а Ніце згасає на очах, мов свічечка, часом думалося, що малюк ніколи не побачить зеленої травиці. Під сорочиною — тільки шкіра та кості. Такий став кволий, що й очей не розплющує. З дня у день, з хвилини на хвилину йому все гіршає і гіршає, і змучена горем Катерина вмивається слізьми, тулиться до його голівки, примовляє, благає, пригортає до себе, допитується, чи не хоче чого дитятко — нехай попросить, вона спробує усе дістати...

— Спілого винограду, — прошепотіли посинілі дитячі губи.

Легко сказати: спілого винограду, коли тільки-но починає прокльовуватись зелена травичка...

Катерина повклала діток спати, бо вже була пізня пора, впала на коліна перед образом Пречистої діви й стала благати, як свою рідну матір, як пані повелительку. Вона так любила свого Ніцу, що у відчаї ладна була піти на велику дорогу, аби тільки знала, що виноград йому допоможе. Сподівалася на чудо, яке — вона знала — в руках божих... «О благословенна Діво...» — зверталася до образу Пречистої, але тут же обривала молитву, бо вважала, що бог — батько небесний, який усе бачить і все знає. То просто гріх — звертатися до нього з нашою земною мізерією. А серце краялось, бо сердешний Ніце танув, як недопалок свічки перед іконою.

— Пошли, боже, благодать на наші поля, на наші левади, на наші виноградники, щоб з урожаю лишилася хоча б дещиця для тих, у кого немає своїх полів, немає

виноградників, левад, бо вони вірять, і ждуть, і сподіваються на тебе...

Та зачекаймо трохи, бо знову поспішаємо. Усе поспішаємо та плачемо, мовляв, бог забув про нас, але глибоко в душі сподіваємось, що колись таки настане час багатостраждальної Молдавії. Але після жаркого і посушливого літа неодмінно приходить лагідна, тепла, мрійлива осінь. По дубових лісах, серед натовпів біженців поширилася чутка про небувалий урожай винограду. Бідні люди!.. Вічно гнані, вічно голодні, вічно налякані, вони вже забули й думати про те, що десь там, далеко, у рідних краях, лишилися посаджені їхніми руками, руками їхніх батьків, їхніх дідів виноградники, щоб можна було вряди-годи засолодити душу, зняти гіркоту поневірянь і злигоднів...

Славний, життєдайний, оспіваний наш виноград... Досить увіткнути в землю маленький і тоненький чубук, як він проростає і так жене, що за ним не вгонишся, і радує те, що по серцевині лози незримо пульсує сік, оберігаючи таїну життя... Занедбана, покинута разом з батьківською хатою, разом з полями, забута разом з мрією про кращу долю, ця преславна лоза, коли прийшла пора, знайшла в собі силу випростатись, зав'язала грона і тепер — любо глянути! — гнеться під тягарем свого солодкого і хмільного вантажу, аж пишається від щастя.

Коли забував виноград, разом з ним стало оживати, входити у свою колію і життя трударів. І в серцях людей почали оживати мрії про кращу долю, пробуджуватись земні радощі. Поверталися з далекого минулого призабуті на вікових дорогах слова любові й сподівань, і знову зажеврили пригаслі надії... Отож виноград не загинув. Збувається народне повір'я про те, що виноградна лоза родить навіть перед своїм загином. Сприймавши цей дар природи, як вияв правдивості спостережень своїх предків, біженці стали повертатися в рідні оселі задовго до

початку опадання чудового у своїй красі дубового листя. Поспішали ще й тому, що як там не кажи, а життя в кожного одне і таке воно коротке і так мало в ньому радощів випадає на долю кожного, тож ніяк не можна втрачати дарованої небом нагоди, бо інакше, поставши перед богом на тому світі, змушений будеш визнати, що на цьому світі ти прожив намарне...

Просіть — і вам воздасться, стукайте — і вам відчиниться... Околітяни ділами довели, що вони найкращі господарі на всьому Дністрі. Вони першими взялися мити бочки у його водах, першими стали збирати урожай винограду, і над їхнім селом раніше, ніж будь-де, завитав солодкий дух виноградного соку. Скільки радості приносить неповторна пора збирання винограду! Господині разом зі своїми дітками швидко і вправно зрізають грона і складають у кошики. Середульші хлопці заносять кошики до льохів. Господарі, горді й зосереджені, ніби бозна-що вершать, засукавши холоші штанів до колін, топчуть ягоди в широких дубових перерізах. Готове сусло забирають парубки і розливають по бочках. Потім, коли тихими місячними ночами сусло починає бродити й булькати, і кисло-солодкий запах ще не визрілого вина вже плаває в повітрі, придністровські селяни сплять сторожко, бо ніякий справжній підгорянин у цей час глибоко не засне.

Вище голови, молдавани, сказали виноградники, і обличчя людей Подністров'я посвітлішали. Навіть Катерина, яку односельці називають степовичкою, в долині, на клаптику землі, що дістався їй у спадок від батьків і де виноград не вельми хоче рости, зібрала з півдесятка кущів кілька відер грон. Часткою урожаю нагодувала досита своїх діток, щоб узимку згадували, як наїлися солодких ягід, а решту подавила руками, засипала у великі глиняні глечики — хай собі бродить. Через кілька днів, коли сусло бурхливо зашумувало,

покуштувала кінчиком язика і, переконавшись, що сік перебродив і вже пошипує, вона скликала всю свою ораву і сказала так, ніби відкривала дітлахам якусь надзвичайну таємницю, що це і є той знаменитий *тулбурел*, тобто молоде вино. Цей тулбурел уже добрий, але пити його не можна, бо, найперше, то великий гріх, а по-друге — болітиме голова. Але іноді для бадьорості можна пригубити його... Дала по краплині своїй малечі вина, а, почастивавши, подумала, що добре було б зберегти його для потреб храму. Щоб не бігати навесні по селу в пошуках хоча б одного глечика. Бувало, спече *проскуру*, а вина для причастя немає, то й доводиться бігати від хати до хати, доки знайдеш того вина. Скільки б його не було у селі восени, до весни усе повипивають, а в кого лишиться десь на денці бочки, то не поспішають його давати. А якщо й принесе хтось пляшку, то хіба його вистачить, щоб відпустити усім гріхи?..

Чистої твердої пшениці для проскур у Катерини було обмаль. Колись, ще до початку війни, покликав її отець Геїне, дав миску зерна і сказав: «Бери, молодиче... Там, у долині, при березі, пшениця родить добре, висівай її для себе, але частку лишай для святої церкви». Катерина була щаслива й горда з того, що в неї на городі росте пшениця, якою причащається вся Околіна. З року в рік вона засівала нею город — для потреб церкви — і, хоч діти голодували, доторкнутись до неї не наважувалась... Оскільки весною дістати справжнього вина важко, а сама наробити його не вельми вміла, то взяла кубушку й пішла по селу, щоб заpastися для храму. Думалося їй, що в бочках у селян вина восени багато, до літа вистачить, то хіба не дадуть хоч трохи для храму?

— Нашій нещасній церковці тільки вина й бракує, — відповідали. — Хіба не бачиш, що вона вже на ладан диче? А ти ходиш по селу з порожньою кубушкою, краще ось заходь до мене, запрошую на танець. Б'юся

об заклад, що ти не вмієш танцювати! Ходи сюди, я тобі покажу. Знаєш, це як ото пара голубів, що обіймаються й цілуються до знемоги. Отак і я танцюю. Йди-но, я тебе поцілую, не задарма, слово честі, не задарма...

Тулбурел був і залишається найбільшою радістю й однією з найгірших безглузких пристрастей нашого народу... Сп'янівши від того кислого мусту, околітяни потрапляли у полон «щасливого» самозабуття, їх поволі засмоктувала трясовина солодкого хмелю, від якого вони мовби шаленіли, втрачали здоровий глузд. Адже у п'яної людини душа стає відкритою, язик ледве повертається в роті, вона прагне висловитися якомога коротше й дуже приблизно... І тоді починаються страждання, гіркий плач, бо що може бути сумніше за таке життя, коли ті, кого любиш, тебе не розуміють, та й сам ти вже їх не розумієш... Катерині видалося, що Околіна раптом заговорила не материнською мовою, а якимось дивним незрозумілим наріччям, власне, уже не говорила, а белькотіла. Як вона не намагалася пояснити людям, чого від них хоче, ніхто не розумів, чим ця бідна жінка клопоталася. Та й вона уже не могла збагнути, що вони верзуть їй у відповідь. Згаївши половину дня, Катерина, пригнічена й знесилена, повернулася додому з порожньою кубушкою.

Вдома Катерина часом до самозабуття плакала. Іноді, коли їй ставало дуже сумно на серці, коли на неї находила велика скорбота, вона впадала у розпач. «Околіна, ой, Околіна...» Для її чистої і наївної душі Околіна була найдорожчим скарбом у світі, сенсом її життя. Якби одного дня їй сказали, що, мовляв, перевеземо тебе в інше село, вона б з відчаю кинулась у Дністер.

Заради цього сільця з його церковкою на маківці кручі вона лишилася зі своїми дітьми від весни до зими на березі річки. У довгі, стражденні ночі самотності,

коли село переховувалося в кодрах і її односельці дичавіли там без рідних осель, вона почувала себе витязем воєводи Стефана Великого, якого сама доля залишила у видолинку Дністра охороняти осідок земляків, могили предків, віру, поля...

Нещасна жінка! Їй ніколи не спадало на думку, що люди міняються переважно не від гіршого до кращого, а від гіршого до ще гіршого, і так щодня... Вона — бідна її голівонька — ніколи в житті не могла собі уявити, що, пройшовши через усе село з дітками, не зустріне жодного розумного обличчя, не почує жодного вартого уваги слова, не побачить жодної душі, яка хоч би трохи боялася бога!!! Очевидно, все це через тулбурел, тулбурел і ще раз через тулбурел...

— Боже! — прошепотіла Катерина, стоячи зі своїми шістьма дітьми на колінах перед образом Пречистої діви.— Прости і помилуй, що я осмілююсь благати тебе за земляків, не знаючи, як моє благання обернеться для нашого солодкого винограду... Прости, боже, не маємо перед ким сповідатись у гріхах своїх, бо не маємо в селі ані попа, ані...

— Ані церкви,— підказує Маріца, найстарша з її дітей, щоб якось допомогти матері, але Катерина від тих слів аж затремтіла.

— Та хто тобі сказав, що у нас немає церкви?

— А хіба не казали про це люди, коли втікали з села кудись далеко?!

— Послухай, що я тобі скажу, дорога моя Маріцо! — карбує слова суворо, але й зворушено, змахуючи сльози, що спливають по її гнівному обличчю.— Знаєш, що я тобі скажу? У селі була церква навіть тоді, коли воно далеко звідси втекло. Вона є й зараз, треба тільки поставити її на фундамент.

Не довго думаючи, прибрала в хатинці, повмивала своїх дітей свіжою водою, хоч це їм і не подобається,

поцілувала ніжно кожного, затим узяла єдине, що лишилося від їхньої церкви, — ікону Пречистої діви — і пішла по селу. Приливи відчаю у неї завжди чергувалися з приливами мужності. Подібно до того, як Дністер після зимової скутості напровесні починає розливатись, так і Катерина після тривалого відчаю раптово піднімається до подвигу.

Відповідно до християнських правил Катерина несла поперед себе ікону Пречистої діви лицем до всіх зустрічних. Була вона свідома своєї місії, урочиста, мовчазна, зосереджена, сповнена віри, надії... Услід за Катериною ступала її найстарша дочка Маріца, дівчинка розумненька, лагідна, слухняна, завжди готова у всьому допомогти матері. За нею йшли, перешіптуючись між собою, дві середульші балакучі сестрички. Вони тримались за руки, і все, що потрапляло їм на очі, ставало предметом їхнього обговорення. За цими довгоязикими дівчатками-щебетухами йшло двійко меншеньких хлопчиків. Вони схожі між собою, як дві краплі води, обидва худенькі і мовчазні. Живуть між собою дружно, але зараз ідуть набусурмонені, бо посварилися за ніжик і ніяк не можуть помиритися — чи не одна це з найважливіших проблем Молдавії, що своїм корінням сягає у глибину віків і невідомо, чи буде колись розв'язана.

Завершував цей похід мовби всіма забутий карапуз, на долю якого випало доношувати одяг усіх своїх старших братів і сестричок. Він кушпелив у цілковитій од них незалежності, бо зараз вони й думати про нього не хотіли... Так воно споконвіку ведеться — замість того щоб віддати людині належне, з неї, сердешної, насміхаються. Нужденна Катерина не мала в що одягати найменшенького, через те він і доношував те, що залишалося від старших. І ось залежно від того, чиє доношував, нещасного Ніцу називали то братиком, то сестричкою. Та це не дуже йому дошкуляло. Ішов

собі спроквола, сам собі пан, роздивлявся хатки, які ліпилися по схилах пагорбів, дерева, курей, усе, що зустрічалось по дорозі. Чимось захопившись, він іноді відставав. Це оберталося неприємностями для двох балакучих сестричок, в обов'язок яких входило дивитись, аби він десь не загубився.

— Я заходжу до вашої оселі з іконою Пречистої діви Марії, єдиною іконою, що лишилася од нашого храму, в якому молилися богу ваші діди і прадіди...

Околіна на ту пору була заклопотана господарством і не мала часу слухати її. Важкі й великі, як вим'я кози, налиті сонцем грона винограду лягають і лягають у лозові кошики. Заповнені соковитими ягодами, ті кошики із спекотного двору чоловіки на плечах уміло переносять у винні погреби і зсипають у чани. Червоними від соку босими ногами енергійно місять грона, а сік стікає по висіченому в камені жолобу в другий чан. Виноград і його сік — справжнє багатство року. Тож ніяк не можна допустити, щоб хоч одна краплина пропала задарма. У доброго хазяїна вона неодмінно потрапить в підставлену миску. Околіна пильнує за тим, аби сік не забродив передчасно, бо як зашумує, як потече, то його вже нічим не зупиниш. Майбутнє вино має бродити спокійно й рівномірно. Охоплене таїною творення, сусло бродить дні і ночі, очищується довго й поступово, доки не стане придатним до вжитку земним напоєм.

Як не пильнуй, а трапляється, що з охопленого шаленством бродіння сусло вихлюпне через край, і каламутні потьоки його заструмують по клепках чану униз. Щоб не пропала жодна краплина, бочки ставлять на дубові колоди, в яких вирізано спеціальні жолобки. По них сусло скрапує у велику череп'яну миску. За давнім законом виноградарів, кожен перехожий може зайти на подвір'я, черпнути поставцем того сусла, причаститись трудами й радощами цієї оселі.

Після частування розв'язувався язик, починалося патякання.

— Йой, здається, ми якось говорили... ось так... нібито була мова... щоб подбати...

Господар не мав сили обминути липучу ту миску і скільки б разів не проходив повз неї, підносив її до рота й неодмінно щедро пригощався збродженим соком. Бо ж яка смакота у тій мисці, їй-богу! Тулбурел з одного сорту винограду кращий за інший, один другого перемагає, а той не здається. Якщо мускат утримається на ногах, то корна валятиметься на землі, якщо ж корна устоїть на ногах, то про шаслу вже нема чого й говорити...

Поєдинки між молодим вином різних сортів бувають такі жорстокі, що часом наступає така мить, коли ти уже не в змозі стати на рівні ноги й піднести до рота кухоль з тулбурелом і він ллється тобі на груди, а сам ти від щастя — на сьомому небі, поряд із сонцем... і видається тобі, що все, чого ти прагнув, чого в житті хотів, уже...

— Я знову заходжу до вашої оселі з образом Пречистої діви, останньою іконою, що лишилася від нашої убогої церкви, і смиренно прошу вас прийти завтра на світанку на толоку, щоб підняти її з руїн...

Розчулена великим святом живота, тобто можливістю пити вино досхочу, людина одриває миску з мустом од рота, витирає фіолетові губи рукавом. Збадьорений тулбурелом господар, побачивши Катерину, що завітала разом з дітьми в гості, розтягував рота аж до вух. Так ото від нашої церкви зосталася єдина оця іконка? Слава богу, що хоч вона лишилася... Спасибі, Катерино, що зберегла. Яка ж молодчина, яка ж розумниця, а як говорить — заслухаєшся! Говорить, мов співає! Та й до чоловіків співчутлива, душею прихильна. Що, гадаєте, їй так легко самотній з шістьма дітьми при березі Дністра було стерегти цілісіньке літо наше

село? Хто ще знайдеться в Околіні, щоб так дотримувався заповітів наших предків!.. А вона дотримується суворо, повірте мені! Думаєте, якби не співала двічі на день псалмів, якби не молилася з цими ось крихітками у церкві нашій, то вродили б наші виноградники?!

— Катерино, дорога, поклади іконку на травицю, причастися й ти з цієї ось миски, черпни поставець-другий. Звісно, воно трохи розв'яже язик, що й казати, але ж на серці така благодать зійде, що звичайний будень стане тобі справжнісіньким святом... Ти що, не віриш? Чому не віриш? Ну, якщо ти так фасониш, комизися... Ми, бач, запрошуємо тебе від душі, а ти показуєш фасони! Якщо так, то й ми можемо повернутися до тебе іншим боком. Це ж треба, яка зневага! Ми її приймаємо по-людськи, як належить, а вона, бач, вередує! Коротше кажучи, якщо вип'єш он з тієї бочки кілька кухлів, то прийдемо завтра місити глину, а ні, то сама міси її, трикляту, мало ми її перемісили, що ноги й руки покалічили...

Доля церкви Околіни висіла на волосині і, щоб врятувати її, Катерина змушена була класти ікону і брати до рук кухоль чи корець. Перший кухоль випила в дядька Пасере. «Пасере» — то прізвисько, що означає Птах, а справжнє його прізвище — Васіле Крунту, але ніхто в селі не називав його інакше, як «дядько Пасере». Йому вже за сімдесят, він уже беззубий, так що нижня губа діставала кінчика гачкуватого, добре виточеного носа, але очі в нього лишилися шалені, зирли й тепер молоді, злодійськи, уподібнюючи його до птаха, через що й прізвисько йому таке приліпили. Знаття б, що він злодій і лукавець, краще було б обійти його хату, але ж як її обминеш. Дядько Пасере мав трьох синів, таких же, як і він, жорстоких і хитрих. Вони добрячі здоровані, справжні силачі, отож без них на будівництві церкви не обійтись.

Старий Пасере викохав чи не найкращий у селі виноградник і, як і всі придністрияни, давив грона у себе на подвір'ї. Власне, його ноги чавили в чані ягоди, а очі завжди стежили за тим, аби все було до ладу, тому він прогавив, як майнула тінь Катерини, але в нього був гострий нюх, тож, відчувши присутність стороннього, старий насторожився, підняв голову й зиркнув у бік хвіртки:

— Хто там, агов?

Три сини дядька Пасере сиділи під хатою на призьбі з кількома глечиками вина, чистили зброю: хто витирав пістоль, хто гострив жало шаблі. Річ у тому, що разом з російською армією у війні з турками брало участь кілька молдавських ескадронів, сформованих з волонтерів-добровольців, яких ще називали «арнаутами». Усі три сини Пасере ходили в арнаути. Окрім добутих у боях трофеїв, вони ще одержували від імператриці по одному карбованцю на прожиток собі і на корм коням. Упродовж усієї зими, тобто під час перемир'я, ці арнаути пили разом зі своїм батьком вино та аж до початку літньої кампанії патякали про всяку всячину.

— Заходжу до вашої оселі разом з іконою Пречистої діви Марії і прошу смиренно...

— Що вона там каже, агов, чуєте?

Пасере був глухий, як тетеря, але якимось чином чув буквально все, що говорили його сини, через те вдавався до їхньої допомоги, коли до нього звертався хтось сторонній.

— Скликає людей на толоку.

— Яку ще таку толоку?

— Кличе, щоб приходили відбудовувати церкву.

— Відбудуєш її, як там од неї тільки основа й лишилась!

— Село не може без церкви,— передала Катерина через синів.

— Розумію, що не може, але церква — це не наш клопіт.

— А чий же?

— То обов'язок попа.

— Але ж у нас і попа немає.

— Що вона каже, чуєте?

— Каже, що у нас немає попа.

— А якщо немає попа, то навіщо нам та церква?

— Щоб було де сповідатися.

— Що вона каже, чуєте?

— Каже, щоб було де сповідатись!!!

— Які там сповіді можуть бути під час війни? — зареготав старий.— Коли йде війна, за всіх відповідає командир, а решта — *пий-гуляй*, скільки душа забажає!

За цією грайливою балачкою дядько Пасере забув ще про один бочонок, що десь має бути з вином. А забувати про нього грішно, бо той бочонок оберігає сам святий — ходиш навколо нього і не бачиш! *Щезає*, як дим розвіюється! Відкоркувавши бочонок, дядько Пасере наточив трохи вина, покуштував і вихлюпнув через голову. Трохи постояв похмурий, суворий, але якість того вина його задовольнила, і він посміхнувся. Звичайно, похмурість його була не від того, що жінці раптом не сподобається вино, вона все одно на тому не розуміється, йому не подобалося, що Катерина ходить по селу з іконою...

Набравши з чану корець сусла, підійшов з ним до Катерини.

— Як можна, — здивувалася Катерина. — Як можна?!

— А чому це не можна?

— Я прийшла з дітьми, з іконою Пречистої діви...

— То й що, як з дітьми? Хіба твої дияволята не бачили, як в Околіні п'ють вино? А щодо ікони, то хіба в писанні не сказано: пийте з цієї чари, бо це кров моя?

— Та не так,— заперечила Катерина.— Там сказано: беріть і їжте хліб, то тіло моє, а вже після цього йдеться про вино.

— Хліба в хаті не маємо. Не маємо хазяйки, не маємо й хліба. Та хліб у нас і не родить... Бери ось вино, а то рука вже заболіла тримати корець...

— А як покуштую, прийдете на толоку?

— Як вип'єш до дна, прийдемо.

— Усі четверо?

— Усі четверо.

Катерина пом'янула того, того і ще когось, перехрестилась, затаїла подих, заплющила очі... Бідні діти! Обступивши її, вони з жахом стежили за нею, бо корець був великий, а в суслі плавали шкірки від ягід, зернятка і бозна-що іще. Катерина одначе не передихнула, доки не випила до дна.

— *Молодець*,— похвалив старий.— Іди додому і не потерпай!

Треба було обійти ще добру половину села, але після випитого в дядька Пасере вина йти далі з іконою в руках не могла — запліталися ноги. Боже ти милий, йде вона з шістьма дітьми й іконою Пречистої діви по дорозі, йде і хитається! З сорому за своє гріхопадіння вибралася хутенько за село і довго бродила з дітьми, що йшли за нею вервечкою, по придністровських кручах.

— Мамусю, дорога, куди ми йдемо?!

— Ми йдемо туди, куди нас ноги несуть...

А ноги несли її до хаток, що тулилися під лісом, туди, де їй довелося випити ще один корець вина. Хати під лісом належали якомусь чолов'язі на ім'я Тайка. Власне, «Тайка» — то прізвисько, справжнє ж його прізвище — Крунту. Він належав до роду Крунтів, яких не лише в Околіні, але і в навколишніх селах

було багато і вони мали тут велику вагу. Околіна фактично складалася з кількох родових гілок, які визначали її обличчя. Щастя тому селу, де такі роди утвердяться своїми заслугами, розважливістю, поміркованістю, і горе тому, де той чи інший рід прагнутиме будь-якою ціною нав'язати односельцям свою силу і волю.

Катерині випала доля все життя метатися між цими двома Крунтами, бо дядько Пасере мав трьох забіякуватих синів, які при нагоді могли будь-що вчинити зненацька, а Тайка був багатцем, навіть у важкі часи, коли інші не мали й гроша за душею, носив битком набитий гаманець. Коли і як він розбагатів, ніхто до ладу не знав, щоправда злі язики стверджували, ніби він через те й перебрався ближче до лісу, щоб цієї тайни ніколи й ніхто не зміг розкрити.

Тайку знали по всьому Дністру як носаня, людину, що своїм великим, м'ясистим носом вічно пригнухувалася, шукаючи, де пахло смаженим. Нанюхавши, він брався за діло, бігав, крутився, доки не досягав свого. Тайка був мовчазним і мовчки вершив такі справи, які нікому нічого доброго не обіцяли. До полудня з ним можна було побачитись в селі чи у нього вдома і привітатись, а як тільки сонце ховалось за пагорб, він зникав десь у пошуках поживи. У нього була сила силенна грошей, але такі вже наші люди — якщо йому не заплатиш, то й з місця не зрушить. Їм байдуже і до священних обов'язків, і до божого храму. Йшла Катерина з іконою Пречистої діви з наміром підкорити той великий ніс, в даному випадку їй потрібен був не так його гаманець, як його ніс... Тайка був для неї великою загадкою. Окрім усього іншого, він зовсім не ходив до церкви. Ні на сповіді, ні на причастя, та й свят не дотримувався. Навіть дітей дружина хрестила без нього, з самими лише кумами. На запитання, де її чоловік, відповідала, що, мовляв, подався у найми і не повернувся...

Та яким би Тайка не був богохульником, він усе ж до декого в Околіні ставився прихильно, серед них, на її превеликий подив, була й Катерина. А що означало в розумінні Тайки ставитись до когось добре? Відповідати на привітання. Катерина була єдиною в Околіні, кому він не тільки відповідав на привітання. З нею часом перемовлявся кількома словами, запитував, як їй ведеться на цьому світі. А вона, дивачка, замість того щоб пишатися з виявленої їй честі, боялася того носа, як чуми. Все життя обходила його десятою дорогою, присягалась ніколи не переступити порога Тайчиної хати, але ж зараз ніяк не можна було її обійти. Інакше село залишиться без церкви.

— Мамо, дорога, що ми робитимемо, як і тут піднесуть корець вина?!

— Тут не піднесуть,— усміхнулась Катерина.— У них немає виноградника...

Як це не дивно, але поблизу хати під лісом — жодного куща винограду. Увесь город — то суцільний сливник. І росли там сливи не чорні, великі й солодкі, що їх завезли з Мунтенії, а будь-які. Восени, коли в Околіні кожен двір заповнений виноградом, в садібі Тайки — лише сливи. Восени у нього сливами завалені верейки, встелені всі дахи; по всьому обійстю, де тільки було вільне місце, лежали сливи. Після того як вони трохи підгнивали й починали закисати, він засипав їх у бочки, зброджував і по тому заходжувався варити сливову самогонку, що набула поширення під назвою *цуйка*. По кілька тижнів підряд над господарськими будівлями під лісом звивався димок. Потім бочки з цуйкою Тайка закопував у землю — щоб у такий спосіб приглушити специфічний запах, а десь посеред зими чи напровесні він викопував ті бочки і ще раз переганяв сливовицю. І знову закопував її в землю...

Відверто кажучи, околітяни не любили цієї цуйки через її надзвичайну міцність. Не пив її й Тайка, але на неї був великий попит по всьому верхньому Придністров'ї. Те, що після гулянок з цією цуйкою зчинялися бійки, Тайку не обходило. Навпаки, він надзвичайно любив колотнечу, штурханину, безпричинні рукопашні бійки і робив усе не для примирення, а навпаки, для розпалювання пристрастей. Чутки про те, що хтось з кимось посварився, для Тайки були цілком буденними, звичайнісінькими новинами, з двох станів світу — війна і мир — він визнавав воістину законним тільки перший.

Його велика кутаста голова, що нагадувала собою спілий гарбуз, завжди шукала приводу пересварити людей, когось на когось нацькувати. Ще коли був пастушком, він дивовижним чином встрявав у справи дорослих, знав, хто з ким свариться, доходючи до ножа, але з часом помиритися, а хто з ким хоч і приятелює, попри те, що є кумами, сусідами, згодом посвариться і ворогуватиме до смерті. У п'ятнадцять років йому вже було тісно в Околіні, і він почав блукати по селах Придністров'я, а далі так осмілів, що став подорожувати і в сусідні країни.

Найбільшою тайною для села були несподівані зникнення Тайки. Посопе, посопе коло хати, вкладаючи у торбу малай та якусь цибулину, і — гайда! — як не було. Пішки йде з дому, пішки й повертається; як іде без нічого, так і повертається без нічого, але ніхто не знав, як і в який спосіб після кожного повернення з таємничих мандрів зростало його багатство. Люди вже втомилися розгадувати причини такого незвичайного везіння Тайки й вирішили, що вся суть його щастя полягає в хаті, яку він, звісно, не випадково поставив під самісіньким лісом. Щоб бути подалі од людських очей і людських розмов, Тайка обніс садибу високим тином. Продавши вола й корову, його дружина, як це

водиться в селах, обліпила тин кізяком і побілила вапном, щоб його не брав вогонь... І з року в рік за цією огорожею нагромаджувалося стільки різного добра, що околітянці хату під лісом стали називати «кізяковою фортецею».

Війна, зіткнення ворожих армій викликали в Тайки бурхливий прилив діяцької енергії. Хоч він був неписьменний, не вмів читати топографічних карт, не знав іноземних мов, але тоді, коли підказував йому ніс, запрягав коней, навантажував на воза бочки з цуїкою і виряджався в дорогу. І за всі роки воєнного лихоліття не прогавив жодної більш-менш значної битви, не втратив жодної нагоди постояти з іншими корчмарями при дорозі й дочекатись, коли переможці почнуть своє велике причастя.

Як відомо, у ті часи трофеї відігравали величезну роль. Перемігши ворога, переможці одразу ж — на місці — ділили здобич, розпродували нагробоване майно, щоб було на що купити ковток міцного питва...

Коротше кажучи, ця друга битва між росіянами й турками була для Тайки досить таки прибутковою. Настільки вдалою, що після одного з виїздів на поле бою він повернувся з молодою, вродливою черницею. У нього була своя ще молода і здорова дружина, але під час мандрів він наслухався, ніби в заможних людей буває, що живуть не знати на яких правах ще якісь утриманки, то чому ж і Тайці не мати такої вдома!

— Я входжу до вашої оселі з іконою Пречистої діви, щоб просити вас подати руку допомоги нашій общині, аби ми могли відбудувати наш храм, щоб і він міг...

Тайка стояв у ледь прочинених воротах своєї «кізякової фортеці» в довгому аж до землі фартуху, скидаючись на коваля, який на мить вийшов з кузні.

Великі, міцні, волохаті руки, щоправда, були у сливовій киселиці. Кілька собацюр намагалися вилізти з-за ніг свого господаря й накинутись на прибульців. Тайка цікав на них, відштовхував ногами і морщився від того, що не міг втямити, чого від нього хоче ця Катерина...

— Я входжу до вашої оселі з іконою Пречистої діви...

— Так та ж церква... вона ж зовсім розвалилась! — відказав рішуче.

— Через те ж і ходимо оце по дворах...

— А чого ото його ходити!? Якщо вона вже розвалилась, то вже так руїною й залишиться.

— Але ж вона не зовсім ще розвалилася. Стіни хоч подекуди і пооблуплювались, а стоять на місці, та й покрівля не скрізь протікає. І ось ми з дітьми вчора подумали... Якщо прийдете ви та ще прийде Пасере з синами, а вони твердо пообіцяли прийти, та всі наші односельці, то всією громадою і придумаємо, як її полагодити...

— Хіба з отими гультіпаками можна щось зробити в церкві? — запитав Тайка, який зневажав своїх родаків і всіляко уникав спілкування з ними.

Родичі й справді сварилися між собою. І сходились тільки тоді, коли треба було когось з рідних поховати, а по тому не хотіли й чути одне про одного...

— Сини ж його ходять воювати,— спробувала Катерина заперечити...

— Ходять вони туди не воювати, а базікати... Як понапиваються свого вина, так і ходять по селу та кричать на всі лади, що, мовляв, їхні предки заснували Околіну. А я, виходить, її не засновував і нічого тут не вартий...

На цьому Тайка замовк, чекаючи, що на все це скаже гостя. Чоловік мав претензію вважатися засновником, фундатором чогось у цьому світі. Його переслідувала

безглузда маячня запевняти усіх, що Околіна заснована одним з відприсків Крунтів. Кінчилося це тим, що засновника отієї оселі під лісом, «кізякової фортеці», нарекли Тайкою, або Татусем, чим мовби визнали за ним право називатися фундатором.

Без згадки про те, що його знатні предки засновували це село, з ним не можна було й говорити про будь-яку допомогу в ремонті церкви, тож Катерина не випадково сказала, що на толоку прийде Пасере з своїми трьома синами, мовляв, село пречудово знає, хто був справжнім його засновником...

Визнання такої *благочестивої* жінки того факту, що Крунтів рід заснував Околіну, справило на Тайку позитивне враження. Вдоволений, майже щасливий, він полегшено зітхнув, аж запишався. Взявши на себе обов'язок преота, Катерина дала йому зрозуміти, що й церква визнає історичний факт... Подавши знак зачекати, Тайка зник у затінку повітки й незабаром повернувся з корцем якогось питва.

— Випий за помин душі тих, хто заснував наше село на високому березі Дністра...

Уже од запаху того питва її занудило, але Катерина подумала: краще померти, аніж зв'язуватися з цим можновладцем і його м'ясистим носом, але подітись нікуди, бо тоді Околіна ніколи не матиме свого божого храму...

— Будьмо! — сказала жінка і піднесла до рота корець, і похитнулася перед її очима земля, і вона майже не пам'ятала, як дісталася додому з бідними своїми дітками.

Коли повернуло за північ, їй так вивертало всі нутрощі, що вже думала віддасть назавжди богові душу. На світанку згадала, що скликала на толоку все село. Боже милий, та чи ж можна так, щоб усі прийшли до церкви, а вона ні?! Хутенько зібралася сама, зібрала

й сонних діток своїх. Повмивала, повдягала, нагодувала залишками вчорашньої мамалиги, покликала Ружку й подалася стежиною на кручу.

Поки займалася ранкова зоря, Катерина в натхненному пориві старанно носила воду з криниці, розгорнула купу глини, що лежала посеред церкви, підготувала все до місіння. Затим, не роздумуючи довго, заткнула поділ спідниці за пояс і почала місити.

З настанням осені село працює найбільше ногами. Одні топчуть грона винограду для вина, інші — глину, виготовляють лампачі. Уже відспівали треті півні, зійшло сонце в небі, люди снують собі по селу, хто видряпується на кручу, хто спускається в долину, але жоден з мирян не поспішає до церкви. Тільки Катерина працює тут спозаранку та зітхає. Місить вона глину старанно й затято мовчить, все нижче й нижче опускаючи голову, щоб діти не бачили її такою засмученою, розгубленою і заплаканою...

А плакала через те, що сонце вже піднялося високо, а до церкви на поміч їй так ніхто й не приходить. Важкі, чорні думи про саму себе й собі подібних обступали Катерину з усіх боків, і щоб не дати серцю закричати від болю, вона подумки звернулася до неба: боже-боженьку! Хто міг знати чотири роки тому, що в оцій церкві вона попрощається з отцем Геїне востаннє, що вже ніколи більше з ним не побачиться. А він тоді благословив її, заліз на брчку, перехрестився та й поїхав назавжди. Помер десь від своїх давніх болячок у лісі. А все церковне майно порозбирали після похорону попи, які не мали своїх приходів. Йшлося тоді про те, що вони беруть церковне начиння тимчасово, ніби на збереження, але спробуй дізнатися, де все те зараз...

Святе евангеліє, яке отець Геїне свого часу виміняв за кобилу й лоша, сердешна матушка змушена була віддати

якомусь чолов'язі за лантух кукурудзяного борошна, щоб було чим прогодувати малих діток своїх, з якими перебралася до сестри в сусіднє село. Не могла ж вона прийти туди сама і привести дітей з порожніми руками! Поменяла євангеліє на один мішок борошна, залишивши Околіну без світла святого письма. І так одне за одним, краплина по краплині, позникав весь убогий скарб, лишилася тільки ікона Пречистої діви богородиці. Довідавшись про все це, Катерина поспішно подалася з долини на кручу й забрала її, щоб село не лишилося без нічого.

Бідна церква кровоточила разом з полями, разом зі всім селом, разом з людьми, що в ній молились... Окрім усього справжнім лихом церкві Околіни було те, що на неї налітали з довколишніх лісів зграї диких голубів. Після того як село відколядувало, вони з'явилися над Дністром і обсідали церкву. Уподобавши її, голуби кружляли навколо неї, парувалися на ній, гніздилися і знову кружляли. Щоб вони не руйнували покрівлі, отець Геєне відганяв їх, кидаючи каміння, грудки землі, хлудиння. Бачачи те, люди глузували з попа. Навіть Катерина було розгнівалася на нього і з докором запитала, навіщо він проганяє птахів, про яких у святому писанні сказано, що дух святий зійшов над Спасителем в образі голубів!?

Отець тоді довго дивився на неї з гіркотою, але нічого не сказав. По його смерті голуби стали безбоязно господарювати на солом'яній покрівлі церкви. Вони так уподобали стріху, що перетворили її на труху і крізь дірки в ній залітали на горище, мостили там гнізда, виводили голуб'ят. З часом вся покрівля стала зрешечена, зяяла дірками. І, звичайно, восени, коли починалися дощі, вода потрапляла на горище, протікала крізь стелю, заливала всю церкву.

«Не знаю, де брати глину...» — подумала Катерина, але втішила себе надією, що прийдуть чоловіки й

добудуть її там, де вона, кажуть, така тверда, як камінь... Йшлося про темну, масну, уславлену глину з-під монастирської гори, яку ще предки сумками розносили повсюдно, вважаючи її священною. Так вирішивши щодо глини, вона зайнялася прибиранням святого храму. Робота була важка, чоловіча, але чоловіки з села чомусь не йшли, то жінка сама виносила сміття купу за купою, і так цілісінький день, поки вичистила геть усе.

Основне, можна сказати, щоб люди не побоялися прийти на толоку. Оскільки стеля ще не впала, стіни сяк-так стоять на місці, то вона вважала, що не так багато треба, аби повернути храмові його попередній вигляд. Дасть бог, скінчиться війна, люди повернуться до своїх вогнищ... Хтось помре, хтось народиться, мине тиждень — наступить свято, через тиждень прийде інше свято, то чи можна допустити, щоб село лишилося без церкви?

— Не можна, — заявив Ніце, найменшенький, саме тоді, як Катерина, здригаючись, плакала.

— Чому це не можна? — запитала його мати тремтячим голосом.

— Не можна — і... все.

— Ходи-но до мами, я тебе поцілую.

І в ту мить, коли йшла до свого мізинчика, щоб узяти його на руки й пригорнути до себе, несподівано пролунало:

Ангели возвістять,
І ворота розчиняться...

У проїмі вікна стояла молода вродлива жінка і співала псалми. Вона мала чудовий голос і могла співати у багатій церкві під золоченим склепінням. Усі співачки, яких доводилось слухати Катерині, співали з похиленою головою, сумовито й неодмінно в такт похитувались усім станом. Так само робила й сама Катерина. Ця ж співала

урочисто, з високо піднятою головою, широко розплющивши очі, здійнявши догори руки, так, ніби тримала на них усю голуби́нь неба.

І сталося диво: церковця Околіни оновилася, набула первісного вигляду. Приголомшена мало не до запаморочення, Катерина подумала: єдине, що мала зараз їхня церква, то це чудовий голос молодої невідомої півчої. Замовкне вона, і святий храм стане таким, яким був щойно — дірявим, перехнябленим, без вітара, без дверей, без вікон.

Катерина стояла із заткнутим за пояс подолом спідниці і розтуленим ротом, по коліна в глині, бо ніколи ще небесна благодать не видавалася їй такою близькою. І майнула думка заспівати й собі, спробувати приєднатися до того чарівного голосу, але ж ні! Та й як вона могла заспівати, коли й слів не знає, а псалом цей чула єдиний раз у монастирі... І подумалось їй, що співачка ця, можливо, черниця... Була вона в чорній довгій спідниці, такій же кофті, що туго облягала її молоде тіло. Співала на повен голос, розмірено, як потік, що пробився крізь скелі. Лише кілька прожилок на її високій шії тремтіло тоді, коли голос злітав у височінь, до всевишнього...

«Так чарівно співає, а я, мов дурна, стою в глині...» — подумала Катерина.

Щоб спокутувати цей гріх, вискочила з церкви, побігла до колодязя. Вимила ноги, сяк-так причепурилась, та, коли повернулась, то в проїмі вікна, де щойно стояла співачка, не було вже нікого.

— Та куди ж поділася жінка?!

Діти тільки спантеличено стенали плечима.

— Щойно була он там, а зараз, бач, немає...

Та Катерина, яка виросла у придністровських виноградниках, коли виникає необхідність когось знайти, то знайде і під землею. Їй не довелося довго шукати, бо побачила, як черниця з високого берега, опустившись

у дністровську долину, попростувала до «кізякової фортеці», що під лісом. Очевидно, це та жінка, яку Тайка звідкілясь привіз як утриманку. Катерина не дуже тямля, що означає оте «утриманка», та, оскільки в селі поширювалися бридкі плітки про співачку, вона, як і кожна благочестива жінка, удавала, що нічого не чує і нічого не розуміє. Та й те сказати, що сама Околіна добряча ягідка! Кого тут тільки не знеславлювали! Від кого тут почувеш правду?! Саме тоді, коли святий храм потребує допомоги, околітяни сидять на призьбах, попивають собі молоде вино, а ця жінка, загалом чужа в селі людина, прийшла й своїм божественним співом освятила ці руїни...

— Мамо, любя, що робитимемо далі?

Катерина звідкись знала, що церкві, у якій співають великі півчі, належить гарненько їх віддячувати. В Околіні, відверто кажучи, церкви немає, це напівруїна, від якої лишилося священне місце і добре ім'я, але християнська гідність не дозволяє нам після такого співу відпустити людину просто так, без будь-якої нагороди.

— Нумо, дітки, гайда хуленько в долину...

На велике щастя цього року добре вродила пшениця. Катерина запасла її півлантуха, дітям не дозволяла й доторкнутись до зерна, адже воно було церковним, вирощеним тільки для випікання проскур. Але зараз ішлося про збереження гідності й доброго імені церкви... Поспіхом розв'язала лантух, затим набрала мірку зерна і заспала у невеличкі жорна. Намоловши борошна, просіяла його, вчинила тісто, замісила і, натопивши піч, поставила пектись хліб. То було свято, яке так і називається — випікання хліба... Пізньої ночі, коли діти спали, Катерина, рум'яна й щаслива, витягла з печі чудовий калач, який можна було виставити на стіл і зібрати навколо нього усе село. Довгожданий, такий бажаний, вимріяний запах хліба цілу ніч тривожив

дитячий сон. Щоб не мучити їх, Катерина загорнула калач у чистий рушник, зав'язала гарненько і до схід сонця вийшла з дому, горда за церкву села, що попри всі злигодні, з волі божої живе.

— Та що ж це таке...

В оселі під лісом щось відбувається. Не в'ються дими над повіткою, де Тайка виготовляє дивне своє питво, не гавкають собаки, а ворота навстіж розчинені. По-справжньому стривожена, Катерина сховалася за куш, з-за якого зручно роздивлятися, що діється на подвір'ї.

А там — нічого особливого. Просто господар готується в дорогу. Посеред двору стоїть повозка із напнутою рогожкою халабудою. Одна пара коней запряжена у воза, друга пара, змінна, прив'язана до задка. Дружина Тайки та дві його дочки стояли неподалік, проводжаючи в дорогу заклопотаного і сердитого господаря.

Весела була тільки утриманка. Вона стояла перед повозкою, готова негайно забратися на неї і їхати з двору. Очевидно, майбутня дорога її радувала, бо в передчутті мандрівки вона висвистувала. Точніше сказати, з усіх сил намагалася свистіти, але в неї, як і в багатьох жінок, не виходило так, як це вміють чоловіки. Насвистуючи, вона — що з неї візьмеш? — похитувала стегнами, як це роблять жінки, коли хочуть побачити, чи не задовга у них сукня.

Знаючи, що така гра стегнами має властивість збуджувати чоловіків, безсоромні жінки шукають нагоди погойдати спідницею. На вигляд співачка була селючкою, яка потерлась між людьми, а тепер ось опинилася у фортеці під лісом. Тайка був заклопотаний і, здавалося, не бачив гри тієї безсоромниці. Та її ритмічне похитування стегнами було таким заразливим, що попри свою заклопотаність він, пробігаючи якимось повз неї, не стримався і лягнув по стегну. Дівця з ангельським голосом сприйняла це як належне, стегно здригнулося, щоб ще азартніше витинати свої колінця.

— Матір божа, та невже правду кажуть, що гарним голосом наділені тільки грішниці-бестії?

Перше, що спало на думку Катерині, було — тікати. Тікати світ за очі. З притиснутим до грудей калачем вона стала задкувати і так ішла, поки з розчинених воріт «кізякової фортеці» не вийшла повозка з халабудою. Віз завантажений бочками з цуйкою. Двоє коней — в упряжі, двоє — припнуті до задка, поряд з господарем поважно сиділа молода черниця.

Загорнуте в рушник диво пахло як на велике свято. Калач видався таким гарним, вдало випеченим, що не можна було пройти униз, в долину, й не показати його в церкві, тим більше, що спечений він з вирощеної для її потреб пшениці... Постоївши якийсь час усередині напівруїни, наплакавшись уволю, Катерина попростувала до своєї хатини. Потворності й несправедливості життя геть пригнобили її. Йшла униз спроквола, скорбно похнюпивши голову, і як було не сумувати, коли усе, що сталося, сталося сьогодні вранці, у святу неділю. Десь далеко в горах обізвалися монастирські дзвони, а ось Околіна, збуджена й перенасичена тим смачним тулбурелом, ніби вся вимерла, ніби навечно заснула. Зневірена, обманута своїми ж односельцями, Катерина опускалася між пустинними кручами, в пустинну долину. Аж раптом:

— Звідки це ти, така заплакана?

Троє братів Крунту сиділи на призьбі й чекали, коли прокинеться їхній батько. Самі вони не сміли опуститись у підвал і наточити вина. Катерина була ображена на них за вчорашнє, і за те, що сьогодні не прийшли і не думали приходити на толоку, і дала собі слово не розмовляти більше з ними, навіть обходити їх десятою дорогою. Але зараз була така пригнічена, що зраділа б зустрічі з будь-ким...

— Якби ви тільки знали, звідки я йду...

Вислухавши її розповідь про пригоду з калачем, три брати так зареготали, що аж призьба під ними заходила ходором.

— А чому б йому не ляскати по її стегнах, якщо вона його утриманка? Ти ж, мабуть, знаєш, що означає це слово — «утриманка»?

— А що воно означає?

— Людина приводить пташечку в дім, годує її, тобто *утримує*, а оскільки утримує, то й *живе* з нею...

— Тобто як живе?

— Не знаєш, як це робиться? Лягають увечері поряд, вкриваються якоюсь рядниною, пестять одне одного, цілуються, поки обом не стане добре...

— Як вам не соромно розповідати таке?! До того ж Тайка, як ви знаєте, з нею не вінчаний!..

— Вінчаний — не вінчаний. Дружина — одне, утриманка — інше!

— Та за такі речі отець у церкві прокляне і від церкви відлучить перед усією громадою!

— А хіба не бачили ні село, ні піп, ні церква, що він з утриманкою не вінчається?!

— А якщо, люди добрі, він узяв її не для себе, — сказав несподівано найменший з братів, найбільший з-поміж них крикун, але й найрозумніший. — Взяв для того, щоб вона допомагала краще збувати цуйку. Бо одне діло; коли корчмар продає сам, і зовсім інше, коли питво наливає молодичка — гарненька й з перцем...

— Може, ви хочете сказати, що він і сьогодні посадив її на воза, щоб вона цуйкою торгувала?..

— Тобто як? — похопився старший. — Він що, знову готується в дорогу?!

— Готується? Він сьогодні на світанку вже подався не знати куди...

Брати так і присіли, пороззявлявши роти.

— Чуєш, тату? Дядько, знову гайнув кудись... Утік.

Дядька Пасере, як і його синів, ця звістка приголомшила. Скільки пам'ятає себе, він стежив за кожним кроком свого двоюрідного брата, що засів у «кізяковій фортеці» під лісом. Куди б він не їхав, завжди брав з собою і Тайку, добре знаючи, що назад не повернеться без виграшу. Та коли постарів, то прилаштував до Тайки своїх синів.

— То що будемо робити, тату?

— Негайно сідлайте коней!

Сини тільки цього й ждали. В одну мить усі трое зібралися в дорогу.

— Або ви привезете й мені утриманку, або зовсім не повертайтесь!

«Хто б міг подумати,— майнуло Катерині,— що й у голові цього старого бевзя гніздяться такі гріховні думки!»

Повернулася Катерина додому з пом'ятим калачем, а ще більше — з понівеченою душею, замкнула за собою двері, впала перед образом пресвятої богородиці на коліна й сказала:

— Боже, відвернись од нас, коли ми прийдемо до тебе молити про земні блага...

Розділ ІХ

ЗВЕРШЕННЯ НЕМОЖЛИВОГО

О, якби я замість оцих
спідниць мала природне
право носити штани!

Боже, яка сумна наша
Росія...

Пушкін

Катерина II

Після чотирьох років кривавих боїв російсько-турецька війна опинилася на драматичному роздоріжжі, коли — ні війни, ні миру. Було взято штурмом три фортеці, які прикривали Оттоманську імперію з пів-

ночі — Хотин, Бендери та Акерман, а по Дністру все ще не могли ходити ні плоти, ні баржі, ні човни, власне, нічого. Така ситуація повністю руйнувала розроблений у Петербурзі стратегічний план постачання армії продовольством по Дністру після взяття згаданих фортець. Передбачалося, що потік вантажів ітиме через Дністровський лиман у гирло Дунаю, а звідти — в Чорне море, щоб забезпечувати російську армію всім необхідним у Болгарії. Але цей план був тільки на папері, бо остання, до того ж головна фортеця — Ізмаїл — залишилась у турків, а це означало, що Оттоманська імперія все ще посідала панівне становище і на Дунаї, і в Дністровському лимані, і взагалі над усією балканською територією.

Підозрюючи, що вирішальна битва відбудеться саме під стінами цієї фортеці, турки упродовж чотирьох років війни посилено готувались до неї. Могутні фортифікаційні споруди, високий вал навколо, захищений водами Дунаю, добірні війська, забезпечені продовольством на необмежений час, робили фортецю наріжним каменем двох могутніх сил.

Ізмаїл відігравав головну роль на попередніх переговорах, які тоді називалися прелімінарними. Загалом Ізмаїл там намагались не згадувати, але він незримо стояв за кожним пунктом, за кожною невисловленою думкою. Виснажена чотирирічною війною, хронічною нестачею продовольства й амуніції, російська армія неспроможна була штурмувати Ізмаїл, і це добре знали турки. З іншого боку, і росіяни знали, що Ізмаїл становив останню надію Оттоманської імперії. Втративши його, турки програвали абсолютно все, бо аж до самого Константинополя їм не було за що триматись.

Надзвичайно стривожена несподіваним розширенням Російської імперії, виходом її на Чорне море, Західна

Європа пильно стежила за подіями на Балканах. Франція, Великобританія, Пруссія і Швеція намагалися тиснути на Константинополь, всіляко пробуючи примусити турків бути жорсткішими на переговорах з росіянами. Порта, яку терзали внутрішні чвари і гнітили поразки на фронтах, заявила, що їй потрібні не поради, а конкретна допомога. Внаслідок цього група французьких інженерів ціле літо й осінь 1790 року працювала над зміцненням фортифікаційних споруд в Ізмаїлі, що на той час був одним з найнепрístupніших форпостів Європи.

Столиця православного світу опинилася в лещатах сумнівів і непевності. Військовий міністр, фельдмаршал Салтиков наполягав з Петербурга на штурмі і взятті Ізмаїла. Потьомкін відповідав з Ясс, що без належного поповнення свіжими резервами штурмувати Ізмаїл неможливо. Взагалі, якщо подивитися на історію Російської імперії, то можна неодмінно побачити, що в цій країні дуже часто складалися такі ситуації, для виходу з яких було необхідне неймовірне напруження зусиль і це за умов, коли усі резерви виявлялись вичерпані. Тоді виникла заманлива ідея звершення неможливого.

Потьомкін усе своє життя виступав проти згідної теорії як такої. Він був вихований імператрицею в дусі німецького педантизму і послідовно дотримувався того принципу, що до будь-якої військової операції треба довго й ретельно готуватись, через те багато хто з істориків схильний бачити в ньому більше майстра приготувань до війни, аніж командувача, полководця. Про який там наступ могла йти мова, коли військові операції після довгої дощової осені були припинені, а про перемир'я ніхто й не згадував.

Відсиджуючись упродовж всієї зими у Яссах разом з двором і всією свитою, верховний головнокоман-

дувач всіляко зволікав із штурмом Ізмаїла, відтягував до весни, але Петербург наполягав, і він врешті доручив генералові Рєпніну почати облогу фортеці. Відповідно до плану операції адмірал Дерібас мав вийти з кораблями у гирло Дунаю, щоб скувати флотилію турецьких кораблів, яка прикривала фортецю, перетнути їй шлях угору по Дунаю, а після артилерійського обстрілу піхоті Гудовича необхідно було починати облогу.

Був листопад. Холодний дощ лив невпинно дні й ночі. Генерал Дерібас примусив турецькі кораблі відійти аж до Галаца, але Гудовичу не вдалося оволодіти високими валами. Піщаний ґрунт на них був перемішаний з глеєм і розмитий дощами, через те солдати не могли ніяким чином забратися на вал. Як би там солдат не ліз, а результат один — на животі сповзав донизу.

Щойно почалася атака фортеці, турки перервали мирні переговори. Петербург наполягав, щоб Потьомкін кинув у бій усі резерви, які були на півдні. Ізмаїл з необхідності воєнної трансформувався в необхідність політичну, життєво необхідну для Російської імперії. За вірогідними секретними даними, турки готували до наступної літньої кампанії військо в кількості понад сто тисяч. Потьомкін же не міг розраховувати на поповнення армії в зимовий період, бо Швеція і Польща тримали Росію в постійній напрузі, примушуючи щадити резерви. Отож якщо не взяти Ізмаїл восени, то наступного літа турки можуть цілком впевнено повернути хід війни на свою користь. Так склалися обставини, що звершення неможливого обернулося в абсолютну необхідність.

Безперечно, у південній армії була одна гостра, відважна шабля, готова будь-коли піти на ризик. Чим менше виявлялося шансів на перемогу, тим охочіше, полум'яніше, гарячіше поривалася ця шабля в бій, але верховний командувач не хотів приймати відповідного рішення. Взаємини Потьомкіна з найталановитішим

своїм генералом були надзвичайно складними, напруженими і заплутаними. Цінуючи Потьомкіна як людину державного розуму, генерал не вельми визнавав за ним талант полководця. Потьомкін, зі свого боку, шанував героїзм бойового хороброго генерала, але побоювався його гострого язика і відчайдушних бойових дій, що часом межували з безрозсудністю.

Ще на початку воєнних дій Суворов у битві при Очакові самочинно, без погодження з Потьомкіним, здійснив атаку на ворога. І хоча битва була виграна, а сам Суворов зазнав поранення, Потьомкін не міг пробачити йому цього самовольництва і, щоб покарати, після Очакова вперто тримав у резерві. Потьомкін чудово знав, що для відважного генерала перебувати в резерві, сидіти бездіяльно, коли він прагне битви, немає нічого гіршого.

Нагода витягти Суворова з резерву трапилася, коли на південь прибула австрійська армія на чолі з принцом Кобургом. Блискучі битви при Римніку і Фокшанах, у яких було знищено близько половини військ Оттоманської імперії, майже не змінили ставлення верховного головнокомандувача до норавливого генерала. Після того як Суворова було нагороджено, як йому влаштувала прийом імператриця, як йому було присвоєно звання «Римнікський», Потьомкін знову відправив його в резерв. Всю довгу холодну й дощовиту осінь генерал Суворов-Римнікський простояв під Фокшанами в очікуванні наказу. Солдати Гудовича гиніли цілими днями в глинистому болоті, перебували під постійними обстрілами Ізмаїла, куди турки стягли понад сто тисяч війська. Петербург вимагав якомога швидшого взяття Ізмаїла, тим часом на дорозі від Ясс до Фокшан ніяк не з'являвся кур'єр з довгожданим наказом.

Тільки наприкінці листопада до Суворова нарешті прибув офіцер зв'язку. То був молодий капітан з чистим,

трохи видовженим, гарним обличчям. З такого можна ікони писати. Рішуче розкриваючи привезений ним пакет, Суворов не переставав дивуватись — бач, який симпатичний! Ніби не офіцер зв'язку, а ангел добровісний. Набожний і помисливий, Суворов подумав: «Чи не доля послала його, щоб поріднитися зі мною?» Він мав улюблену дочку, був зразковим батьком. Називав її Суворочкою і, коли йому на очі потрапляв розумний, перспективний офіцер, прикидав собі — чи не цей часом?

Ще не дочитавши депеші до кінця, Суворов наказав сурмачеві сурмити тривогу. Загалом, там і читати не було чого. У своєму листі Потьомкін дозволяв Суворову зняти підлеглий йому корпус з місця дислокації і йти форсованим маршем у дельту Дунаю. З прибуттям до Ізмаїла, Суворов призначався командувачем усіма сухопутними й морськими військами для нанесення вирішального удару по турецькій фортеці. Що ж до того, штурмувати фортецю чи ні, то це покладалося на розсуд самого Суворова. Потьомкін писав, що, мовляв, на його думку, взяти фортецю неможливо, але й залишити її без завоювання нізащо в світі не можемо.

— Ваше сіятельство, відповідь буде? — запитав молодий офіцер, щасливий з того, що йому доля подарувала нагоду побачити легендарного героя.

— Відповідь, хлопче, тільки після завершення битви.

— Тоді, ваше сіятельство, дозвольте залишитись при ввіреному вам корпусі, можливо, стану в пригоді.

— Дорогий мій, фортеця — не дівчина, до якої залицяєшся.

Капітан Барятинський почервонів: мабуть, генерал бачив його десь на балу.

— Не заперечую, ваше сіятельство, мені подобаються бали, але подобаються й битви.

— Битися багнетом умієте?

— Умію.

— Бачив, як помирають на лезі багнета?

— Широ кажучи, не бачив, але, якщо того вимагає ситуація...

— Тоді будь ласка.

По дорозі до Дунаю Суворову дедалі частіше зустрічалися пошарпані під Ізмаїлом війська, що після чергового наступу відходили у великій паніці. Він покликав Барятинського і, показавши на втікачів, наказав:

— Зберіть з оцих солдат прямо тут, на місці, команду, і майте на увазі, що бій, очевидно, буде важкий, для перемоги знадобиться кожен багнет...

Земляний вал навколо Ізмаїла тягнувся десь кілометрів шість. Висота його місцями сягала чотирьох сажнів, тобто близько десяти метрів. Фортеця стояла на березі Дунаю, з півдня була захищена рікою, з усіх інших боків — ровом, заповненим водою. До того ж наприкінці листопада, коли туди прибув зі своїм військом Суворов, випало кілька дуже холодних ночей і вода в рову навколо фортеці взялася тонкою кригою. На око — по кризі можна було сторожко пройти, а насправді вона була небезпечна, досить на неї ступити ногою, як починала погрозливо тріщати.

Прийнявши командування операцією, Олександр Васильович перш за все запросив схему розташування фортеці і був здивований, що за метушнею нікому не спало на думку звести розрізнені, що ходили по руках, до єдиної, коротше, скласти ґрунтовну карту-схему. То з чого ж почати? «Почнемо з Дерібаса», — сказав Суворов. Хоробрий іспанець, що перебував на службі в російській армії, мав тільки шість нещодавно піднятих з дна Дунаю турецьких кораблів. Він відремонтував їх, поставив на палуби важкі гармати, призначені для берегових батарей. І з ними й вирішив починати.

Одного чудового дня на світанку кораблі Дерібаса підійшли до фортеці і відкрили вогонь — залп за залп

пом. То була імітація початку великого штурму. У цей же час, скориставшись з розгубленості турків, кілька кмітливих інженерів забралися на вал з протилежного боку фортеці і склали її детальну схему з усіма спорудами, складами, містками, підвалами тощо. Згодом великі знавці тієї епохи схильні були пояснити чи не найблисучішу з перемог Суворова за все його довге бойове життя саме тим, що в його розпорядженні була ця карта-схема.

Маючи ту карту на руках, Суворов відтягнув свої війська на п'ятнадцять кілометрів вище по Дунаю, спорудив на березі макет такої ж фортеці. Вал був такий же високий і такий же глинястий, рів був такий же глибокий і так само залитий водою. Розбивши військо на колони і поставивши на чолі найхоробріших офіцерів, Суворов почав репетицію великого штурму.

Сім днів підряд від зорі до зорі, а іноді й до півночі, голодні й холодні, заляпані грязюкою, російські солдати, проклинаючи свою долю, штурмували вал, вгризаючись у глей зубами, видряпувалися до триклятого гребеня, де й мав початися справжній бій. Звідти скочувалися вниз, у залитий водою рів, щоб знову й знову дертися вгору. І так, скрегочучи зубами, лаючись, то видряпувалися по ковзкому глею на гребінь, то сповзаючи вниз... готувалися до вирішальної битви.

Згодом учасники штурму Ізмаїла з жахом згадували цю репетицію. Офіцери вкрай жорстоко ставилися до своїх підлеглих. До того ж, як на зло, цілими днями то не вщухав дощ, то сіявся сніг, то хлюпала грязюка. Теплою одягу ще не було доставлено, а літне обмундирування від постійного видряпування на вал й сповзання з нього подерлося на шмаття. Коли на світанку на годину-другу оголошувався перепочинок, солдати тулились один до одного, щоб хоч якось зігрітись, бо через холод не могли заснути. Харчувалися раз на добу

і то не більше, як шматком хліба. У всьому світі точилися війни, не стихали заколоти... То чи мав хто час сіяти, дбати про врожаї?! Іntenдант платили золотом за жменю змішаних з кукілем зернових відвійок. Цей послід треба було перевиювати, очищати, але голод підганяв, і як тільки прибували мішки, відвійки засипали в коші, перемелювали, ще тепле борошно вчиняли, місили й одразу ж саджали до печі, а солдати після цілоденного замерзання й тремтіння чекали на порцію теплого хліба, бо як забаришся, то захололого та ще й з попелом не вгризеш.

Сьомого грудня, підтягши війська до фортеці, Суворов запропонував Айдозлі здатися без бою. Турки пропозицію з обуренням відхилили. Тоді Олександр Васильович скликав військову раду, хоча не мав звички радитися навіть з приводу важких боїв. В даному разі ситуація була вкрай складною. Він розумів, що битва буде однією з найкровопролитніших, солдатів поляже багато, тому брати всю відповідальність на себе генерал не хотів.

— Широ кажучи, — доповів Суворов на військовій раді, — брати Ізмаїл ми не можемо, але й не брати не маємо права. Виношу це на ваш розсуд. Як вирішите, так і буде.

Рішення було одностайне — штурмувати фортецю. Зворушений до сліз, Суворов перецілував по черзі усіх членів військової ради і заявив:

— Сьогодні відпочиваємо, завтра молимося, після-завтра вгору, на фортецю, або вниз, у могилу.

Десятого грудня на зорі шістсот гармат відкрили такий вогонь, що фортеця здригалася до основ. З-за фортечних стін у відповідь почали палити з гармат турки. Цілий день у небі свистіли снаряди, вся земля навколо фортеці була у вирвах. Горіло місто поблизу

фортеці, палала у вогні і сама фортеця. Штурм почався, як тільки розвіялись сутінки, і та битва була, можливо, найважчою, найкривавішою за все вісімнадцяте століття.

Солдатам, які завчасно приготували фашини, було трохи легше переправлятися. Клали фашини на кригу одна за одною і легенько ступали по них, але крига часто не витримувала, і солдати іноді тонули з усім спорядженням і вантажем... На фортецю забиралися хто як міг. Приставляли заготовлені раніше драбини до стіни і залазили по них купами. Угорі, на гребені мурів стояли турки і, посміхаючись, вичікували, поки вся драбина буде вліплена солдатами знизу до верху, а тоді відштовхували її жердинами. Затим, регочучи, спостерігали з вершини валу, як обвішана солдатами драбина падала у рів з крижаною водою. Та солдати у всьому спорядженні вибиралися з води, знову приставляли драбину й знову, один за одним, лізли вгору.

Штурм тривав цілу ніч, але намарне. Тільки над ранок хороброму майору Нехлюдову вдалося утриматись на самій маківці валу. Услід за ним забралися сюди й солдати Кутузова.

Опір турків був такий сильний, що наступна за авангардом колона, ледь забравшись, злякалась і, здавалося, ось-ось почне скочуватись униз. Кутузов запросив допомоги. Суворов у відповідь послав йому записку, в якій повідомив, що він, Михайло Ілларіонович, призначається комендантом Ізмаїла. Як не дивно, але цей папірець допоміг тій колоні утриматись на зайнятих позиціях. Найважча битва відбулася на гребені валу. Стрілки Полоцького полку перевалили за гребінь і, коли вже билися на території фортеці, на їхніх очах прямим влучанням снаряда розірвало командира полку, що й сліду від нього не лишилося. Вражені цим, солдати, переважно рекрути, злякались і в паніці повернули назад, стали збігати вниз, у рів.

— *Стій!!!* — залунало услід рекрутам.— *Назад!!*

— Командира вбито,— неслося у відповідь розпачливе.

Побачивши втечу колони, священник Полоцького полку закам'янів, зняв з себе хрест, підняв його над головою і закричав:

— *Ось наш командир. За мною!*

Застрягши в рукопашному бою на території самої фортеці, турки випустили з поля зору флотилію на Дунаї. Саме цього й треба було адміралові Дерібасу. За його наказом кораблі підійшли впритул до фортечної стіни й висадили десант, щоб допомогти тим, хто вже був у самій фортеці. З їх появою змовкли гармати і сурми. Припинились постріли рушниць, стихло іржання коней. Вислів Суворова «*Пуля дура, а штык молодец*» набув реальності. Замовкли гармати, стихла рушнична стрільба. Залишалися лезо шаблі, багнет, кулак і воля всевишнього в небі, бо не було ніякої іншої надії, окрім як на бога та на самого себе.

— *Колоти й різати!!* — наказав Суворов, забравшись разом зі своїм штабом у фортецю услід за першими солдатами.— *Коли їх, поганців, багнетом!*

Стратегія багнетів, ця щонайпростіша стратегія, виявилася і найефективнішою. Суворов був упевнений в тому, що Ізмаїл можна взяти тільки багнетами. Турки не витримують штикового бою. Турки люблять ятаган, пістоль та коня доброго, щоб налетіти з оголеною шаблею і рубнути. Та коли опиняються без коня перед бородатим росіянином, в руках якого багнет, одразу ж губляться, втрачають силу. Ось чому найголовнішим було довести солдат до такого рівня лютості, до такого надзвичайного стану, коли людина справді вершить неможливе.

Ізмаїл — усюди кров, дим і вогонь — став справжнім сіньким пеклом. Стільки люду зіткнулося в битві,

стільки люду сюди набилося, що не було як розмахнутись і протнути багнетом душмана. На час штурму гарнізон сягнув сорока тисяч. Окрім турків-солдат, у фортеці зібралося понад десять тисяч біженців зі своїм скарбом, які шукали порятунку за кам'яним муром. І зараз цей люд — понад п'ятдесят тисяч — зіткнувся майже з такою ж кількістю російської армії, і вся ця закривавлена, просякнута порохом і димом, затягнута тугим вузлом у смертельному поединку маса метається в замкнутому колі, б'ється не на життя, а на смерть.

Битва тривала з раннього ранку до полудня. Тут полягло стільки людей, як ні в жодній іншій битві того віку. Кожен третій був убитий, уже полягло близько тридцяти тисяч, а бій ще тривав, іще тридцять тисяч орудували багнетами, пробиваючи собі дорогу буквально по трупах своїх єдинокровних братів, борсались у крові, бо інакше не можна було наступати на невірних поганців.

Одна з найтяжчих битв точилася коло підвалів з боеприпасами, амуніцією. Турки обороняли їх ооскаженіло, але не могли стримати натиску росіян. Та коли вони захопили ці склади, один з погребів раптом вибухнув і поховав під уламками чи не половину солдат. Побачивши, що ситуація міняється на їхню користь, турки пішли в контратаку. Арсенал фортеці став переходити з рук у руки. Хоча росіяни легко перемогли меншим числом, але втримати склади не зуміли, а без цього не могло бути й мови про взяття фортеці. Захоплений видовищем всеохоплюючої битви, Суворов підібрав біля молодого пораненого солдата рушницю з примкнутим багнетом і сам кинувся в бій.

Як тільки склади були остаточно захоплені, опір оттоманів почав помітно спадати. І коли в уяві Суворова вималювався образ перемоги і полководець став підшукувати належні слова для донесення, яке мав послати

з гінцем до Ясс, відчув, що не знаходить виразних, лапідарних слів. Не міг одразу збагнути, що з ним діється, чому глибокий сум так стискає серце. І в його пам'яті майнуло щойно побачене в бою чисте, гарне обличчя, яке можна малювати на іконі. І в цю мить серед воїнів несподівано помітив смертельно блідого, майже мертвого ангела-вістуну, того самого, якого душа Суворова вибрала за ймовірного зятя. І ось зараз він втрачає можливо близького родича, з яким навіть не встигли поріднитись. Украй збентежений, Суворов наказав негайно знайти того офіцера зв'язку з Яссами, що з власної волі пішов у бій. Думалося генералові, що можна ще його врятувати. Та нічим уже зарадити не міг. На високій купі глини, яку насипало вибухом снаряда, побачив молодого капітана Барятинського, очі якого згасали.

— *Лекаря!!!* — гукнув генерал.

— Не треба, ваше сіятельство, — прошепотів посинілими губами капітан. — Перед самою смертю я нарешті побачив, що таке штикова атака. Спасибі вам... — І, спробувавши у знеможі всміхнутись, додав: — *Головний диригент. Доконав таки.*

Після цього склепив очі і так легко погас, що Суворову здалося, що в тій купі глини зовсім не було капітанового тулуба, а лежала тільки голова. Тулуб капітана був деінде. Немовби лишившись тіла, красива голова все ж знайшла в собі сили вимовити слова, без яких душа людини не може покинути світ живих...

«Боже, — запитав подумки Суворов, — за віщо ти мене так покарав, примусивши все життя перебувати на березі кривавої ріки?»

Фортеця вже була взята, лише верховне командування турків, засівши в одній з казарм, все ще відстрілювалось. Понад сорок пашів разом з сераскіром Айдозлою так стріляли навсебіч, що ніхто не міг підійти

до їхнього гніздовища. Тільки надвечір росіянам вдалося підпалити дах, і ось магометани виходять з піднятими руками. Як тільки відчинились двері і турки вийшли, розлючені за пролиту кров росіяни кинулись на них з багнетами, але Суворов зупинив:

— Ми не розбійники, щоб нападати на беззбройних.

Більше чотирьохсот полонених — усі вгодовані, ситі, вельможні — вийшло з казарми, услід за ними появився сераскір Айдозла, який перед боєм відхилив пропозицію Суворова про капітуляцію. Пролита кров і втрачена фортеця, як видно, його мало турбували. Він, певне, вважав, що буде відправлений до Ясс, а там з часом і викуплений з полону. Звичайно, Константинополь викупить його за будь-яку ціну, тим більше, що й імператриця Росії, незважаючи на своє безмежне багатство, має потребу в золоті, бо, зрештою, хто не мріє про золото?..

Та, як полонені проходили повз переможців, один молодий козак, не стримавшись, ревнув: «Коли невірних!!!» — і цей заклик мав силу іскри. Ошалілі в гніві своєму, солдати не зупинились, доки не перебили усіх до єдиного полонених.

«Збожеволіли, — казав пізніше Суворов. — Та якщо повсюди проливається море крові, трапляється й таке...»

Цілу ніч і увесь наступний день росіяни очищали фортецю від трупів. Полеглих у бою турків викидали в Дунай, а росіян ховали по-християнськи. Після цього, надзвичайно утомлений і зажурений, Суворов повільно пішов з поля бою у напрямку містечка, що поблизу фортеці. На розпутьті зупинився перед крутим узвозом, якого не бачив раніше. Там стояла церковка, у яку влучив снаряд, знісши купол і стіни до половини. Тільки вівтар височів серед руїн, ніби й не чув про війну. Перед розп'яттям блимав у лампадці вогник, може, кимось запалений після битви, а може, спалахнув під час вибуху і відтоді горить.

— Боже, чи простиш ти злочини наші?

Як справжній і щирий християнин, Суворов пробрався крізь руїни, втомлено став на коліна перед дивом уцілілим вітарем, щоб помолитись, а солдати його святкували одну з найбільших перемог своїх.

Багатства цієї фортеці були вражаюче великими. Поділивши захоплене, козаки причастилися до горілки. Сп'янівши, повернулися у фортецю з наміром пошукати, чи не знайшлося ще не поділеного, і натрапили на конюшні. Понад шістдесят пашів жило в фортеці Ізмаїла на час завершення штурму, і всі конюшні були заповнені їхніми жеребцями-скакунами. Їх приготували для втечі, але вони потрапили не до своїх господарів, а зовсім до інших людей. Коней стали виводити зі стаєнь. На них сяяла золочена й срібна зброя. Найбільше захоплення викликав білий кінь із зірочкою на лобі й димчатим шовковистим хвостом, що спадав до самої землі. Побачивши його, усі завмерли на місці. Диво з див! Втілення божественної краси! Кожен його рух, кожен крок вражав і заворожував.

— *Суворову його!*

Відчуваючи свою провину перед Суворовим за сваволю, козаки розраховували задобрити його таким дарунком. Після довгих розшуків, на свій подив, знайшли генерала серед руїн церкви перед вітарем. Генерал подякував за подарунок, але не захотів його брати, мовляв, пішов на війну на кобилці, на ній же, дасть бог, і повернеться.

Не знаючи, як розпорядитись таким дивом, таким скарбом, вони вирішили кинути жеребок. Щастя випало безвусому солдатіку, який вперше у житті побував у бою, і цей новачок, не довго думаючи, проміняв коня на двоє відер гарячої цуйки і став пригощати нею своїх побратимів усіх підряд, але з однією-єдиною умовою — пити прямо з відра, бо ж цього разу, так би мовити, пригощає жеребець...

Палац Маврокордата приготувався святкувати взяття Ізмаїла. Ширилися чутки, що Суворов уночі прибув до Ясс. Потьомкін, як ніколи урочистий, розважливий і доброзичливий, чекав рапорту про падіння останньої фортеці противника. «Залізний кулак, — безперервно повторював він, — повержений назавжди». Резиденція князя була переповнена людом. Придворні, молдавські бояри, західні консули, золоті хрести, пахощі ладану, вино, фанфари — усе в чеканні цього великого свята, але...

Минав час, а Суворов усе не появлявся. Скромний, мовчазний, непокірний, він так прибув у Ясси, що ніхто не знав, коли саме і в кого зупинився. Нарешті, перед обідом з глухого завулка показалася довга каруца, яку тягли дві шкапини. Каруца так торохкотіла по замерзлому, притрушеному снігом грудді, що всі Ясси висипали на вулицю, аби побачити, хто там їде? Візник, дядько у високій смушевій шапці, блимаючи собі на юرمىсько, намагався якомога ближче під'їхати до палацу. Та чи не найбільше здивувало усіх те, що на возі на купі об'їдків кукурудзиння сидів герой битви за Ізмаїл.

Суворов добре бачив Потьомкіна, який зі всім своїм почтом вийшов його зустрічати, але злазити з воза не поспішав. Незважаючи на виявлену йому увагу, все щось вовтузився, шелестів кукурудзяними з'їдами. Не без труднощів зліз із старезного воза, ступив кілька кроків до верховного командувача, відрапортував:

— Ваша світлість, Ізмаїл взято!

Високий і дужий, Потьомкін широко розкрив веле-тенські руки для обіймів невисокого худорлявого Суво-рова.

— Дорогий мій, ходи-но, я тебе розцілую...

На обличчі в Суворова і в його душі досі палахкотів відсвіт битви, крізь яку пройшов, і він не зрушив

з місця. Тоді здивований всемогутній князь сам пішов йому назустріч.

— Скажи, що тобі дати, чим мені тебе нагородити?

Людина тонкої вдачі, герой Ізмаїла одразу ж відчув образу. Виходило так, що, проливши стільки крові в Ізмаїлі, поховавши там цвіт свого війська, він зараз прийшов до всемогутнього князя, аби з його рук прийняти винагороду...

— Нагородити мене, ваша світлість, ви нічим не зможете.

— Чому це не зможу?!

— Тому що взяття Ізмаїла було справою неможливою.

— Не заперечую, то справа була дійсно неможлива, але ж ти з божою, дарованою небом поміччю, звершив неможливе і, отже, маєш бути винагороджений.

— Оскільки неможливе звершується тільки і тільки з божою, дарованою небесами поміччю, то воно не має потреби у земній винагороді.

Ця репліка коштувала Суворову фельдмаршальського жезла, який за взяття Ізмаїла він повинен був отримати по праву, але якого, звісно, не отримав. Так воно в житті є... Свобода людського духу, несподівано вибухнувши гострим, дошкульним словом, виставляє неймовірно високу ціну, і тому, хто такою свободою дорожить, доводиться платити.

Напередодні нового року виникла потреба нахилити бочонок і трохи наточити вина, а його — останні краплини... І нещасна Околіна засумувала. А яке пречудове вино було, як славно гулялося аж до сьогодні! Та, гай-гай, відпилося, відгулялося... Наступає важка зима — з холодами, хуртовинами, злиднями, і як дожити до тепла, до зеленої травиці без краплини вина, сам бог знає!

Та ось у дні таких гірких роздумів село несподівано облетіла обнадійлива звістка, яка усіх порадувала: в оселі старого Пасере затівається весілля. А про те, що він у льоху тримає не вино, а справжнісіньку смакоту, знало усе село.

На жаль, чутки про те весілля ходили якісь непевні, про нього люди говорили і так, і сяк. Але кожному цікаво було знати, що там відбувається. Найбільший подив викликала балачка, що одружується, мовляв, не найстарший син, а це було б природно, не середульший і навіть не наймолодший, а сам старий.

Кілька тижнів тому парубійки старого Пасере подалися услід за Тайкою, але наздогнати його не змогли. У Бельцях їм вдалося дізнатися, що Тайка звернув у бік Дунаю. Оскільки бралось на осінь, парубійки подумали собі: навіщо його шукати в таку холоднечу? Але ж, звичайно, й не повертатися їм з голими руками. А час був непевний, суворий і жорстокий, кожен десь нишпорив, щоб когось пограбувати, чи полював за чимось, вони також шастали то тут, то там, шукали, де що погано лежить, і так моталися, доки не натрапили під Бельцями на знамениту корчму, де зустріли легковажну, опецькувату дурепку. «Хай,— сказали в один голос усі три брати,— хай, цілком підходить! Забираємо з собою, буде нашою утриманкою...»

Околіна не переставала повнитися чутками, оскільки красунька з Бельців була з тих пташечок, з якими чоловіки почувають себе пречудово. І мала вона одну дивну звичку. В найінтимнішу мить раптом з придихом запитувала: «А потім ти візьмеш мене заміж? Поклянися, поганцю, що одружишся...» Сини дядька Пасере, причащаючись, коли кому випадало, були щедрі на обіцянки, яких жоден з них не думав виконувати. А одного разу, коли синів не було дома, старий і собі — а чому б і ні? — вирішив підкотитись до утриманки.

Спроба увінчалася успіхом і, звісно, в критичний момент теж почув запитання, чи одружиться з нею. Старий не став довго роздумувати, і коли усі сини зійшлися додому, заявив, що він завжди був господарем свого слова, таким залишиться й цього разу.

Хлопці йому: нізащо в світі. Хто так одружується? Дійшло до того, що вони на всі лади висміювали батька перед селом, та Околіні страшенно кортіло хоч трохи погуляти за рахунок дядечка Пасере. А чому б йому й не одружитись, адже він, мовляв, удівець. Скільки людині можна жити без випраної сорочки, без миски борщу? Та ще коли вони люблять одне одного, підходять одне одному, а ще як звела їх доля, тоді все, хай по його буде!..

Побалакали-побалакали, то й врешті-решт зійшлися на весіллі. Зима того року видалася дуже люта, але старий мав щастя, бо в ту неділю мороз послабшав, вітер ущух, і весілля вийшло на славу! Знаний хитрун і лукавець, дядечко Пасере не вельми щедро пригощав гостей вином, але завчасно запросив музик — скрипка, дві флуяри, сурма і, звичайно ж, барабан. Хе, Околіна не така вже й проста! Музика є, вино є, і якщо людина не дурна, то за такої ситуації сама собі дасть раду!

На подвір'ї в Пасере зібралась уся Околіна, маючи на оці молоду, а на думці — бочку з вином. Після того як були налиті чарки і дешицю випили, побажали молодим усього того, що звично зичать на весіллях, і, не випускаючи чарок з рук, так били закаблуками по мерзлій землі, що з-під них аж іскри сипались.

Це називається «грою чарок». Старий Пасере свого часу не раз бував на весіллях, і грав, та й неабияк чарками, щоправда в ті часи, хоч це й не так давно було, а випивали по одній чарочці — й квит, хай, мовляв, підносять іншим, і так чарка передавалась по колу,

доки не пригостять усіх. По тому усе починається спочатку. Тепер же тими чарками грають до самісінького вечора, поки в бочці нічого не лишиться. Тож і зітхав старий перед усім селом, бо весілля весіллям, молода молодою, але ж як зостатися проти зими й аж до наступної осені без склянки вина!

Та, як кажуть, хижому птаху завжди везе. Все життя йому усміхалася доля, повезло й цього разу. В якусь мить раптом сурмачеві перехопило подих. І повис у повітрі глечик з вином, завмерли на місці чарки — і повні, й порожні. І повисла в повітрі нога, піднята танцюристом у пориві припечатати землю навіки-віків. Затріщав тин від гостей, що навалилися на нього із роззявленими ротами, один тільки пришелепкуватий барабанщик усе гунав і гунав, запитуючи то одного, то іншого музику: «Що там сталося, чоловіче?»

— Гайда! Гоп!

Саме тепер повертався Тайка, всемогутній, всюди-знаний господар і, хто відає, можливо, єдиний засновник... Околіни. Увесь час, поки він десь їздив, старий Пасере видивлявся, пантрував, аби не прогавити повернення родака — можливо, щось і йому перепаде з його набутку. І не міг ніяк діждатися, доки той сам не з'явився в самісінькому центрі села — аби усі бачили, усі дивувалися і всі йому заздрили.

Ось у кінці вулички показалася пара круторогих волів, які тягли воза і яких вряди-годи підганяв батогом їзовий. За ним котилася набита всіляким добром військова бричка. Вона була навантажена, як під час збирання врожаю збіжжям. На самій вершині скарбів напівлежала, напівсиділа втомлена від ратних подвигів, укутана в дорогі хутра утриманка. Позад усіх цих набутків урочисто просувався уперед великий, м'ясистий ніс господаря. Тайка їхав верхи на казковій красі жеребцеві із зірочкою на лобі, з димчатим хвостом

до самісінької землі; од коня не можна було очей відвести...

Що до чого, першим збагнув жених. Хоч і старий, але дуже тямущий. «Тільки Тайка може врятувати мої винні погребі од повного спустошення...» Негайно ж погамував усі свої старі образи й кривди, схопив глечик і кухля, вийшов на вулицю і став, посеред дороги чекаючи свого родича.

— Брате мій любий! Вельмишановний батьку, заступнику наш, батьку наш, годувальнику.

Та передня пара волів — що з них, рогатих і дурних, візьмеш?! — обійшла його, наче то був стовп. Друга пара посунула на нього так, що він мало не випустив з рук глечик і кухоль. Воли, звісно, волами й лишаються, на їхній розум нема чого сподіватись, зовсім інше — кінь, то тварина значно розумніша й розважливіша...

— Брате мій дорогий! Високоповажний і вельмишановний батьку наш, заступнику, батьку наш, годувальнику.

Красень жеребець також обминув володаревого брата, що стояв посеред дороги, як обминають стовп. Вершник тримався бундючно, усім своїм виглядом виказуючи зверхність і зневагу до убогості й нікчемності світу, з якого від'їздив бідаком, а повертався всемогутнім паном. Він хизувався щастям з того, що добувся в Околіну з таким багатством і такою утриманкою!!!

Дядечко Пасере тюпав за своїм лютим ненависним ворогом, роззявивши рота, з глечиком і кухлем, бо знав, що той понад усе любить його вино... Так і дріботів поряд з білим красенем жеребцем. Побачивши, як батько на очах усього села принижується перед зарозумілим родичем, сини кинулися наздоганяти його, щоб завернути назад. Не розуміючи, що відбувається, молода подалася услід за господарем, який плентався за вершником. Гості

й собі вилаштувалися за господарем, його синами і молододою. Тож невдовзі подвір'я Крунтів спорожніло. Околіна перетворилася у велетенську процесію.

Воли ступали спроквола, розмірено по мерзлій землі, тягли хури, що торохтіли й поскрипували. На вершині вантажу, закутавшись у дорогі хутра, напівлежала утриманка, нагадуючи якогось заморського звіра.

Отож за Тайкою сунуло мало не все село. А він тримався на баскому білому коні так, ніби дрімав, нікого не помічаючи, заглибився в себе, певне, подумки перебираючи все те, що його м'ясистий ніс винохав під час цієї мандрівки. А Пасере думав про Тайку: якщо вирішив їхати через усе село, то, очевидно, у нього є певна мета. Звичайно, мені потрібна його цуйка, але і йому потрібні мої весільні гості. Можливо, він щось цікаве почув у тих місцях, звідки повертається і везе додому не тільки скарб, але і якісь малоприємні новини. Як би там не було, що б він там не почув, що б він там не побачив, але Околіна йому для чогось потрібна.

— Брате мій дорогий! Найсвітліший батьку наш, заступнику, батьку наш великодушний...

Всі ці кучеряві словесні плетива падали під копита коня й жодного з них вершник не почув. Увесь кортеж просувався вулицею у напруженій тиші. Одна пара волів тягла повну хуру. Друга пара волів тягла другу, так само повну, хуру. Утриманка кутається в хутро, тюпають жених і молода, а за ними — збуджені вином — гості, усі сподіваються на цікаві пригоди...

«Боже, — простогнала Катерина, — для чого ти мене тримаєш на цьому світі, таку бідну, самотню й нещасну?!»

Вона прийшла в неділю до церкви, щоб очистити її від снігу. Пуста й розвалена, церква залишалася для неї святим храмом. Відколи існує світ, християни зобов'язані дбати і про руїни, бо вони також є святинями, і не очистити їх від заметів — грішно. Працювалося Кате-

рині важко. Не було вітру і холод не допікав, і все ж замерзла, як і діти, бо ж одяг у всіх дуже благоденний. Намерзшись за день, вже зібралася спускатись до своєї хатинки в долині, щоб розпалити там піч, як раптом крізь огорожу побачила галасливий натовп околїтян. Воли, кінь, юрмисько людське. Усі ситі, добре зодягнені, самовдоволені, тільки вона зі своїми дітками така принижена убогістю, що їй голови не може підвести. «Боже, скільки ж мені ще терпіти глум і приниження?!»

Перша пара волів, дійшовши до церкви, не знати чому, раптом зупинилась. Зупинилася і друга пара волів. Добре відчуючи руку господаря, став, як укопаний, і красень жеребець. За мить усе село зібралось коло святого місця. Окинувши здивовано поглядом усе довкола, Катерина запитала сама себе: що сталося? Чого тут зупинились?

Нічого особливого не сталося. Просто Катерина піднялася, забрала вранці діток на кручу і морочиться коло напівзруйнованої церкви. То й що? Треба тут стовпитись і глипати на неї? Опинившись віч-на-віч з селом, Катерина механічно потяглася рукою до вузлика хустки під бородою. Захопившись роботою, вона й не помітила, як хустка сповзла на потилицю. Так у неї траплялося завжди, коли поринала в працю. Через це село й вигадало для неї образливе прізвисько, і, як знати, може б, і вона була сьогодні разом зі всіма односельцями, коли б не прилипло до неї те прізвисько...

— Що ж це ти, шановна Катінко, не прийшла сьогодні на весілля?

Виявлене Тайкою співчуття зачепило гідність Катерини, і вона здригнулась. В її душі зринуло таке відчуття, ніби навколо посвітлішало — була ніч і в якусь мить настав день. Охопивши все єство, це освітлення збідьорило і спонукало її на багато що в житті подивитися іншими очима.

— У неділю людина найперше має сходити до церкви, — відповіла жінка начебто жартома і водночас з викликом.

— І якщо ти прийшла в неділю до церкви, то зробила щось важливе?

— Очистила церкву від снігу.

— А навіщо її чистити, таку руїну? Засипана вона снігом чи не засипана, а руїна залишається руїною.

— Коли село не має своєї церкви, то йому руїни правлять за святий храм, і ми прийшли, щоб очистити його від снігу, бо село не може жити без своєї обителі.

— Та хто тобі сказав, що ми не можемо жити без церкви? Ти ж знаєш, що ось кілька років у нашому селі немає ні попа, ні церкви, а ми живемо нівроку. Що, висох Дністер у долині? Чи земля перестала родити? Відцуралася від нас доля?

— Е-е-е,— відповіла рішуче Катерина,— коли б наша церква була не поруйнована, та з попом, та з божим благословенням, то чи насмілилися б ви повертатися додому по цій дорозі з отаким скарбом?..

— А чому б не насмілився?

— Побоялися б.

— Кого?

— Бога б побоялися.

— А хіба не він дав мені все те, що я везу?

— Ніхто не знає, хто вам усе те дав.

— А чому це ніхто не знає?

— Тому що бог не може дати водночас і дружину, й утриманку...

Околіна, що обступила огорожу, заціпеніла. Ніхто досі не наважувався сказати щось подібне м'ясистому носу, і тому всі завмерли. Тайка з його надзвичайною жорстокістю міг наїхати своїм конем на неї і на її дітей, але ж... Але він сидів на коні й роздумував. Покарати цю дурешку для нього не становило ніяких труднощів, та якщо ти раптом опинишся перед законом святого хреста, то найперше мусиш подумати про бога. Бог будь-коли пустить усі твої багатства по вітру. Хіба не можуть

розграбувати злодії, не може поїсти іржа чи знищити епідемія? Саме цього Тайка найбільше боявся, і якщо зупинявся перед Катериною при кожній зустрічі, то робив це не з поваги до неї, а зі страху перед богом. Хоча було бідна й знедолена, з повною хатою дітей, вона мала в собі якусь таємничу силу, що йшла од всевишнього, і м'ясистий ніс Тайки час від часу нагадував йому, що настане день, коли Околіна вкаже перстом на скарби справжнього засновника і першою, хто це зробить, буде саме ця віруюча жінка.

— Брате, чуеш, брате, що ти слухаєш цю дивачку? Знайшов з ким гаяти час! Сотні років стояла тут церква й ніколи нічого з нею не траплялось, а як стало доглядати це опудало, ми, бач, лишилися без обителі...

Оскільки дядько Пасере стояв до Катерини спиною, то вона не дуже розчула, що він сказав. Зі всієї тиради його вловила тільки образливе для себе прізвисько — опудало, — і в серце шпигонуло, й світ навколишній потемнів в очах.

«Та невже знову сповзла хустина?..»

Обома руками вона потяглася до підборіддя, і цей її зрадливий рух розвеселив Околіну. Сміялася уся вулиця до знемоги. Реготав жених зі всіма своїми синами, сміялася молода, і навіть Тайка, з обличчя якого ніколи не спурхувала усмішка, ніхто й ніколи не чув його сміху, зараз, сидячи на коні, усміхнувся...

Боже мій, ціле село насміхається над однією людиною — така знана й перезнана у нас в Молдавії звичка, але ж подумати тільки — вчепилися в жінку, яка найбільше потребує захисту... І ось найменший Катеринин синок, сповнєний благородного гніву, відривається од маминої спідниці, хреститься, затим нагинається, бере грудочку землі і відважно замахається на кривдників матері. Ступає крок, вдивляється, але ніяк не наважиться шпурнути ту грудочку, ступає ще один крок, вдивляється...

— Ви погляньте на цього шибеника!.. Подивіться на цю блоху... Злюще яке, їй-богу!..

Піднятий на сміх, хлопчик зупинився на півдорозі, розгублено подивився на юрмище людей, що до нестями реготало, перевів погляд на зблідле обличчя матері, увесь затремтів і заплакав. Катерина підбігла до нього й схопила, взяла на руки.

— Заспокойся, синочку мій, ми не з тих, хто кидає камінь...

— А з яких ми?

— З тих, у кого кидають камінь.

— А ми стоїмо й дивимось, як хтось кидає?!

— Стоїмо сумирно, бо кидають не так у нас, як у бога нашого, а бог усе те бачить з високості...

«Та отаке опудало мені ще й погрожуватиме?!»

В ту мить, коли в голові Тайки майнула ця думка, він помітив за конем оціпенілого й разом з тим улесливого старого жениха.

— Чого ти, Васіле, носишся з тим кухлем і глечиком?

— Брате мій дорогий! Вельмишановний і високоповажний родичу наш. У день великої радості нашої смиренно приходимо до тебе й просимо...

— У такий великий день запрошуєш людей, щоб пригостити їх своїм пійлом?

— А чим же ще?

— Хіба ти не чув, що справжній засновник Околіни пригощає тільки цуйкою із спілих слив, тричі перегнаною і витриманою роками в землі?

— Чому ж, чути чули, що вельми добра, та де ж її взяти?

— Якщо ти будеш триматися за хвоста мого жеребця, то ходімо, я дам цуйки...

Дядечко Пасере був щасливий.

— Йти за тобою тільки мені чи усьому весіллю?

— Усьому, весіллю. Як ішли, так і йдять далі...

Почувши таку рішучість у голосі господаря, воли першого воза, що досі стояли покійрно, рушили поволі вперед.

Услід за ними рушила друга пара, потім жеребець, а далі вже молодий, молода й гості — вся Околіна, від малого до великого.

Голодна, принижена, осміяна усім селом, Катерина зібрала свою дітвору й пішла з кручі в долину до своєї халабуди. Поверталась додому переповнена гіркоти, з важким каменем на душі й сама мовби закам'яніла. Діставшись додому, одразу залізла на піч, мовчки закуталась у ряднину, якою вкривались усі; обличчя її стало бліде, мов стіна, а сама дрижала, ніби її трясла пропасниця. Побачивши таке, діти перелякалися і стали плакати. На щастя, найстарша і найрозумніша з них Маріуца заспокоїла їх одне за одним. Розтопила піч, наварила мамалижки, нагодувала усіх, подбала й про те, щоб лишилось щось і для Ружки. Катерина мовчала, навіть не відповідала на звернення дітей, алазити з печі відмовилась, тоді діти самі забрались до неї, вляглися щільненько під спільною рядниною.

Невдовзі білі замети снігів почали синіти. Зі схилів кручі долітало п'яне галасування весільних гостей дядечка Пасере, що поверталися у село з фортеці під лісом. У сінцях на соломі гарчить крізь сон Ружка, а як трохи притихають весільники, замовкає й вона. Над усім краєм настає тиха, спокійна, мирна ніч. Сонний, скутий кригою Дністер тече десь у своїх глибинах і здається, що мине ще не менше, як тисяча літ, доки розтануть срібно-сині замети й оживе безмежна далина.

Раптом із-за косогору показався місяць — великий, повний і сліпучий. Піднімався на синій небосхил тихо й велично, доки не натрапив у долині на хатину й не освітив її своїм сяйвом. Промінчик торкнувся розцвіченої памороззю шибки, далі ковзнув з припічка на піч, затим злегка торкнувся комина.

— Чуєш, матусю. Ти спиш?

Катерина здригнулась.

— А чому ти не спиш?

— Боюсь...

— Ходи до мами... Боягузів не було в нашому роду...

Сонний Ніце переліз через усіх братів і сестричок, а як добрався до матері, пригорнувся до її грудей. Катерина обняла його, зігріваючи своїм теплом і аж тепер з її очей покотилися рясні сльози. Притискаючи дитя до грудей, ридала й тремтіла.

— Не плач,— просив Ніце, витираючи долонькою її гарячі сльози.— Не плач, мамо, ось підросту трохи, і ти побачиш, як я помщуся за тебе...

Мрійливий і м'який місячний промінь, ковзаючи по печі, знову торкнувся комина і, ніби обпикшись, скрикнув: «Чи стерпить вона усе це?!» Це ж треба — промчати сто п'ятдесят мільйонів кілометрів, пронизати безодню простору і все лишень для того, щоб доторкнутись до ветхої-ветхої ряднини?!

А, зрештою, чому б і ні? Якщо і земля, і небо створені богом, якщо світло і темрява суть його, якщо людські радощі і гіркота душі були винайдені ним, то квіли всьому цьому вічному зібратися воедино краще, як не цієї ночі, на березі річки, під старою стріхою цієї хатини?!

Розділ X

ЦАРСЬКЕ ГУЛЯННЯ

Понад усе в житті — гармонія моралі.

Катерина II

Якщо царювати означає знати слабкості душі людської і ними користатись, то з цього погляду Катерина заслуговує на подив нащадків.

Пушкін

З падінням Ізмаїла доля другої російсько-турецької війни була вирішена. Все, чого можна було досягнути, було досягнуто, і росіяни, після того як відсвяткували

у своїй другій столиці взяття знаменитої дунайської фортеці, вважали кампанію завершеною. Мир був доконаним фактом, тим більше, що після падіння Ізмаїла турки самі запропонували відновити переговори. З цією метою посередники поїхали до придунайського містечка Галац, поблизу фортеці, яка своїми руїнами придушила зарозумілу Порту. Поступливість і добра воля турків, що панували на переговорах, дозволяли Росії сподіватись з хвилини на хвилину на втішні новини з півдня.

Після того як відсвяткували перемогу, імператриця Росії схильна була вважати, що їй вдасться розчинити двері для миру. Міф про квітучу імперію можна було підтримувати весною, влітку, певною мірою ще восени, але коли настає зима, то все набуває зовсім іншого вигляду і примушує називати речі своїми іменами. Узимку убогість постає убогістю, мізерія мізерією, журба журбою. Сталося так, що цього року зима випала надзвичайно сувора. Одразу по водохрещі вдарили такі морози, що й горобці замерзали на льоту. Пошта з Петербурга до Москви тижнями пробивалась крізь засніжені поля. Через мороз і хуртовини ціни на продукти надзвичайно підскочили. Офіцери писали з Ясс, що за одну курку доводиться платити чотири піастри, тобто цілий золотий карбованець за дві курки! Дорожнеча неймовірна, надто ж коли згадати, що кілька місяців тому, напередодні зими, за два карбованці можна було купити цілого бузівка.

Два посушливі роки призвели до голоду, особливо на Волзі, цій великій годувальниці. У північних районах країни — голод та епідемії. Мир був гострою життєвою необхідністю. У кожному домі, за кожним столом — тільки й розмов що про довгожданий, вимріяний мир. Цим були зайняті і кращі уми країни. Та минали дні, а справа миру не посувалась. Виходило так, що після стількох балачок про численні здобутки на фронті наявними були тільки еволікання, тільки нерішучість. Тим часом навіть

велика перемога в Ізмаїлі поступово забувається, поступово блідне, як, зрештою, усе на цьому світі. В Росії стали виявлятися ознаки занепокоєння: чим пояснити, що результати великих перемог немов у воду кануть? Чому жодна з великих перемог не виводить країну з лихоліття? **Що це за прокляття, в чому тут потаємна причина?**

По снігових заметах пустирів, по безмежному зимовому бездоріжжю, коли не видно ні поля, ні дороги, ні села, днями й ночами пробиваються гінці з Петербурга до столиці Молдови. Послання, написані рукою її величності, запити військової колегії, рескрипти закордонної колегії, клопотання святого синоду, приватні листи з домівок, від друзів і від ворогів, вітальні адреси послів західних країн — вся ця зграя птахів, прорвавшись крізь хуртовини й холоди з Петербурга до Ясс, щодня осідала безладною гіркою на стіл в кабінеті всемогутнього князя і до неї цілими тижнями ніхто не торкався. Справа в тому, що після взяття Ізмаїла, особливо ж після дошкульних слів Суворова, всемогутнього князя охопила глибока хандра. Цілими днями він валявся на шкіряній канапі у своєму знаменитому вишневому халаті, а коли приходив ад'ютант і на стіл докидав безліч птахів, він, побачивши чергову партію кореспонденції, кричав:

— Миру не буде, доки турки не приймуть усіх, *абсолютно усіх моїх умов!!!*

Які саме умови верховного командувача, ніхто не знав. Не знав їх і сам князь, бо вони були ще лише в стадії формування. Нарешті в Петербурзі збагнули, що укладення миру зволікає не хто інший, як сам *найсвітліший*. **Що ж за таких обставин має робити Росія, яка мріє про мир?** Росії нічого не лишається, як тільки мріяти, бо він, Григорій Олександрович Потьомкін, з власної, тільки йому відомої забаганки, не хоче підписувати мирного договору. І велетенська, неосяжна Росія змушена зважати на таку його поведінку, адже під його владою

перебуває більше як стотисячна армія, і сподіватися на якісь зміни не можна, бо усе вирішує той, хто має достатньо сили. На цьому тримається велика імперія. Звідси усе починається і на тому все кінчається.

Вередливий, усамітнений, розгніваний з того, що гибіе отут, у глушині, фельдмаршал Потьомкін валяється на канапі, гайнує час, бавлячись своєю знаменитою колекцією коштовного каміння. Витягує із скриньки для біжутерії камінці і починає розкладати їх на чорній подушечці у формі мапи. Пунктирно окреслює Новоросійський край, найпівденніший регіон країни, землю, яку завойовано й наснажено до життя його розумом і його стараннями. Для цієї забави найбільше йому підійшли чудові, вічно сумні опали. Означив ними дикий степ від Дніпра до Азова, від Полтави до Чорного моря. Червоними зернинками рубіна виклав дороги, по яких ішли перші колоністи, пробиваючись із своїми дрібними пожитками крізь пустинні Таврійські степи. То прошкують темпераментні серби, кушпелять похмурі з лиця угорці, гарцюють на конях відчайдушні, життєрадісні козаки, йдуть сумовиті, похнюплені волохи; чалапають мовчазні, гідні себе, вередливі католики. Та, *чорт забирай*, сунуть на південь і невгамовні розкольники! Вирвалися з Сибіру, де сіяли смуту, й перебираються на південні теплі землі... Грішники, нічого не скажеш, ці старовіри, що зятято тримаються звички хреститися двома, а не трьома пальцями, як хрестяться усі православні. Загалом вони, ці липовани, старанні, працьовиті, чесні, вміють пускати коріння будь-де й освоювати нові для них землі.

Блакитним лазуритом князь позначає береги Чорного моря, бо воно, звичайно ж, не чорне. Його зеленкувата бірюза, якій заздять колекціонери всієї Європи, найбільше підходить для зображення Криму, цього спекотного півострова. Сотні років мріяли росіяни добратись до тепла, на південь, і саме він, а не хтось інший, своїми

військами приєднав його до своєї країни. Зараз він ось знову пробудив південь до нового життя. Працює важко, працює невтомно. Дні і ночі. Гори вантажів плывуть по Дніпру на південь з матеріалами для колоністів. Мине небагато часу, й ці кораблі та баржі, наповнені ущерть скарбами, попливуть з півдня на північ.

Орються землі, засіваються поля, випікається хліб. Будуються кораблі, встановлюються гармати, зводяться церкви; колоністи одружуються, вінчаються перед вівтарем, будують хати, народжують дітей. Коли їх кличуть великі дзвони Росії, полки рекрутів з колоністів ідуть на північ служити імператриці. П'ятнадцять навчених полків, стотисячне військо кіннотників з належною амуніцією, з усім необхідним — готові головами накласти для захисту земель, ним завойованих і покладених на банкетний стіл її величності. Тоді, коли він прийняв з її рук владу, ставши намісником Новоросії, на цих землях не було й півмільйона душ. Тепер населення виросло в десять разів. Нова країна, нова Росія підняла голову на півдні. Росія, яка спроможна сама себе прогодувати, одягти, усім забезпечити...

Предосить сказано про те, що Потьомкін мав хвальковиту вдачу. Так воно й було насправді. Потьомкін передусім був росіянином і дуже добре знав, що в Росії визнання заслуг людини *post mortem*¹ є справою ефемерною. Щоб забезпечити увагу історії до своїх заслуг, Потьомкін запросив царицю на власні очі побачити дива й чарівності півдня, і влітку 1787 року імператриця разом зі своїм двором, у супроводі послів Англії, Франції та Австрії, побажала відвідати південь. Враження були надзвичайні, і князь вважав, що визнання його заслуг нарешті забезпечене йому на багато віків... Та звідки князеві було знати, що примхливій історії заманеться розпорядитись по-своєму і з усіх його досягнень увічниться

¹ *Post mortem* — по смерті (латин.).

лише анекдот про те, ніби він, показував імператриці неіснуючі села. Розповідали, що князь назбирав солдат-дезертирів, дав їм макети хат, дерев, криниць і наказав виставляти усі ті декорації то в степу, то під горою. Але якби південь справді був складений з декорацій, то чи забезпечував би він сотні років Росію залізом, вугіллям, хлібом?

Ось і дісталися до головної проблеми. Очевидно, все у житті отак чергується — як би там і де б не починали, але з часом неодмінно приходимо до основного. Випещеними спітнілими пальцями виймає зі скриньки діамант «Король», про який в усьому світі ходили легенди: цьому алмазу, по суті, немає ціни. Коштовний і красивий, він буде позначати на карті столицю нового, найпівденнішого краю, а оскільки він ще не має столиці, то класти його поки що ніде. Столицею півдня могли б стати Ясси, Константинополь чи Афіни, але операція ще не завершена, тому Потьомкін «Короля» опускає у води Чорного моря. До пори до часу, каже він, але оце «до пори до часу» болить йому, болить, болить...

Праця, якщо вона не повністю довершена, втрачає свій сенс. Церква без бані й хреста, як і без попа, не може бути визнана храмом. Край, яким би багатим він не був, якщо не має своєї столиці, тобто свого обличчя, починає занепадати. Потьомкін згрібає коштовне каміння з подушечки, залишає в жмені різнобарвні перлини — про всяк випадок.

— О боже!!! — гнівається сам на себе князь. — Невже наречена, яку я сам виплекав і викохав, дістанеться іншому?!

Україн розгніваний, висипає камінці у скриньку, поволі їх перемішує, здмухує з подушечки пил і починає гру спочатку. Думка до думки, камінець до камінця — знов у такий спосіб перебирає незвичайну свою долю від перших кроків. Важливою віхою на його шляху стала тепла

ніч, коли офіцери на трон Росії поставили молоду імператрицю. Серед тих, хто брав активну участь у цьому перевороті, був молодий підпоручик Григорій Потьомкін. Якийсь час він лишався у тіні Григорія Орлова, котрий спершу був його покровителем, другом, а потім, як водиться, ворогом. Хто спершу міг подумати, що той другорядний підпоручик з часом повалить того всемогутнього Орлова?! А він таки переміг і став другою особою в імперії, якщо, звичайно, припустити, що першою була сама імператриця.

Між цими двома суперниками точилася жорстока боротьба за прихильність, любов і ліжко імператриці. Розповідали, що в одній страшній сутичці, при зведенні рахунків, Потьомкін втратив око, але ворога переміг.

Одного ранку молодий Потьомкін заходить в палац. Піднімається угору, а його найзапекліший ворог якраз сходить вниз.

— Що нового у дворі? — запитує Потьомкін.

— Що може бути нового в нашому дворі? — відповідає Орлов. — Ти ось піднімаєшся, а я спускаюся — оце і всі наші новини...

Нічого дивного, адже таке відбувається у світі сильних, і той, хто сьогодні піднімається, мусить знати, що у найвищому пункті злету лежить початок його падіння. Могутній князь Григорій Олександрович Потьомкін, котрий усе життя піднімався й піднімався угору, довів свою неспроможність зупинитись на порозі, за яким починається падіння. До чогось подібного він був просто нездатний. Для того щоб своєчасно зупинитись і, не втративши гідності, спуститись, треба таким народитись. Що ж до Григорія Олександровича, то він таким не народжений. Коли б йому сказали: або спускайся, або помирай, він, звісно, вибрав би смерть, аби лише не сталося з ним того, що свого часу сталося з Григорієм Орловим. Острах випасти з другого поверху кабінету її величності

супроводжувала його все життя, навіть уві сні. Ось чому своє буття він будував з таким розрахунком, щоб не зазнати такого ганебного упослідження, не звідати такого сорому.

Визначні природжені здібності, ґрунтовне знання усіх проблем країни, фантастичні його задуми, холодна розсудливість і врівноваженість, та ж віра, якої дотримуються твої господарі, владне слово, сказане не всує,— оце й наблизило його на все життя до імператриці. Спершу був фаворитом, згодом радником, затим, як свідчать знавці, єдиним справжнім її чоловіком. Усе життя пильнував апартаменти її величності в Зимовому палаці і в літній резиденції, і вона підтримувала його позицію при вирішенні усіх складних проблем держави. Двері й серце імператриці залишалися відкритими для нього, але навколо корони у солодкі години відпочинку її величності кружляло безліч панків, які й уві сні мріяли про наближення до неї, але Потьомкін не звертав на них уваги, бо сам собі обирав оточення і сам, на власний розсуд, його обтесував.

Коли на обрії з'явився Платон Зубов, ситуація радикально змінилася, бо цей Зубов не належав до його оточення. Інша партія виграла простір для впливу на імператрицю, і це не влаштовувало Григорія Олександровича. Звичайно, Катерина, як і раніше, усім давала відчутти, що вона лишається вірною Потьомкіну, при кожній нагоді повторювала, що він є її правою рукою, однак... Що б там не говорилося, але найвразливішим місцем у житті жінки залишається ліжко. Коли за певних миттєвостей жінки впадають в екстаз, тоді вони пообіцяють тобі все на світі. Той їхній шепіт, викликаний пристрасстю кохання, може бути навіть симпатичним, але Катерина призвичаєна дотримуватися свого слова, навіть якщо воно було вимовлене під настрій чи суперечило букві закону. А це небезпечно, бо нічна пригода з перешіптуванням може наступного дня обернутися новою державною політикою. Хіба не

явився тоді в Ясси шмаркач, щоб у присутності численних гостей нахабно заявити, що державні справи скеровуються в іншому напрямку?

Звичайно, за цим щось стояло. Але для реалізації нового напрямку потрібна сила, переважно сила армії. І всі оті пакети, якими завалено його стіл, усі листи, усі скарги, усі ті нічні присягання мають одну-єдину мету — вибити з його рук шаблю. Молодому фавориту потрібна південна армія. Півник, який за одну ніч вискочив у генерали, він, як знаємо, марить про перемоги фронтів. Хай, мовляв, іде війна, аби лише я міг усім довести, що не лише за труди півнячі, але й за особливої ваги заслуги перед країною сягнув такої висоти...

Катерина, звісно, здогадувалась, що відбувається на серці її друга. Дуже добре знала й те, чому так довго не підписується мирний договір у Галаці. У своїх листах, що їх посилала на південь, вона до певної міри визнавала свою провину, намагаючись переконати Потьомкіна, що Платон Зубов — один з найвідданіших і найвірніших прихильників блискучого фельдмаршала. Боже, скільки зусиль докладала, до якого смішного лицемірства доходила її величність! Їй навіть спало на думку написати йому спільного з півником листа — один бік сторінки списаний імператрицею, зворотний — Платоном Зубовим.

А Потьомкін посилав з Ясс листи, сповнені болю сердечного й крику душі. Йому хотілося покинути все напризволяще і негайно податися на північ. До її величності звертався словами святого писання: «Погамуй печаль мою, я вип'ю цю чашу, хай буде не так, як сказав я, а так, як хочеш ти...»

Послання з півдня створювали для імператриці надзвичайно делікатну ситуацію. Радники і придворні завжди звинувачували її в тому, що вона занадто багато дозволяє Потьомкіну. А він зараз у край пригнічений, і якщо покине все і приїде серед зими до Петербурга,

не підписавши мирного договору, то в столиці може спалахнути неймовірний скандал. Окрім того, їй як жінці необхідно якомога краще владнати свої особисті справи. Мала й вона свій клопіт, свої звички, відмовитись від яких, надто ж узимку, і займатися тільки державними справами, вона не хотіла. Потьомкін був людиною до божевілля брутальною, і з появою його тут усталений порядок двору полетить шкереберть. Сучасники так боялися князя, що навіть його послання з Ясс проймали трепетом увесь двір, а пригріті нею фаворити ставали дрібними, невпізнаними, невидимими, доки не довідувалися про зміст депеш з півдня.

Розумна Катерина добре усвідомлювала, що ніхто не може визначати фельдмаршалові час повернення до Петербурга з підписаним мирним договором. Через те у своїх листах до нього зауважувала, повертатись йому чи не повертатись до столиці, може вирішувати тільки сам Григорій Олександрович. Але, правда, при цьому додавала, що на її особисту думку було б нерозважливо після такої блискучої перемоги повертатися без належного підсумку здобутого, тобто без мирного договору. Це вона сказала так, мимохідь, доброзичливо, але її величність була впевнена, що Потьомкін не наважиться не прислухатись до її милих порад. При всій бурхливості вдачі він був вірний святому принципу — несхибно служив господині, завжди лишався її надійним радником. Упродовж багатьох років жодного разу ні словом, ні ділом не відступився од імператриці, нічого не зробив наперекір її волі.

Все минає в житті, минущою є і вірність тих, хто служить господарям. З віком людина змінюється не тільки обличчям, приходить час, коли змінюється і глибинна сутність її душі. І ось те, чого не траплялося раніше, неждано-негадано сталося серед ночі...

За звичкою, перед сном її величність кілька годин просиджувала за картярським столом. Грала в карти

«Фараона» і цього вечора. Виграла три карбованці і, коли щаслива поверталася у покої, з глибини анфілади вийшов стривожений камердинер Захар Зотов.

— Звершилося,— прошепотів приглушено.

Імператриця на місці закам'яніла.

— Що саме?

— Іде,— прошепотів слуга.— Уже в дорозі.

Один з найвідданіших їй людей, які загалом у неї були усюди, повідомив, що князь Потьомкін виїхав з Ясс на десятьох санях разом з усім своїм двором і повним ходом мчить до столиці. Імператриця, що спершу було здригнулась, оволоділа собою. Навіть усміхнулася.

— Це одна з найкращих звісток! — вимовила одразу.— Повернення першого нашого воїна буде загальним святом. Щодо мене, то, правду кажучи, я вже за ним скучила...

Вона все ж таки була визначною особистістю. Уміла вигравати, уміла й програвати. Але якщо вже програвати, то красиво, про це імператриця дбала особливо ретельно. Героя битви з турками необхідно зустріти з усіма почестями. І розгорнулися широкі приготування до зустрічі, водночас за вказівкою імператриці була створена спеціальна команда, яка мала стежити за просуванням фельдмаршала, щоб не прогавити моменту його прибуття до столиці.

За кілька лічених днів при в'їзді до Петербурга виросла блискуча тріумфальна арка, прикрашена віршами її величності, присвяченими великому вождю російського воїнства. Почесний військовий караул, гарматні салюти, урочиста служба в усіх церквах і соборах міста, фейєрверки і церковні передзвони... Ретельно готовлене величне свято поступово підняло на ноги усе місто. Перейнявшись передсвятковими приготуваннями, столиця сповнилася загальним ентузіазмом, який згодом справить приємне враження на князя, створить йому добрий настрій, розвіє сумніви, зцілить душу помисливого фельдмаршала...

Хоча Потьомкін і мав у столиці кілька власних палаців, все ж перевагу віддавав Зимовому. По Петербургу ходили легенди про нечувану розкіш королівської резиденції, — як називали Ермітаж, — де містилися апартаменти князя Потьомкіна. Такі багатства, така вишуканість, що його вважали восьмим чудом світу. Картини, скульптури, кришталь, раритетні меблі — усе зібрано розумом і кмітливістю багатого сановника, ним замовлене і виставлене там, де він волів. Оглядаючи ці скарби, придворні витягували шиї. Казали навіть, що ночами, покинувши ліжко її величності, сюди зазірав сам Платон Зубов, щоб прогулятися по Ермітажу, і, хто знає, про що він мріяв, які думи снували в його голові, коли походжав серед таких скарбів...

Пускаючись у дорогу без згоди своєї господині, Потьомкін потай сподівався на належну зустріч, а коли при в'їзді до столиці побачив на тріумфальній арці слова її величності у формі вірша, був дуже вражений — таке йому не спадало на думку. Петербург постав перед ним як суцільне свято. Парад добірних полків, гарматний салют, бемкання дзвонів — все це перевершило усі сподівання Григорія Олександровича. Урочисті святкування завершилися блискучим імператорським подарунком. Її величність піднесла Потьомкіну фельдмаршальський мундир, оздоблений золотом і коштовним камінням, вартістю в дві тисячі карбованців. Увечері на урочистому прийомі йому була вручена копія декрету, яким її величність доручала сенату спорудити *найвітлішому* за державний кошт у столиці чи в іншому місці, де побажає князь, кам'яний палац, і перед тим палацом установити йому за життя пам'ятник.

— Що там марудитись, ваша величність, з будівництвом, коли зараз ніхто не вміє будувати по-людськи. Знаєте, як краще зробити? Подаруйте мені Таврійський палац, та й по всьому.

Катерина посміхнулась — ще сидить у ньому великий диявол, скільки разів вона зверталася за допомогою до цього велета, галасливого вулкана, марнославного свого радника...

— Так тому бути.

Перехід Таврійського палацу від одного господаря до іншого викликав у столиці безліч кривотлумачень. Було в цьому акті щось прикре й потворне, але оскільки проти волі монарха, доки він стоїть при владі, нічого не вдієш, у місті поширилися пересуди: щось підозріле коїться з цим палацом... Близько двох десятиліть тому, коли до Росії було приєднано Крим, імператриця згаданий палац за особливі заслуги вже дарувала Потьомкіну. Але так сталося, що при всьому його казковому багатстві Потьомкіну потрібна була велика сума грошей — в нього не вистачало коштів на будівництво кількох полотняних заводів — він той палац відпродав за півмільйона карбованців... імператриці. І одразу ж пошкодував, вважаючи, що продешевив. Ціни на нерухоме майно зростають з року в рік, а Таврійський палац стояв у дуже гарному, просто чарівному місці — за казармами гвардійського кіннотного полку, на околиці столиці... Тож він мріяв про те, як би повернути собі цей уславлений палац, стати знову його володарем. Петербург не переставав дивуватись. Як це так, запитували слов'яни, що спершу імператриця палац подарувала, потім колишня володарка, імператриця ж таки, його відкупила, а тепер ось вона знову його дарує?..

Петербург ніколи не ставився до *найсвітлішого* прихильно. Приклеїв йому прізвисько «Князь Тьми», тобто «Князь Темряви». Гендель з палацом лив воду на млин запеклих князевих ворогів, які завжди прагнули якомога швидше послабити його вплив, однак цього разу вони трималися прихильно. Змінилися часи, змінилися й вони. Петербург прагнув забути ганебне прізвисько, намагаючись довести князеві свою відданість і дружбу. Петербург

сподівався, що Потьомкін затисне в кулак убогих душею Зубових, які занадто вже наблизились до імператриці, виношуючи далекосяжні плани. Про те, що Потьомкін має намір звести рахунки із Зубовими, знала уся столиця. Уся країна знала.

Стратегія закулісної гри високого радника полягала в тому, щоб підтримувати з тронем і його оточенням, в даному випадку з усіма братами Зубовими, зовні нормальні стосунки, навіть часом більше, ніж нормальні, підкреслено доброзичливі, але, о жах! Князь зовсім не міг терпіти їх коло себе і не приховував своєї зневаги. Особливо огидним йому був улюбленець імператриці вранці. За звичаєм тих часів, у домах великих сановників і знатних людей двору десь об одинадцятій ранку збирався цвіт громадськості, щоб побажати доброго ранку і водночас спробувати хоча б чимось привернути до себе увагу можновладних.

Потьомкін був призвичаєний спати найбільше в дорозі, у бричці, в наметі чи деінде, і йому неприємно було бачити натовпи підлабузників, що збиралися у передпокої Зубова і чекали своєї черги привітати його з добрим ранком та побажати всього найкращого. Неорганізований, безладний на перший погляд, Потьомкін насправді був зосередженим, суворо дотримувався розпорядку дня. Прокинувшись, він залазив у холодну ванну, після цього йшов у молільню, потім снідав, далі приймав ад'ютантів і радників — звідки йому було брати час для вислуховування підлабузників і дарування їм милості?

Платон Зубов був у всьому протилежний. Спав майже до одинадцятої, прокинувшись, любив іще повалятися у ліжку годину-другу і вважав, що істинним показником того становища, яке людина посідає в суспільстві, є натовп у передпокої. І любив, щоб до нього вранці приходило якомога більше вітальників. Після того як йому вдалося наблизитись до її величності, він визначав коло

людей, що мали право збиратися у передпокої і вітати «З добрим ранком». Щоб скористатися цим правом, треба було потрапити до спеціально складених ним списків, але й цього було замало, бо ті списки перо Платона Олександровича періодично переписувало. Тих, котрі наситилися вранішніми відвідуваннями його, він викреслював, інших, охочих висиджувати вранці у передпокої, записував замість вибулих, ніби тим самим видаючи вексель!

Так що близько дванадцятої під дверима спальні Платона Зубова вичікували генерали, губернатори, члени сенату, посли західних країн. Навіть перший поет двору Гавриїл Державін, який багатьма роками пізніше благоговіслював молодого Пушкіна, марнував цінний ранковий час для безплідного чекання, бо незабаром вже обід, а Платона Олександровича не видно й не чути. Десь тільки о першій годині дня, заспаний і чимось невдоволений, фаворит зволив собі вилізти з ліжка, щоб його умивали, причісували, одягали. Доки слуги вертілись навколо нього, до генералового кабінету впускали двох-трьох гостей. Зубов навіть не дивився на тих, хто заходив привітати й побажати доброго ранку. Коли ж йому набридали красиві слова підлабузників, він показував рукою на двері, мовляв, забирайтесь геть. Здається, уся ця безглузда гра потрібна була йому лише для того, щоб він міг врешті проснутись, бо як тільки пробуджувався від сну, то не хотів нікого бачити.

Таке вередування у якихось двадцять чотири роки! Що ж з нього вийде, як він стане старшим?! Потьомкін висміював фаворита на всі лади. Платон Зубов пробував встановити з князем добрі стосунки, але не виходило, і він украй образився і поскаржився на нього імператриці. Опинившись між двох вогнів, Катерина шукала мирного виходу із ситуації. На великий піст князь із своїми кпинами трохи вгамувався, і її величності одного разу прийшла в голову рятівна ідея.

Потьомкін, як щирий християнин, був переконаний, що в усій Росії, окрім нього, і ще, може, двох-трьох чоловік не знайдеться таких, хто по-справжньому вірить у бога. Про те, що брати Зубови також істинні християни, він і чути не хотів. Зубови ж, надто Платон Олександрович, не переставали стверджувати, що й вони віруючі. Тож Катерина надумала зібрати усіх трьох — братів Зубових і найсвітлішого — в церкві двору на святе причастя. Побачивши, як ті ревно молитимуться перед вівтарем, як сповідатимуться і причащатимуться, правдивий християнин, яким є Григорій Олександрович, перейметься любов'ю до них, його серце не зможе не здригнутись і не розтанути у великому світлі прощення.

Ніхто з певністю не знав, що з тієї затиї може вийти, ніхто нікому про цей задум не казав і слова, але люди якимось чином дізнались, і в церкву Зимового палацу в неділю набилося повно люду. Служба правилася велично — щоб про неї пішов розголос. Проповідь про повернення блудного сина урочисто виголосив сам архієпископ. Співав хор Невської лаври, того монастиря, в якому свого часу був ченцем сам князь. Очевидно, серед хористів ще лишилося кілька його братів по вірі. Служба відбувалася напередодні великоддя і вражала пишнотою та урочистістю, була воістину божественна. Здавалося, ще мить — і станеться велике диво братання народів, і станеться воно саме тут і саме зараз, в імператорському дворі, але хор несподівано замовк, архієпископ вийшов із золотою чашею на край амвона, вклонився мирянам і завмер у чеканні.

Все підлаштовано так, що тільки вони троє були готові до причастя. І зараз усі троє стояли перед вівтарем: велетенський, опасистий Потьомкін у центрі, два молодики — Валеріан і Платон — по боках. До золотої чаші для причастя лишалося два-три кроки, першим, звісно, мав причаститись старший з-поміж них,

але в ньому заграло і стало поперек дороги одне з найдавніших людських почуттів — почуття ображеного самолюбства. Як кажуть: хто останнім зробить кілька цих перших кроків... Звичайно, права уславленого фельдмаршала на першість ніхто не думав заперечувати, але час ішов і поки наповнювалася чаша для причастя, хор ще, скільки міг, тягнув мелодію, а Григорій Олександрович так і не ступив з місця.

Один з очевидців цієї ситуації пояснював, що Потьомкін витримував паузу, аби дати священнику можливість зосередитись, а духівник те саме робив по відношенню до великого стратега, котрий мав звичку фасонити навіть тоді, коли йшов молитись. Тонкий знавець церковних канонів, він у кожній службі дошукувався якихось дрібних погрішностей, незумисних порушень канонів і, знайшовши щось, стояв із виглядом ображеного — невдячний, набусурмонений, — примушуючи преота гадати, де він припустився помилки. Оскільки сповідь є сповіддю, а причастя причастям, а правила церкви — то святая святих, архієпископ дав зрозуміти, що час більше не терпить, пора вже комусь підходити до вітаря...

Молодий, самовпевнений, але не вельми розумний Платоша подумав, що пауза виникла з його вини, бо князь дає йому можливість причаститись першому. Так воно і належить, подумав фаворит. Відповідно до того місця, яке він посідає в серці і в ліжку імператриці, а також і в сяйві корони. Це, на його думку, означало торжество християнської справедливості. Отож Платон Зубов уже було подався усім корпусом уперед, щоб зробити перший крок. Кажуть, він навіть ногу підняв. Та помітивши в останню мить краєчком ока, як збагрянів й аж стрепенувся його сусід, примусив себе поставити мерщій ногу на місце, але вже було пізно. Тремтячи від такої образи, Потьомкін зробив галантний жест:

-- Прошу, прошу. Я причащуся після вас.

Збагнувши, якої помилки припустився, Зубов стояв непорушно, мов скеля, процідивши:

— Ні, тільки після вас, ваша світлість.

Хор, відспівавши усі свої мелодії, тим часом ніяково мовчав. Створилася конфузлива ситуація, що затьмарила святую службу.

— Тіло і кров Спасителя чекають на вас,— прошепотів тихо, але рішуче архієпископ.

І раптом, не знати чому і як, Валеріан, офіцер, улюбленець імператриці й пестунчик придворних молодичок, вирішив, що все це зволікання пов'язане з тим, що змішані з вином проскури, тобто причастя, не дуже смачні, і через те обидва його сусіди вагаються, то чому б йому не вчинити по-чоловічому?

— А мені таке причастя до смаку...

Веселий і вдоволений собою, ступив три кроки вперед, підійшов до золотої чаші. Після того як усі причастилися, служба завершилась, Усі вийшли з церкви. Вийшли і три непримиренні вороги — вороги на все життя, які не хотіли бачити один одного до самої смерті.

Минав час, а Потьомкін і не думав повертатися на південь, де чекали на нього губернія, армія, турки і численні проблеми, які міг вирішити тільки він. Мир або війна. Зволікання з від'їздом він значною мірою пояснював тим, що, мовляв, ні Петербург, ні її величність не звільнили його від страждань, через які йому довелося на всю зиму залишити Ясси і повернутися до столиці. Повалити Зубових виявилось не так просто, і князь, відкладаючи з дня на день своє повернення на південь, знає, що робить... Для того щоб виграти бій за місце коло трону, потрібно мати терпіння. Потьомкін був майстром ретельної, до дрібниць виваженої, неквапливої підготовки зтяжного бою, і не випадково увесь час, скільки

він перебуває в столиці, Зубови ховаються десь під столом. Це мало принципове значення.

А тим часом він вирішив влаштувати гуляння. І не будь-яке гуляння, а вражаюче велике, царське, істинно потьомкінське, якого ще ніколи не бачив Петербург. Найперше, що він для цього зробив, так це відкупив цілий квартал, десь понад п'ятдесят будинків. Усі вони були знесені, щоб не закривали перспективи з балконів Таврійського палацу. Після цього у великій поспішності розгорнулися роботи по впорядкуванню інтер'єра палацу. Парк навколо палацу архітектори витримали в британському стилі, а сад, що й так за розмірами й величчю переважав зимовий сад палацу її величності, став ще багатший і вишуканіший.

Найкращі майстри — деревообробники, столярі, бляхарі, художники, скульптори — були зібрані з домівок й у великій спішці привезені до палацу. Князеві господарники перерили усі лавки і склади. Кришталеві канделябри, порцелянові вази, венеціанські дзеркала — усе, що могло прикрасити палац, викупили, а те, чого ні за яку ціну не могли дістати у крамницях, брали позичково у тих, хто відзначався добрим смаком, розумом і мав гроші. На зав'язаних докупі по троє-четверо санях везли дуже обережно, щоб не порозбивати, білі, рожево- й сіро-строкаті мармурові колони, а також величезні дзеркала.

З приходом весни, на початку травня, палац було освячено. Оскільки велике гуляння мало відбуватись одразу після великодня, на майдані перед палацом спорудили кілька величезних гойдалок — для *простолюднів*, — щоб звичайні люди казали потім, що гуляння було надзвичайне. Навколо гойдалок виставили безліч розмальованих яток, у яких увесь час, скільки тривало гуляння в палаці, кожен міг не лише скуштувати страв, але й отримати безкоштовно взувачку та одяг, тобто те, в чому тоді люди мали нужду...

Князеві, якому все життя щастило, не доводилося дивуватись з того, що обраний для великого гуляння день дев'ятого травня випав ясний і теплий... За звичаєм тих часів бал мав починатися о шостій вечора, але уже вранці коло палацу юрмилася маса людей, тинялися по майдану, щоб на час роздавання гостинців бути ближче до яток. Цілісінький день штовхалися люди у натовпі, вдихаючи запахи, що їх приносив вітер зі сторони князевої кухні.

Щоб уникнути стовпотворіння люду, було оголошено, що лавки відкриються з прибуттям карети імператриці до під'їзду палацу.

Великий сановник, очевидно, хотів влаштувати її величності незабутню зустріч. Інтуїтивно відчуваючи його задум, людя стояв на майдані, не спускаючи одного ока з палацу, другого — з яток. Збудження чекальників усе наростало, а цікавість так розбирала, що коли з прилеглої вулиці показалася пара білих коней, запряжених у карету якогось вельможі, натовп подумав, що то їде імператриця, і посунув до яток. Утворилася така давка, що не можна було й дихнути. Саме у ці критичні хвилини вигулькнула запряжена трьома парами білих коней карета господарині, але вона не могла пробитись до палацу. Зупинившись, карета чекала чверть години в одній з вулицок, доки нарешті крізь натовп розчистили для неї дорогу.

Таврійський палац вражав такою неймовірною красою, що навіть її величність, стримана і врівноважена німкеня, очам своїм не вірила, надзвичайно дивувалася. З вестибюля, що загалом нічим особливим не виділявся, двері вели до величезної видовженої зали, головною окрасою якої були мармурові колони попід стінами. Між рядами колон на всю височінь стіни величезні — від підлоги до стелі — дзеркала. Перед тими дзеркалами між колонами стояли банкетки, висіли килими, утворюючи невеликі симпатичні бенуари, де можна було усамітнитись, побесідувати, кожен з них був витриманий у своєму стилі і вражав вишуканістю.

Сусідня зала була підготовлена для концерту. Місця для глядачів розташовані амфітеатром, елегантно піднімаються від сцени, сама ж сцена — широка й велична. Як тільки імператриця та інші гості зайняли свої місця, піднялася завіса. У глибині — забарвлене зорею голубе небо, у центрі якого сяє золотом вензель — дві золоті великі букви — Е і В, що, звичайно ж, означало *Екатерина Великая*. На сцену виходили в національних костюмах представники різних народів, співали й танцювали, кланялись великій государині на знак вдячності за те, що, на думку влаштувальника цього свята, вона принесла усім народам імперії волю і щастя.

За одну з лишком годину, доки тривав концерт, зала з колонами була з великою майстерністю переобладнана. Безліч різнобарвних світильників — червоних, голубих, зелених — гірляндами спадали зі стелі, кожна з яких становила окрему квітку. Багатобарвне світло від них відбивалось у дзеркалах і кристалі, створюючи в залі казкову атмосферу. Загальне враження було таке велике, що навіть сама імператриця, зайшовши сюди після концерту, вигукнула:

— Чи справді ми тут бували?!

Святкування почалося широко знаною в ті часи піснею, що замінювала собою державний гімн — «*Гром победы, раздавайся*». Після цього дванадцять пар молодих людей, так би мовити, цвіт двору, виконали для гостей найсвітлішого кадрили. Серед танцюристів були й онуки її величності — Костянтин і майбутній цар Росії, Олександр. Звичайно, до виконання кадрили готувалися заздалегідь, репетиції були дуже ретельними і вимогливими. Залишається й понині таємницею, як Потьомкіну вдалося умовити майбутнього грізного, похмурого царя Росії потай ходити на ті репетиції...

Катерина була безмежно щаслива. Свята, гуляння, розваги були найулюбленишим харчем двору, але подіб-

ного балу тут ніколи не бачили! І вона утвердилася в думці, що ніхто в світі не зміг би перевершити Потьомкіна щодо смаку, фантазії, витонченості, естетичної непогрішимості. Захоплена цим воістину незрівнянним видовищем, вона весь час озиралася довкола, шукаючи, з ким би поділитися враженням, і раптом помітила поблизу себе зіщуленого і приголомшеного Платошу. В полоні такого свята, серед цих людей, в оселі свого непримиренного ворога, він мав віглед нікчеми. Був настільки розбитий, розчавлений, що, дивлячись на нього, хотілося із співчуття плакати...

«Ось де справжня причина влаштування цього балу...»

І якщо лють Потьомкіна зайшла так далеко і якщо удар був таким важким, навіть безбожним, то чи не пора їй, імператриці, прийти на допомогу останній своїй любові?

У самому розпалі балу її величність гордовито підвела голову; за цим її рухом в залі наступила мертва тиша.

— Григорію Олександровичу, вам вдалося щось зробити із своїм маєтком у Могилеві? Спекались його? Знайшли покупців?

Потьомкін був одним із найбагатших поміщиків того часу. Мав маєток з десятьма тисячами душ: близько сотні сіл і хуторів. Управляти такими маєтностями було практично неможливо. Щоб якось з ними впоратись, необхідно роздрібнити їх на менші маєтки. Зайнятий війною, Новоросійським краєм, закордонною політикою, Потьомкін, природно, не мав коли займатись усім цим з його погляду дріб'язком і все шукав, кому б продати Могилів, раз і назавжди спекатись його. Знайти покупця було важко, оскільки ціна такого маєтку сягала за мільйон карбованців...

Фактично Могилів був подарований йому імператрицею. Її величність часом глузувала з князя, мовляв,

навмисне повісила йому на шию той Могилів, щоб він не мав часу залишитися до усіх красунь столиці. Потьомкін останнім часом пригасив свої зальоти на жіночому фронті, але імператриця не знала, чим пояснити, що він не повертається до справ державних... Палац, у якому зібралось близько тисячі гостей, почувши голос імператриці, завмер. Не чути було дзвону келихів, перестали перешіптуватись між собою пані. Приголомшений господар палацу від несподіванки став свердлити своїм єдиним оком мармурову колону в глибині зали.

— Мене розбирає цікавість, ваша величність, чому це ви вирішили згадати про ті маєтності?

— Хочу купити.

О, ці всесильні у цьому світі!.. Як вони в одну мить можуть тебе возвеличити і як раптом за ту ж мить можуть позбавити всього, залишити без нічого. Цвіт російської столиці завмер і, затамувавши подих, стежить за цим поединком. Якщо маєтності будуть нею куплені й подаровані молодому фавориту, вважай, гості пропали. Конфронтація імператриці з першою особою держави, правою її рукою, нічого доброго їм не провіщала: вони відчули, що наближається час, коли устане із землі, розправить плечі й підніме голову остання любов її величності, бо, хоч він і молодий, але збагнув, про що мова. І в міру того, як веселішало обличчя фаворита, похмурішим ставав всемогутній князь.

Катерина взяла до рук чашку з чаєм. Зненацька захопившись грою, вона зосередилась, тільки голубі очі, що з роками стали відчувати, спалахнули азартом, — вичікувала моменту для нанесення удару. Подарунок на суму понад мільйон — такого ще ніхто не чув...

— На жаль, ваша величність, маєтності Могилева нещодавно продані.

Гості зацікавили, бо, якщо государиня хоче щось купити, ніхто не може зневажити її волі, навіть тоді, коли воно

уже продане. Вражена цим, її величність хитнула головою, осяявши гостей своїми неймовірної краси коштовними самоцвітами.

— І кому ж, ласкаво прошу, вам вдалося збути такий скарб?

Потьомкін у відчаї став шукати зором довкола покупця, ніби той перебуває зараз в палаці, серед присутніх. Одна мить, одна єдина мить... Відчайдушно окинувши усіх присутніх, він раптом угледів камер-юнкера Голинського, безвусого молодика, який лише прилучався до двору.

— Та ось йому й продав!

Імператриця усміхнулась. Шахрай, негідник, який же він безсоромний шахрай! Хіба вона не знала цього юнака, якого нещодавно пожалувано до двору і якому на прохання його батьків встановлено певну платню? Більше того, її величність знала й про те, що одна панна в нього закохана, котра, як і він, походила із зубожілої дворянської родини. Імператриці натякали, що навіть незначний подарунок на їхньому весіллі міг би ошчасливити цю пару закоханих. Катерина вже мала намір подарувати їм таке щастя, але бач, як все обернулося...

— Князь, мабуть, хоче пожартувати, чи не так? — запитала імператриця Голинського якомога лагідніше.

Голинський задумався. Майбутнє було в його руках. Звичайно, визнавши, що Потьомкін хотів просто-напросто пожартувати, він міг розраховувати на багатий весільний подарунок з рук імператриці. З іншого боку, будши породженням епохи, коли кожен міг, якби тільки схитрував і зорієнтувався, загарбати все, що само тобі йшло до рук...

— Не хотів би завдавати вам, ваша величність, прикрості, але, широко кажучи...

— Кажи, як є...

— Купив.

— Мені лишається тільки привітати вас з таким чудовим придбанням,— вимовила імператриця сухо і встала з-за столу.

Коли її величність покинула палац, Потьомкін усвідомив, що значимість його у країні минула. Інтуїція підказувала йому, що вже ніколи не позбудеться він журби, яку росіяни називають *тоскою* і яка точитиме йому душу до кінця життя. Катерина була єдиною в світі людиною, яка б могла звільнити його душу від цього мороку. Та імператриця покинула не тільки палац, але і його душу.

Він все ж таки любив государиню. Любив до безтями, бо коли, як вірний слуга, провів її до карети, то цілував їй руки і плакав, мов дитя. Її величність ніби й не чула його цілування, не бачила його сліз. Коли карета рушила з місця, він ще довго стояв, наче укопаний, сумний і пригнічений. Остогидла столиця, всілякі бали й гості, і не хотілося повертатись до палацу. З від'їздом імператриці усе втрачало свій сенс. Та й чого туди повертатись, якщо там не знайдеться жодної душі, котра б виявила бажання подати йому руку й витягти з багвиння крайньої жорстокості...

Але чекай-но, чекай... У ту мить, коли її величність заявила про те, що хоче купити його маєток, він завважив образ однієї античної богині, про яку мріяв усе життя. Той демон краси тоді усміхався, і сміх його мрії вартий маєтку, в усякому разі того варте її усміхнене обличчя...

— Попов!

Товстий полковник Попов, ад'ютант фельдмаршала, ніби з-під землі виріс і приніс князеву прикрасу. За звичаєм тих часів у святкові дні люди з вищого світу носили спеціальні капелюхи з широкими, пишно прикрашеними полями. Святковий капелюх Потьомкіна був

оздоблений такою кількістю самоцвітів, різними золотими й срібними ланцюжками, стількома химерними брязкальцями, що на терезах заважив би щонайменше кілограмів чотири. Такий капелюх просто неможливо було носити на голові, а похизуватися цим справді мистецьким витвором перед гістьми князеві кортіло, то ад'ютант Попов тримав той капелюх під пахвою, ходячи невідступно, мов тіль, за своїм господарем. Викликаний так раптово, Попов подумав, що, оскільки її величність уже поїхала, потреба носити капелюх відпала, його можна віддати Потьомкіну, а самому йти додому, але той і не думав відпускати ад'ютанта.

— Де вона? — запитав.

— Поїхала, ваша світлість. Як від'їхала її величність, піднялася й вона у свій екіпаж.

По осяяній казковим світлом північній столиці Росії неслася карета. Було по третій годині ночі, відчувалася прохолода, і в місті видно, як у надвечір'ї літнього дня. Екіпаж фельдмаршала мчав на повному галопі, аж іскри сипались з-під кінських копит, розтинав місто гуркотом, будив людей від сну. Мчав до вимріяного кам'яного будинка. О, як вона здивується, побачивши, що він сам особисто приїхав!

Миготіли заспані вулиці міста, ліхтарі на перехрестях, будинки із закритими віконницями. Неслася карета до білокам'яного особняка на вулиці, що має назву *У п'яти углов*. Брама замкнута, двері замкнуті, віконниці закриті. Усе спить. Та це не має ніякого значення, бо життя починається там, де тільки зупиняється карета найсвітлішого.

Розбудивши сонних слуг, він знехтував їхній подив і їхній гнів, сам відчинив браму, а потім і вхідні двері, з надзвичайною легкістю збіг на другий поверх — до великого і єдиного свого кохання, та ось перед ним постав привид в халаті, капцях, у нічній шапочці з китицею,

з підсвічником, на якому блимала й чаділа, роняючи сльозу, біла свічка.

— Біжи й скажи, що я приїхав.

— Як не прикро, ваша світлість, але мій дім відпочиває...

— Небагато треба для того, щоб підняти на ноги тих, хто спить...

— Звичайно, небагато треба, але ще простіше непрошеним гостям, які серед ночі ні з того ні з сього...

— Тобто як — непрошений гість?!

Старий стояв із свічкою в руках мовчки і не порушно.

— Чи не хочеш сказати, що ні ти, ні хто інший у твоєму домі мене не любить?

— Тоді, коли людина лягає спати і спить, ні про яку любов не може бути й мови...

Потьомкін шаленим поглядом зміряв старого від китиці до капців і від капців до китиці.

Усе багатство цього нероби і надзвичайної красуні — його дочки, і цей дім білокамінний, і халат, і капці, й шапочка з китицею — усе це було так чи інакше добуте за допомогою Потьомкіна. Але при всьому багатстві Барятинський, по суті, не був благородним дворянином, а нагадував слугу, одного з тих, які вибилися в люди прислужництвом перед своїми господарями. Стоячи тепер перед ним, Потьомкін збагнув, що в ту мить, коли її величність покинула Таврійський палац, усі слуги імперії також покинули його блискучу залу.

Не сказавши жодного слова, Потьомкін обернувся, спустився по сходах униз, вийшов на вулицю, почала пав пішки, лишаючи позад себе вуличку за вуличкою. Гадаючи, що господар, втомившись, побажає сісти в карету, екіпаж князя рухався повільно за ним, але фельдмаршал зовсім на нього не зважав. За мостом через Мойку князь і екіпаж мало не розминулись. Думаючи, що князь іде до себе, в Зимовий палац, кучер повернув

на Невський проспект, а той пішов завершувати бурхливий-бурхливий бенкет.

Після цієї ночі нога Потьомкіна не ступала у відведени йому багаті зали Зимового палацу. Ображений на увесь світ, він повернувся до Таврійського палацу. Опинившись на майдані, князь не захотів заходити до тих гостей, які все ще гуляли в палаці. Залишився серед яток і магазинів, споруджених для злидарів, котрі також іще гуляли, доїдаючи крихти і допиваючи краплі з царственного балу. І ці забуті богом люди пригощали його, чим могли, він разом з ними пив і їв, плакав на чиемусь плечі, згадував свій колишній убогий маєток поблизу Смоленська. Хоч стара хата наполовину осіла в землю, але жилося йому в ній затишно, привільно, гарно... За дуже й дуже скромною вечерею оті сердешні злидарі зуміли зняти важкий тягар з душі Потьомкіна, і він пив, їв і співав разом з ними забутих пісень, які осіли на дні його серця у ту далеку пору, коли чув їх від літніх людей. Тут вони згадалися й бриніли журливо, як ніколи...

Коли настав день і кожному треба було зайнятись своїми буденними справами, Потьомкін поцілував усіх підряд і повернувся до палацу, що на той час уже опустів, потинявся, ніби шукаючи сліди всемогутньої своєї володарки. Зупинився біля рожевої колони, де сиділа її величність і грала в карти. Зайшов до одного з будуарів, сів у крісло, в якому кілька годин тому сиділа імператриця, вмовився якомога зручніше, схилив нечесану голову на зелене сукно столу і ту ж мить мертвецьки заснув.

Через кілька годин проснувся, підвів голову, здивовано окинув єдиним оком усе навкруги: ніяк не міг збагнути, хто його розбудив. Натрапив на постать молодого Голинського, який стояв під однією з колон.

— А, покупець прибув,— сказав, пошулившись мерзлякувато.— Ну, вивертай кишені, побачимо, що там у них...

— Два хутори, ваша світлість. Так десь шістсот душ, та ще можна розраховувати на одну тисячу заморожених грошей, якщо мамуля і татусь...

— Довго шукав і добре знайшов,— сказав князь, отрясаючи з себе сон.

— Що вдієш, така воля обставин,— прошепотів Голинський, змовницьки усміхнувшись, і це не сподобалось Потьомкіну.

Дивись який шмаркач, на щось натякає?..

— Що за обставини, хлопче, які обставини?! Ти що, жартів не розумієш?

— Я... жар... роз...— пробубонів Голинський і похитнувся разом з колоною, зі всім на світі.

Князеві раптом стало жаль його — боже, як мало треба, щоб людину ошчасливити, і як легко зробити її нещасною.

— Ось як ми зробимо,— сказав, подумавши,— ти їдь в міністерство фінансів, візьми під маєток у Могилеві позичку. Ти для цього можеш узяти тисяч сто. Принесеш мені ті гроші і — дякуй богові та користуйся маєтком, якщо вже тобі доля усміхнулася...

Несподіваний перехід з темряви на світло так приголомшив Голинського, що йому потрібен був час, аби отямившись, збагнути, що з ним відбулося.

— Але... хіба департамент фінансів видасть мені таку велику суму?!

Князь ще не міг як слід розбуркатись від сну. Невдоволений тим, що його завчасно розбудили, Потьомкін сопів і рився у кишенях, чогось шукаючи. Нарешті витягнув поміятий шматок паперу. Поклав на коліно і, трохи розправивши, написав огризком олівця: *«Сему Голынскому выдать сто тысяч под Могилевское владение, которое ему и принадлежит».*

Як тільки Голинський вийшов, князь схилив голову на стіл і ту ж мить заснув. І уві сні знову влаштовував бучне гуляння. Бенкетував у шинку на пароплаві, що плив у відкритому морі. Фанфари, чарівні жінки, французьке шампанське. Коли бал був у повному розпалі, Потьомкін кивнув адміралові Ушакову. Спустилися вдвох у шлюпку, підійшли на ній до каботажного судна і за знаком фельдмаршала усі гармати пальнули у цвіт високого товариства, що лишилося на кораблі. Охопленний полум'ям корабель похилився набік, невдовзі пішов на дно, але... раптом з того полум'я висунули писки два щурі й почали гугнявими голосами скривджених повчати Потьомкіна, мовляв, хіба таке можна робити?! Щоб запросити до себе гостей і утнути отаке в розпал веселощів...

— Як-як-як?! — спалахнув фельдмаршал і проснувся.

О тій порі місто вже купалося в світлі, теплі, сонці. Проміння сонця проникло крізь шиби вікон в палац, грало веселково у люстрах, різнобарвних гірляндах та дзеркалах. Зливаючись, веселки утворювали фантастичні арки, що тримали на своїх плечах усю залу, і князь спросоння почав обдумувати, як би відтворити цей неймовірний ефект на одному з наступних бенкетів. І раптом крізь усю чарівність видіння побачив у глибині зали того ж — пригніченого й розгубленого — покупця.

— Мені відмовили, ваша світлість, — проскиглив той.

— Як-то — відмовили?!

— Мені сказали, що такої суми не можуть видати без належного формуляра і відповідного підпису.

— А хіба не підписаний мною? Ти показував мій підпис?

— Показував.

— І що сказали?

— Сказали, що цього замало.

— Як?!! — заревів Потьомкін, аж весь палац здригнувся.— Мій підпис і ста тисяч не важить!? Та чи знають ті геморойники, що мій підпис сьогодні означає мир або війну, світло або темряву на всій планеті! І вони, мерзотники, наважуються ставити на терези мій підпис? І вони не дають якихось жалюгідних ста тисяч карбованців?! Дай мені папір.

Знову поклав той папірець на те ж коліно, перечитав написане, перевернув на зворотний бік, дістав той же оґризок олівця і написав:

«Денег даць... вашу мать».

Згадана цидула довго зберігалася в архіві міністерства фінансів, як документальне свідчення про курйози тієї епохи. Можливо, що й Пушкін бачив її, бо згадує про неї у своєму огляді тієї гідної уваги епохи.

Через кілька днів після переїзду до літньої резиденції, перше, що зробила імператриця, так це скликала військову раду. «Що відбувається на півдні?» — запитала. Ситуація вимагала, щоб про те знав верховний головнокомандувач, але оскільки Потьомкін перебував в столиці... Хто його заступає? Генерал Репнін. З'ясувалося, що від нього давно вже не було донесень. Це неприпустимо. Чим пояснити, що так ось коїться? Викликає тривогу те, що генерал Репнін уже кілька тижнів мовчить. Чому мовчить? Та тому, що в нього немає кур'єрів. А де ж вони, його кур'єри? Їх затримує в столиці Потьомкін. Чому затримує? Каже, що все те без злого умислу. Прибувши з півдня, кур'єри залишаються в столиці й чекають відповіді на донесення, з якими прибули. Прив'язують коней в конюшні гвардійського полку, і так кожен з них, один за одним. Їх, здається, зібралось десь із півсотні, південна армія залишилася без зв'язку з столицею...

Це міняло ситуацію. Бали, друзі, фаворити — все це Катерина відсувала. бо коли зачіпалися інтереси держа-

ви, вона діяла так, як того вимагала корона. Глибокої ночі був піднятий з ліжка і спішно доставлений у Царське Село князів ад'ютант Попов, відповідальний за канцелярію фельдмаршала.

— То правда, що з Ясс прибув цілий ескадрон кур'єрів і затримується в столиці?

Шахраюватий полковник лихоманково міркував, як йому бути. Не хотів зрадити свого господаря, але — з другого боку — не міг і приховувати правди, бо кожен, хто служив при Потьомкіні, був не так його людиною, як людиною імператриці.

— Кілька їх чекає...

— Скільки?

— Мабуть, з десятків набереться.

— Можливо, більше?

— Можливо.

— Може, набереться й два десятки?

— Може.

— Чому їх не відправили назад, у Ясси?

— Не мав наказу.

Імператриця стояла в кожушку без рукавів, але з піднятими плечима. Така вдяганка серед росіян називалася *молдаванкою*. Вставши з крісла, пройшлася по кабінету, взяла зі столу золоту табакерку. Доки підносила її до носа, встигла глянути на майстерно намальований на ній образ свого попередника. Керувати країною тільки добром — то безглуздя. Поряд з пряником має бути й палиця. Щодо цього Потьомкін, як і всі інші її радники, мав рацію...

— Передайте фельдмаршалу, щоб він дав потрібну відповідь на всі донесення і швидше відправив армійських кур'єрів у південну армію. І доповісте протягом дня, скільки кур'єрів і о котрій годині відбули.

— Слухаю, ваша величність.

Екіпаж Попова з шаленою швидкістю мчав до столиці. Він знав, як справити враження. Тройка Попова була споряджена зброєю, що, здавалося, складалась із самих дзвіночків, і її величність, прогулюючись парком, чула, як, даленіючи, дзвенять тоненько дари Валдаю. На жаль, усе те було не що інше, як дим в очі. Жоден кінь не був відв'язаний і виведений із конюшні, а значить, не відправлений на південь. Прочекавши цілий день намарне, її величність скликала раду корони за участю колегій і сенату. На обговорення було винесено питання: війна з турками і стратегічні інтереси Росії. Засідання тривало цілу ніч. На світанку імператриця прочитала рішення ради, яке зобов'язувало Потьомкіна повернутись негайно на південь, підписати довгожданний мирний договір і повернути армію на рідну батьківщину.

Як і в її величності, у Потьомкіна також усюди були свої люди, і вранці, коли імператриця читала ту ухвалу, карета наймогутнішого князя заїхала під брамою на подвір'я палацу. Звістка про це зчинила серед учасників ради паніку. Як їм повестися, коли проект ухвали буде поставлено на голосування? А що, як раптом завтра її величність і *найсвітліший* порозуміються і помиряться? Кожного з них буде стерто на порох.

Дочитавши ухвалу, імператриця поставила її на голосування. Усі завмерли. Кожного охопив страх. «Якщо я,— сказала подумки Катерина,— подаю приклад мужності, чому вони мене не наслідують?» Вона перша піднесла руку, після цього, звичайно, ухвала ради була прийнята одностайно. По цьому залишалось зовсім небагато — послати когось із присутніх тут сановників ради в апартаменти князя і довести до його відома про це рішення.

Та легко сказати... Звичайно, доки імператриця і всемогутній князь сваряться, неважко це зробити, але

якщо вони через день-другий помиряться, що тоді залишиться від того, хто піде з таким повідомленням до фельдмаршала? Складалося так, що мала йти сама імператриця. І вона встала з-за столу, взяла документи. Після безсонної ночі цариця була вкрай стомлена. Щоб трохи перепочити, пішла пішки. Ступала повільно, задумавшись, і згадалося їй, як одного разу підійшов до неї молодий підпоручик, котрий майже тридцять років тому в ніч на 28 червня брав участь у змові, внаслідок якої її було піднято на трон. З Потьомкіним пов'язаний незначний, але симпатичний випадок. Коли вони, змовники, уночі мчали на конях до столиці, Катерина, щоб її не впізнали, одяглася в офіцерську уніформу, в поспіху забула на ручку своєї шаблі надіти золотий темляк. Помітивши це, він під'їхав на коні і запропонував їй свій темляк. Вихована в дусі німецького педантизму, вона відчула ніяковість, хоча й знала, що то все від поспіху. Натягнула повід коня. Вершники промчали повз неї мовчки. Настрій у кожного був пов'язаний як з надією на успіх, так і з надзвичайним ризиком. «Що буде?» — тривожило кожного. Першим, хто помітив її стурбованість і допоміг, був молодий підпоручик Потьомкін.

Боже, хто думав, що той молодий підпоручик виявиться одним із найрозумніших мужів держави і з роками набуде такої сили, сягне такого становища, що усіх триматиме в страху.

— Зробіть ласку, *найсвітліший*, ознайомтеся з текстом цієї ухвали,— сказала твердо й виразно її величність, але чомусь знітилася. Хоч уже й настав день, у кімнаті панувала темрява.

Штори були опущені, і як вона не напружувала зір, побачити князя не могла. Та мусить же десь тут бути... І раптом помітила його в глибині кімнати на каналі. Він лежав з перев'язаною мокрим рушником головою,

напевне, ще не міг отямитись після чергового перепою.

Побачивши гостю, фельдмаршал встав, але триматися на ногах не міг, тому до своєї володарки не дійшов, а доповз. Стогнуци, гикаючи, гірко заливаючись слізьми, що спливали по великому м'ясистому обличчю, він цілував їй руки. Його розпатлана голова розривалася від болю й не спроможна була сприйняти суті й значимості її слів; Катерина, побачивши, що даремно марнує час, мовчки поклала на стіл документ, обернулась і вийшла.

Цілісінький той день вона провела на самоті. Не хотіла нікого приймати й навіть бачити. Вона була впевнена, що посилає на південь дуже хвору людину, але іншого виходу не мала. З війною врешті треба якомога швидше закінчити, армію необхідно повернути на батьківщину і обов'язок імператриці, коли цього вимагають інтереси держави, робити рішучий крок, і якщо він уже зроблений, то так тому й бути — тільки вперед.

Щоб якось заспокоїтись, врівноважитись, імператриця увечері запросила кількох гостей на чашку чаю і на карти. Була весна, чарівне оновлення природи проявлялось у всьому, і в цю пору для неї та її оточення стало звичним влаштовувати знічев'я вечоринки. Ялиця, бризкаючи живицею, потріскує в каміні, полум'я гуляє по численних дзеркалах кабінету її величності, а за покритим зеленою накидкою столом кипить битва, буяють пристрасті. Цього вечора імператриці Росії у грі в карти надзвичайно щастило. Вона виграла нечувану до того суму — більше десяти карбованців, але й далі ставить їх у банк, мовляв, не завадять ще шість-сім карбованчиків...

— Не мучте так, ваша величність. Покажіть карти.

— Три тузи.

Фельдмаршал Салтиков закотив під лоба очі.

— Стільки щастя за один вечір! Аж заздрість бере. Що ваша величність робитиме з такою сумою?

Задоволена успіхом, Катерина складає виграш у поштий спеціально для цього великого дня гаманець.

— Всевишній, напевне, знає, кому потрібно допомогти грішми. На північному морі ось-ось появляться шведські кораблі, не сьогодні, то завтра можемо ув'язнути в нову війну. Ціла наша армія застрягла на Дунаї. Казна, можна сказати, порожня, а потреба в грошах велика — необхідно повсякденно покривати старі борги, а ми залазимо в нові... Щоб якось виплутатися з усіх скрут, треба мати силу-силенну грошей, а вам ті карбованці для чого?

— А все ж,— сказав догідливий Барятинський,— вигравати приємніше, ніж програвати...

— Якщо ви прагнете будь-що виграти, не сідайте за стіл разом з його господарями.

Зауваження було гостре й дотепне, і всі розсміялись. Вечірка видалася безтурботною, спокійною, і всім було так добре й весело, що не хотілося розходитись. Бачачи цей настрій, великодушна господиня несподівано запропонувала:

— Може, ще раз зіграємо в фараона?

В момент, коли карти вже були роздані, до кабінету влетів, мов буря, у знаменитому своєму вишневому халаті розлючений князь Потьомкін. Проспавши цілий день, він уже надвечір відчув себе в формі, підняв з підлоги кілька мокрих, пом'ятих аркушів паперу, в які спросоння сякався. Розгладив їх на коліні, щоб побачити, що там написано. Перші ж рядки викликали в нього спалах шаленства.

— Ваша величність, що означає цей витвір?! Як могло дійти до того, щоб моє добре ім'я фігурувало на тому дивовижному збіговиську невдач, яке ви чомусь

називаєте радою?! Зараз же покажіть мені того мерзотника, хто усе те затіяв!

В одну мить на правах господаря дому схопився на рівні Платон Зубов, який також грав у карти і відповідав за спокій і тишу:

— А що означає, найсвітліший, ваша поява такої пізньої пори в такому вигляді і в такому стані?

— Геть!!

— Панове,— вимовила якомога спокійніше її величність.— Зробімо паузу. Прошу вас, Платоне Олександровичу, покажіть гостям колекцію портретів голландських майстрів, яку нещодавно мені доставили. Я, правда, мала намір показати ці полотна при денному освітленні, але гадаю, що при світлі свічок твори голландських пензлів матимуть романтичніший вигляд. Доки ви трохи погуляєте, ми з Григорієм Олександровичем тим часом обговоримо хоча б найневідкладніші справи. Бажаю вам приємної прогулянки, а вас, Платоне Олександровичу, прошу передати Захару, щоб він невідлучно чатував під дверима моїх покоїв — на всяк випадок.

Коли залишились удвох, Потьомкін упав перед її величністю на коліна, поцілував їй руки, зітхнув.

— Ти почала боятись мене, матінко. Майже тридцять років, відколи ми дружимо з тобою, ти ніколи не змушувала слуг чергувати під дверима своїх покоїв. Навіть за найгірших часів, коли ми сварилися, коли кожен з нас хотів лишитися на самоті, ти не ставила на дверях охорону, і ми справді залишалися наодинці.

Катерина повільно випручала свої руки з-під князєвого гарячого дихання, встала, відійшла в дальній куток кабінету й сіла в крісло.

— Ти, матінко, дуже змінилася за минулий рік. Волосся — мов дим чи сніг.

— У тому вершина чарівності. У всякому випадку, так кажуть знавці.

— Звичайно, воно справді дуже чарівно, але не гармонує з сусідньою головою. Ось у чім річ.

— З якою це сусідньою не гармонує?

— З чорною, кучерявою, патлатою.

— Чому ж це не гармонує?

— Не витримує. Тобто сивина до жалюгідного непристойно виглядає на одній подушці рядом з кучерявою чорною шевелюрою...

Ці слова так гостро шпигонули її величність, що вона підхопилася з крісла.

— Я всю себе до краю, — тупнула ногою, — все, що могла, все, що мені дано, поклала на вівтар моєї вітчизни. І якщо я, як жінка, думаю бодай про краплину свого особистого життя, то до цього не повинно бути нікому ніякого діла.

— Помиляєшся, твоя величність, вважаючи, що приватне життя монарха не має ніякого відношення до держави, якою він править. Все те — суть одне дерево, одна крона і одне коріння. І нема нічого дивного в тому, що після першого вечора, коли молодий командир сержантів з караульної роти переступив поріг спальні її величності, по всій країні піднялися ціни на овес.

— Що спільного між ціною на овес і моїм інтимним життям?

— Як це, що спільного?! Торговці що кажуть? Молодий офіцер не може довго супроводжувати її величність государиню, маючи на плечах скромні еполети. Закон двору вимагає того, щоб фаворита-молодика було підвищено у званні хоча б до генерала, а щоб добутися генеральського чину, сержантові необхідно хоча б один раз побувати в бою. Долю битви у наш час, як відомо, вирішує артилерія і кавалерія, а без добрячого коня ніяка артилерія не може зрушити з місця. А кінь — це перш за все овес.

— А чому тебе так сильно турбують ціни на овес, вони що — трохи підскачуть порівняно з теперішніми?

— А як же вони можуть не турбувати, коли коні моєї армії цілу зиму трималися на убогих кормах... Дійшло до того, що без вівса не можемо навіть Дунай перейти, не те що піти в наступ і нанести вирішальний удар по Константинополю.

— А вас хтось просить наносити нищівний удар по Константинополю?!

«Боже,— сказав собі Потьомкін,— що може робити любов з жінкою, якій перевалило за шістдесят... З нею рішуче не можна порозумітись...»

— Матінко,— вимовив він м'яко й довірливо, як те робив у часи минулі.— Був у нашому житті день, краще сказати, була одна ніч. Ніч язичеська, божественна, коли ми дали присягу повалити Оттоманську імперію і з-під її руїн підняти Візантію. Визволення християн з-під бусурманського ярма — що в житті людини може бути більшим і вищим! Тієї ночі спалахнуло полум'я, яке освітлює мені дорогу впродовж усього мого життя. Все, що я робив після тієї ночі, робив в ім'я здійснення тієї мрії. Приєднання Криму й народів південних країн, взяття фортець на Дністрі і Дунаї, вихід до Чорного моря, будування флоту, який забезпечує нам перевагу в морі,— усе це було спрямоване на знищення Оттоманської імперії. І зараз, коли уже все готове і шлях впорядковано...

— Який шлях?

— Таж від Харкова до Константинополя.

— До речі, як посуваються роботи на цій дорозі?

— Вона абсолютно готова! Тобто впорядкована від Харкова до Дунаю, а та, що далі,— ще окупована турками...

— Ах, так. Ви не полишите турків, поки остаточно їх не доконаєте.

Потьомкін краечком єдиного свого ока зиркнув на неї: чи не глузує вона часом? Стояв зажурений, сумний, пригнічений.

— Ти, матінко, усі ці роки була мені опорою і відницею, підтримувала мене, допомагала мені. Не випадково при хрещенні нарекла свого небожа Костянтином, розраховуючи на те, що з часом він носитиме візантійську корону. І ось ми стоїмо на порозі здійснення нашої мрії. А великий князь Костянтин сягнув он як далеко — танцює на балу і вже цілком готовий до коронації. Армія твоєї величності стоїть на Дунаї, для неї не лишається нічого іншого, як піти на останній штурм і все... А тим часом від мене вимагається письмово, чорним по білому, ультимативно, повернути армію назад у свою країну!! Отак, матінко, можна мене зраджувати? І це робиш саме ти?! І саме зараз?!

Катерина посміхнулась. Вона його все ж таки любила. Такого розмаху, такого завзяття, таких вражаючих планів не мав жоден з чоловіків, яких вона знала упродовж свого довгого життя. Але, з іншого боку, святий боже, яким убогим, безглуздим і смішним видається і розмах, і завзяття, якщо дивитись на все те крізь призму жорстокої реальності...

— Час, Григорію Олександровичу, все міняє. І, на жаль, не тільки зовнішність. Міняє і суть. Змінюється світ, змінюються країни, зазнає змін політика цих країн. Як людина із здоровим глуздом не може все життя гнути ту чи іншу лінію в один бік, в той час як усе навкруги міняється, так само й держава не може дотримуватись виробленої один раз політики, коли бачить, що змінюється та реальність, яка привела до формування тієї політики. Це стародавні вчені говорили, що життя, мов ріка, в яку не можна зайти двічі, бо коли зайдеш туди вдруге, вода, в якій ти щойно був, уже стекла. Там уже зовсім інша вода.

— Гаразд, гаразд,— сказав князь без попередньої рішучості,— але ж окрім того в житті є такі цінності, які не змінюються!

— Такого в житті не буває.

— Як це не буває? А віра наша в бога?

— Разом з епохою, цивілізацією і культурними надбаннями народу міняється й релігія.

— А моя бідна душа? Оця душа моя, що стільки років терзається, болить і незмінно мучить мене?

Катерина підійшла до нього, обняла лівою рукою, винувато схилила голову йому на плече.

— Коли ти від'їздиш із столиці, я починаю за тобою скучати.

— Звели Захарові йти спати. Для чого йому стовбичити під дверима — щоб підслуховував?

— Я затримала його тільки для того, щоб скликав гостей. Хіба не бачиш, що карти на столі?

— Як?! І ви після всього цього ще гратимете в карти?!

— Але ж,— сказала дещо розгублено імператриця,— незакінченої гри не можна кидати! Карти роздані, у банку зібрано гроші, які чекають на виграш... Щоб я оце раптом забрала гроші з банку і поклала собі в гаманець?! Такого в моєму домі не буває.

— Твоя величність... Коли в імператриці Росії починає проявлятися німкеня, коли вона починає вдаватися до німецьких звичаїв, мені, чесно кажучи, стає страшно.

— Вам стає страшно,— сухо відрізала Катерина,— з інших причин. Ви боїтеся, що я помру першою і залишу вас наодинці з моїм сином, а він вас ненавидить, як, до речі, і ви його. Вам здається, що, лишившись з ним вічна-віч, ви не зможете від нього спекатись, що вас не врятують ні багатство, ні слава, ні надзвичайні заслуги перед батьківщиною... Усе життя, скільки я вас знаю, ви

шукаєте захисту, покровителів. То вам сниться ефемерна корона, то ви хочете повернутись у монастир і доживати там віку ченцем. Щоб раз і назавжди покінчити з цими незбагненними терзаннями, послухайте мого слова: ви не помрете раніше за ваших володарів. Іншими словами, ви не маєте жодних підстав для страху.

Сказавши це, вона підійшла до покритого зеленим сукном столу, взяла дзвоник, дзеленькнула й гукнула:

— Захар! Де там мої гості?

Схвильовані майстерністю голландських живописців, гравці зайняли свої місця, але «фараон» уже не мав жодного шансу на успіх. Нервозність двох співрозмовників позначилася на загальній атмосфері. Князь стояв посеред кабінету — самотній, пригнічений, розгублений, з опущеною, не знати коли зачісуваною, головою. Гра не йшла. Все ж сяк-так докінчили. Виграла знову її величність. Привітавши з тим, що гаманець імператриці так успішно поповнився, гості побажали одне одному доброї ночі і розійшлися.

І ось вони залишились утрьох. Він, вона і ще один він. Невмирущий трикутник, якому люди зобов'язані стількома стражданнями, стількома прикрощами, безміром пролитої крові. Власне кажучи, мова піде... Проблема полягає в тому, що ця, затиснута в диявольські обценьки, трійця ні на який трикутник зовсім не схожа. Насправді є двоє, і є ще один, який, навіть сам не знаючи чому, не дає спокою тим двом. Потьомкіну було дано відчутти, що йому належало б піти звідти, але він вперто не йшов. Очевидно, хотів сам побачити, як жінка шістдесяти років йтиме до своєї кімнати у супроводі молодого нікчемного фаворита. Побачити, як усе те виглядатиме. І не більше. Треба сказати, що загалом він мав на те право, бо був не лише коханцем імператриці. Вона мала від нього дитину. Отож князь Потьомкін був тут не тим, ким є цей молокосос, а законним її чоловіком.

Катерина з природженою їй тактовністю, добре розуміла делікатність ситуації і через те не поспішала прощатись.

— Чи не випити нам по кілька крапель рому? — запитала вона несподівано. — Пригадується, як в юності, коли ми жили на острові, де мій батько служив комендантом, довгими зимовими вечорами ми сиділи при каміні і потрошечку цїдили ром, і що б там не казали про цей напій, нам від нього було чудово, він, їй-богу, скрашував наше життя...

— Ром — це добре, — погодився похмурий Потьомкін.

Питвом пригостились негайно, але це нікому не принесло втіхи. Імператриця пригубила його і відставила чарку, мовивши, що ром заміцний. Потьомкін подивився на свою чарку, виважив у руці і поставив на місце. Йому того рому навіть замало, щоб змочити губи. Що ж до Платоші, то він пригощався собі на втіху — перекинув чарку, стенив плечима від задоволення і, підігрітий спиртним, несподівано для самого себе звернувся прямо до свого смертельного ворога:

— Дуже жаль, *найсвітліший*, що ви зневажили виявлену до вас прихильність і не зав'язали дружби з достойними людьми. Кажу це вам не задля того, щоб вас принизити чи образити. Нам треба перш за все брати до уваги інтереси держави, а потім уже думати про своє.

— Якщо двоє ненавидять один одного настільки, що можуть перегризти один одному горлянку, — сказав на те князь, сидючи в кріслі і кусаючи нігті, через що вимовлені крізь пальці його слова звучали глухо і нерозбірливо. — Якщо ми, кажу, ненавидимо один одного, го я зовсім не розумію, як це може позначитись на інтересах нашої імперії.

Зовсім просто. Зараз ми утрюх представляємо розум і волю цієї імперії. Кожен з нас має свої прожекти,

але не може їх реалізувати, доки вони не узгоджені хоча б між нами.

— Мої прожекти втілені в перемогах солдат Росії на полях битв, які відбулися за останні двадцять років. Якщо й у вас є якісь гідні уваги прожекти, то я готовий з ними познайомитись.

Зрозумівши, що справи набирають зовсім не бажаного напрямку, Катерина поспішила втрутитись.

— Що вдієш, усі ми вражені літературою. І знаєте, *найсвітліший*, Платоша володіє словом, пише на пристойному рівні, навіть відмінно.

— Що ви кажете!

— Я його підганяю. Уранці ми сідаємо до роботи, я — тут, за своїм столом, він — там, за своїм.

— Нічого дивного в тому, — сказав князь, який дуже добре знав, коли просинається і що робить вранці фаворит. — Палаці й розкіш завжди спонукали до творчості...

Риючись у висувній шухляді столу, Платон Зубов не мав часу на те, щоб збагнути їдкий натяк князя. Добувши папери, він став по-школярськи картинно перед слухачами, як зразковий учень. Набрив повні легені повітря, закинув вище голову, закотив очі під лоба.

— Преамбула написана французькою мовою. Її ще треба шліфувати, тому почну одразу з суб'єкта. Йдеться тут про наші блискучі перемоги. Після того як буде відроджено з минулого Європу під егідою Росії, вона матиме такі столиці: Москва, Астрахань, Відень, Константинополь, Берлін, Стокгольм, Копенгаген і Варшава. Хоча кожна з вищезгаданих столиць матиме свій двір, але всі разом вони підлягатимуть головному, верховному двору, що міститиметься в Петербурзі. Щодо армії, фінансів і митного контролю...

— Чекай, чекай, чекай, нам без митного контролю є про що думати... Ви називаєте нашими васалами столиці

держав, які існують нині самостійно... Куди, по-вашому, подінуться ті держави?

Доти у північній столиці був заведений такий порядок, що перший радник її величності очолював найважливіші сектори, найважливіші колегії, так у ті часи називалися міністерства. Зубов, мабуть, єдиний з усіх прибрав колегію іноземних справ, мовби зарезервував, наклав на неї лапу, тобто усе перевернув з ніг на голову. Не маючи належних знань з міждержавних відносин, не маючи дипломатичного хисту, не володіючи іноземними мовами, не будучи обізнаним із стратегічними інтересами зарубіжних країн, він набирається сміливості підпорядкувати собі таку колегію! На засіданнях ради корони йому, в присутності імператриці, дорікали, що, не маючи чіткої концепції зовнішньої політики, він вносить у міждержавні відносини плутанину. А міжнародна політика вимагає особливо ґрунтового підходу. Проголошувані зараз ідеї мали стати основою його закордонної політики і раптом такий несподіваний удар: «Куди подінуться ті держави?!»

— Це ніяка не проблема,— заявив рішуче фаворит.

— Тобто як — ніяка не проблема?!

— У всякому разі, ніяка не проблема для такої могутньої у воєнному відношенні країни, якою є Росія.

— Звичайно, в плані воєнному немає проблеми, але якщо брати до уваги, що Росія — країна християнська і такими ж християнськими є й ті держави, про які ви говорите, то може виникнути надзвичайна проблема, котрої не вдасться розв'язати!!!

— Християнство — не більше як релігія,— сказав, подумавши, фаворит.— А релігія не має ніякого відношення до державної політики.

— Як це — не має відношення, топ срег, як це не має? Релігія є формулою моральної норми, а мораль

становить основу цивілізованого світу. Вона визначає сутність не тільки окремої індивідуальності, але й цілої держави.

— Християнство — лише релігія, не більше, — втрутилася несподівано її величність.

— Хто таке сказав?! — вулканічно вибухнув князь, аж увесь палац здригнувся.

До кабінету зайшли стривожені слуги. Зачекавши, поки вони вийдуть, Петьомкін продовжив трохи спокійніше:

— І це чуємо з вуст її величності? Чи може вимовляти такі слова людина, що є не тільки імператрицею, але й стоїть на чолі руської православної церкви?!

— То скажіть нам, ваша світлість, що таке християнство?

— Скажу. Християнство — суть гармонія поведінки, та гармонія, яка врівноважує, узгоджує добровільне та обов'язкове, завдяки цьому живемо в мирі, взаєморозумінні й любові. Християнство є межею між тим, що можна, і чого не можна...

— Як це? — здивувався Платоша. — Якщо можна, то чому не можна?

— Тому що над нами всевишній, який не дозволить переступити межі. Вихрестившись, віруючий визнає закон божий в абсолютно усіх виявах життя. Визнає усі оті дванадцять заповідей, якими живемо віки ми і яким зобов'язані своїм існуванням цілі народи з їхньою мовою і звичаями. А порушення цих дванадцяти заповідей означає стати поза цивілізованим світом, означає стати божевільно потворною істотою, адже не випадково про людину, яка ігнорує заповіді, в народі кажуть з жахом: «Нема в ньому бога...»

— Якщо ми завжди пам'ятатимемо про закони Мойсея, то з безлічі рекрутів не зможемо вимуштрувати жодного сержанта.

— А якщо забудемо ті закони, то й рідну матір поставимо в позицію «струнко» і примусимо її закам'яніло стояти сотні років!..

Ходили чутки, що в Зубових щось негаразд в родині, особливо у ставленні синів до матері. Загалом, то й сам Потьомкін сварився зі своєю матір'ю. Вона була невдоволена тим, що він тримав рідних племінниць при своєму дворі, вони роками працювали на нього, а як став знаменитим, як розбагатів, то одразу ж забув про них. Навіть букета квітів не подарував, коли вони виходили заміж.

«Не варто торкатися цієї теми»,— подумав Потьомкін, бо в щасливий для нього час, коли він утверджувався, падіння моралі в країні виявилось якраз передовсім в принизливому ставленні молодих людей до матерів... Тож краще не заводити про це мови... У кожному разі, дискусія вже втратила гостроту і, скориставшись з того, що пристрасті трохи пригасли, імператриця втрутилась у розмову.

— Ех, чоловіки, чоловіки, ви тільки й знаєте: або шабля, або хрест! Або проливати кров, або благодіяти богу про помилування. А мене терзають інші клопоти, яких не можна вирішити одним махом. Я б'юся над тим, як насушити для моїх солдатів п'ять тисяч лантухів сухарів. У цій Росії так ведеться, що як тільки кинешся щось робити, неодмінно перед тобою постають труднощі. Маєш пшеницю, не знайдеш, де її змолоти. А як змелеш, то не знайдеш, де спекти хліб. Знайдеш піч, не зумієш спекти. Спечеш хліб, не маєш, де його пересушити на сухарі. Ніби якесь прокляття, їй-богу, повисло над цією країною — ніколи не можеш довести справу до кінця. Просувається вперед одне, стоїть на місці друге...

Розгніваний тим, що не вдалося належним чином подати своїх ідей, Платон Олександрович заховав у шухляду папери і вдався до філософічних розмірковувань:

— Потрібен мир — ось що сьогодні для усіх є першорядним.

Катерина поспішила підтримати його:

— Справді, Григорію Олександровичу! Кінчай вже з тими турками миром. Дай молдаванам свободу як таку і повертайся назад. Я тут лишилася сама, вже не можу більше зі всім впоратись без допомоги.

— Я з свого боку так само просив би вас якомога швидше повернутися,— заявив фаворит.

— Не розумію, яка вам радість з мого повернення?

— Радість, звичайно, відносна, але мені потрібна армія. Відповідно до прийнятої ухвали, усі війська, що були під вашим командуванням на півдні, перейдуть у мое розпорядження.

Потьомкін, який за все своє життя не прочитав жодного документа до кінця, звичайно ж, не дочитав і згаданої ухвали. Почувши, про що там ідеться, роззявив з подиву рота.

— Тобі у твої двадцять чотири роки потрібна стотисячна армія?

Зубов саркастично посміхнувся:

— Ви думаєте, що без такої армії можливий прерив до Персії? Чи без такої армії ми зможемо якогось дня вийти до берегів Індійського океану?!

— А для чого вам треба туди виходити?

Україн здивований позицією фельдмаршала, фаворит глянув на імператрицю, але вона якраз готувала щось на вечерю, бо ще замолоду була привчена з'їдати перед сном свіже яблуко. То він повів далі:

— Для країни з холодним кліматом вихід до теплого Індійського океану надзвичайно потрібен. Петро Великий зробив таку спробу. На жаль, персидський похід Петра не увінчався успіхом. Та змінилися часи, і її величність, звершивши майже усі великі накреслення свого попередника Петра Олексійовича, не може лишити поза

увагою його проект виходу Росії до берегів Індійського океану. А час невблаганно спливає. Не виключено, що ця велика місія, можливо, найбільша в історії нашої країни, буде покладена на мене.

— Хлопче мій, хлопче,— почав спокійно, по-батьківськи, Потьомкін.— Байдикування і нездатність зайнятись чимось конкретним призвели тебе до маячні, до безглузвих фантазмагоричних планів.

— Якщо вже зайшла мова про таке, то це скорше ваша Візантійська імперія або Дакія...

— Дакія — не фантазмагорія! Балкани — це майбутнє Росії, і ми станемо там обома ногами...

— То все ні до чого, бо майбутнє Росії пролягає не через Балкани.

— А через що пролягає?

— Через Кабул.

— Як тобі таке могло прийти в голову?..

— Не будемо сперечатись. У мене свої доводи, у вас — свої... Поживемо — побачимо.

Це була вершина. Два державні мужі. Дві точки зору. Дві політики. І вулкан вибухнув.

— Та як ти, шмаркач, можеш ставити себе в один ряд зі мною?! Я зі своїми полками приєднав до Росії Крим, я вивів флот країни в Чорне море, я розгромив усі турецькі фортеці на Балканах, я поставив на коліна одну з наймогутніших імперій, які тільки були, а ти?! Чим ти можеш похвалитись у свої двадцять чотири роки окрім того, що спиш до полудня? І, доки ти вилежуєшся з жінкою, твоя мавпа стрибає по головах відвідувачів, які прийшли привітати тебе з початком трудового дня, гризе їхні перуки і мочиться на них! А ті низькопоклонні телепні, замість того щоб схопити потвору та торохнути нею об стіну...

Мавпу Зубов любив понад усе. І в усьому Петербурзі ніхто не насміявся сказати про неї хоч одне прикре

слово, і зараз, коли Потьомкін зачепив його свята святих, Зубов гарячково вихопив з шухляди столу пістолет.

— Ти, півнику, піднімаєш зброю на фельдмаршала?! Та я тебе разом з твоїм пістолетом розчавлю голими руками...

В шаленстві Потьомкін безтямно схопив величезне крісло. Від усвідомлення того, що могло статись у ту мить, обидва вони мовби остовпіли — один з пальцем на спусковому гачку пістолета, другий — з високо піднятим над головою кріслом.

Та повернімося до трикутника. Адже в кабінеті, окрім двох могутніх непримирених ворогів, була ще одна особа, яка володіла абсолютною владою і від того, як вона поведеться, залежали наслідки цієї сутички.

А її величність ніби не чула, що відбувається обіч неї. Доївши спокійно яблуко, викинула сердцевину із зернятками у спеціально для цього поставлену витонченої роботи кришталеву вазочку. Взяла золоту табакерку. Піднесла нюхавку до правої ніздрі, потім — до лівої. Глянула на образ свого великого попередника. «Як би ти вчинив на моєму місці?» Петро посміхнувся, нервово ворухнув вусами: «Нема про що говорити... Дрібниця...» Такої думки була й Катерина. Дрібниця, якої не варто брати до уваги.

— А тепер, — сказала сухо, поклавши табакерку на стіл, — пора кінчати з пустопорожньою балачкою і лягати спати. На добраніч, князю.

Вона спокійно й величаво пішла на вихід. Знаючи свій обов'язок, фаворит поклав на місце пістолет, подався хутенько за своєю господинею, а Потьомкін, залишившись на самоті, підійшов до каміна, сів на підлогу і заплакав.

ПІДВИЩЕННЯ В САНІ

Російському селянинові
нема чого мити тіло, яке
йому не належить.

Катерина II

Духовенство завжди було по-
середником між государем
і народом:

Пушкін

Споруджений у формі чотирикутної, з високими кам'яними стінами фортеці, Нямецький монастир не міг помістити усіх, хто прибув на свято. Двір був майже повністю зайнятий двома церквами. Келії ченців тулилися одна до одної, вікна і двері з яких виходили в галерею, що закривала їх від навколишнього світу, створюючи враження вулика, який вічно гуде і вирує. Тільки перед фасадом монастиря з його високою дзвіницею і металевими дверима обходилося без метушні.

Тут містилися заїжджий двір, бібліотека, трапезна та безліч інших побутових служб. Мовчазним, спокійним і зосередженим монастир видавався лише кілька годин на добу — з півночі до ранку, доки не знімався засув і не розчинялася брама. Тоді двір заповнювали прочани, і для ченців лишалося вільного місця рівно стільки, скільки потрібно було для того, щоб вони могли пройти на службу і повернутись назад. Так бувало тільки в будні, а в святкові дні ченці мусили ходити лише по галереях й опускатись з обох своїх поверхів при вході до храму.

Мовчазні, помірковані й терплячі, розважливі й дотепні ченці Нямецького монастиря займалися своїми справами з дня у день й були відірвані від зовнішнього світу. І лише один раз на рік, в день вознесіння, коли монастир справляв свій храм, сюди набивалося стільки люду, що ні пройти, ні дихнути. Служба в обох церквах

велася урочисто, вишукано, піднесено, але доки проб'єшся туди і вийдеш звідти, від враження чарівної краси нічого не лишається.

Того року на свято вознесіння прибув сам митрополит Амвросій Серебряков, екзарх молдавського духовенства. З огляду на те, що він був екзархом, його за ритуалом православної церкви зустрічали не тільки представники духовенства, але й миряни. Вийшли його зустрічати з дарунками, з іконою богородиці — великою покровителькою Нямца. Від перехрестя доріг, де зустріли митрополита, до самого монастиря десь п'ятнадцять верст, натовпи людей стояли обабіч шляху із слізьми на очах і молитвами на вустах, били поклони і приймали благословення його преосвященства.

Весна була у розповні і ніби сама зійшла з гір на свято прадавнього нашого монастиря. Карпатські полонини бувають квітами. Повідцвітали черешні, зацвітають інші дерева. З високих гір тихесенько-тихесенько спливає в долину голубиць неосяжного, божественно гарного неба. Бачиш таку красу, і тобі аж дух перехоплює. Голубизни й так безмір, а вона все лине й лине з високостей. Сонце лагідне, приязне до всіх, зігріває кожному душу, дає снагу весняній зеленій рослинності, під її благодаттю усе те, що взимку замерзало, зараз купається в теплі, торжествує: ні, життя таки незнищенне...

Життя, звичайно, незнищенне. Весна іде величаво до Нямца, куди на свято вознесіння прибув цілий океан люду. Обидві церкви були переповнені, і в них від тісняви й задухи гасли свічки. Все, що лишилося від багаторстраждальної Молдавії, стрепенулося й відгукнулось на єдиний поклик — свято вознесіння. Хто в кареті, хто пішки, хто на возі потяглися до Нямца, бо Нямц — то символ народу, його вівтар і його родинне вогнище. Наші бояри, які ще не втомились знімати з престолу

одного воєводу і на його місце ставити іншого, сварилися між собою до ножів, але приїздили в Нямц, щоб йому вклонитись. Приїздили бояри як із своїх маєтків, так і з блукань по світу, з вигнання, зі Львова, з країни Мунтенії, з Константинополя, і ще бозна-звідки... Збиралися в Нямці не тільки для того, щоб хоч трохи постояти на святій службі один коло одного, як людина коло людини, як християнин коло християнина, грішний коло грішного, але для того, аби відчути себе єдиним народом, який має своє минуле, який має своє сьогодні і, дасть бог, матиме і своє майбутнє.

Оскільки країна переживала важкий час, люду набилося як ніколи багато. Монастир не міг усіх умістити. Здавалося, він ось-ось завалиться. В обох монастирських церквах люду було битком набито, і не тільки там, але й у галереях, навіть у дворі — повсюди тіснота, кожна сходинка, кожен куточок — усе так переповнене, що й ноги не було де поставити. Службу правили не лише в церквах, але й на майдані, перед монастирем, щоправда, тут для всіх, хто не зміг протиснутись на його подвір'я, правили літні священники, голос яких уже не звучав з належною силою на олтарі, одначе псалми вони співали з натхненням, усвідомлюючи, що вознесіння — велике свято усіх мирян.

Рушення молільників було таке могутнє, їх прибувало й прибувало стільки, що не лише у церквах, на подвір'ї монастиря і на майдані перед ним вони не вміщалися: їм доводилося товпитися й у прилеглих садках, на схилах і на вершинах гір — скрізь, скільки око сягало, стояли християни-молільники. Нужденні, голодні, згорьовані люди слухали святковий передзвін, тримаючи в одній руці свічку, другою хрестячись, не забуваючи тихцем потаємно глянути на монастир, у звичай якого було частування молільників цього храмового дня, то ж сподівалися отримати тут якийсь кусень і сьогодні, щоб

погамувати голод. А сподіваючись, благали бога: чи ж побудемося коли виснажливого голоду?!

У головній церкві монастиря, побудованій стараннями і на кошти господаря Стефана, служило дванадцять священників — шестеро слов'янською мовою, шестеро — молдавською, і ця двомовна служба велась ясно й урочисто і краяла усім душу. Монастирський хор був такий великий, що навіть поділений для служби одночасно в обох церквах, не міг залучити до співання усіх своїх півчих ченців. Вони розійшлися поміж мирянами. Співали усі разом — і ті, що стояли на криласі, і ті, що перебували серед мирян, і той спів був такий могутній, що його не могли заглушити дзвони, й від нього гасли свічки й підносилися душі. Підносячись на крилах пісні, хоч раз на рік відчуваєш, що ти не єдиний на цьому світі і що десь у високостях тебе бачать, тебе звідти супроводжують крок за кроком, тебе розуміють, тебе любить і милує той, хто пожертвував собою, віддав своє життя за гріхи усіх, — бог. То чи є щось краще у цьому світі за свято вознесіння?!

Отець Паїсій правив службу в головній церкві разом з митрополитом; але поряд з прелатом великого війська мав вигляд дуже старого, дрібного, незначного, і це викликало співчуття до нього. Дуже погано спав. Краще сказати, не спав зовсім, тепер, окрім старечих болячок та страждань від безсоння, лягали на нього неймовірні турботи, пов'язані із святом вознесіння.

Численні клопоти й за давні хвороби призвели до того, що він уже не міг молитись. А це для нього означало втрату всього, тобто оберталось трагедією, його душа вимагала причастя. Тисячі томів священних книг, гори великих істин, заповіді церковних батьків, безсмертні псалми Давидові — все це тепер лине повз твою душу, повз тебе, як летить зграя птахів у випаленій сонцем пустелі, уже не сприймаючи жодного деревця, жодної гілочки...

З роками отець Паїсій призвичаївся гамувати страждання від безсоння тим, що дрімав якийсь час на зорі, але з наближенням великого свята навіть дрімота не з'являлася й на хвилину. Дві кімнатки, в яких мешкав ігумен, містилися напроти монастиря. Багато мирян, які приходили на велике свято вознесіння, не мали ніякого притулку і залишалися просто неба на майдані. Розклали там багаття, збиралися навколо нього й розповідали одне одному про своє життя-буття, молились, скаржились на свою долю, переповідали різні бувальщини чи й вигадки. Хто б ти не був, чернець чи преот, але за високим велінням бога мусиш бути вічно серед мирян і турбуватися про них. Слухаючи прибульців, отець Паїсій брав щиро до серця нескінченні болі народу і через те втратив навіть передранкові хвилини, коли хоч трохи міг подрімати.

У день вознесіння пішов на святу службу змучений безсонням, хворий, зовсім розбитий. Велика скупченість мирян, які ущерть забили церкву, послали пригніченість отця Паїсія. Чим навальніше стовпотворіння молільників, казав він, тим менше в них турботи про церкву, про дух. Коли з усіх боків одні одних душать і роздягають, то під час служби кожен думає, як би врятуватися, лишитись живим. А коли миряни більше думають про самоврятування, то ні свята літургія, ні чарівні співи хору, ніщо не може примусити парафіян думати тільки про душу.

Великий дзвін Нямецького монастиря, як справжній пастор, відбиває глухо, розмірено, удар за ударом, а православний люд суне й суне, наближається до берега покути. З усіх церковних служб отець Паїсій найбільше любив святкову літургію. Тоді чисті й величні пісні лилися, як вода, змиваючи нашарування гріхів, підносячи людську душу до світла, до сонця, до вічності. І настає

час, коли Творець усього зримого й незримого ніби підносить над цим храмом, над преотом, над мирянами, над півчими на криласі. В такі миттєвості обличчя отця Паїсія заливалося рум'янцем, голос його сповнювався емоцій, а сльози градом котилися по обличчю. Бога він уславляв так щиро й безпосередньо, ніби той був у храмі, поруч нього. Отець Паїсій мовби випромінював дивовижні почуття відданості вірі, можливо, через це про нього скрізь у народі казали, що він, мовляв, володіє великим даром зближатися з всевишнім.

Тепер, коли він постарів, літургії його вже стали значно блідішими. Пережиті страждання підірвали сили, пригасили дух. З кожним роком він все слабшає, уже без підтримки хору не може з колишньою могутністю володіти під куполами великого храму своїм голосом. Службу сьогодні повністю править митрополит. На вівтарі тільки він один, перед іконою Пречистої — тільки він, під великим дзвоном храму — голос тільки його. Що ж до отця Паїсія, то він міг втручатися в літургію лише час від часу. Проповідь, звичайно, так само належало читати вищому саном. Єпископ Банулеску, який також брав участь у службі, був чимось стривожений. Чогось метушився, подавав комусь якісь знаки, перешіптувався з митрополитом. Спостерігаючи цю суєту, настоятель Нямецького монастиря відчув, що митрополит має виступити з якоюсь надзвичайною ваги проповіддю.

— Браття во Христі! — сказав на завершення своєї проповіді митрополит, звертаючись до всього собору. — Я вдячний богові, що маю честь вести службу у цьому святому храмі, де несе важку ношу гордість усієї нашої церкви, апостол віри в нашому дорогому й улюбленому краї отець Паїсій Величковський. Славна імператриця Росії Катерина Велика і священний синод спільно з командуванням російської армії, яка веде війну з турками, доручили мені з висоти цього великого амвона

уславити й возвеличити отця Паїсія за багаторічну вірну службу православію, за його подвиг в ім'я торжества християнського духа. З великою приємністю вручаю виконаний на замовлення її величності золотий хрест і оздоблений коштовним камінням посох та оголошую перед усім собором, що отець Паїсій Величковський з божою благодаттю підвищується в сан архімандрита.

І прадавній монастир аж стрепенувся на radoшax. Ніщо не підносить народу так, як визнання його жертв і гідностей. Підвели миряни голови, засяяли їхні обличчя, на очах виступили сльози. Ось як підноситься, як утверджується наша прадавня віра! І задзвонили великі дзвони в обох церквах, заспівали єдину пісню обидва хори. Попід склепінням, повсюди залунало-загуло: «*Ві-ру-ю*». Співав хор монастирський, співали попи й миряни, співав увесь люд у дворі монастиря, співали каліки, жебраки, співали люди в садку, забравшись на огорожу, співали чабани й візники на схилах і вершинах гір, там, у далині, звідки видно осяяні сонцем золочені хрести Нямецького монастиря і де чути його благовісні дзвони.

Єдиний, хто не співав, був сам отець Паїсій. Усвідомивши, про що йдеться, він тихцем покинув службу і з неймовірною для його віку кваліфікацією вийшов через боківі двері, ледь проштовхуючись крізь натовп, що в єдиному пориві співав разом з усіма, хто прибув на велике свято. Щоб пропустити отця до виходу з галереї по сходах, миряни, не перестаючи співати, тіснилися, відступали. Йому допомагали і його позолочені шати, і лиса голова, і велетенська сива борода, подібної до якої не було в усьому православному світі. І так поволі-поволі старому вдалося пробратись до виходу. Ось і остання сходинка, ось і перша гілка, за яку можна вхопитись, аби не знепритомніти. Ще крок, ще раз простягнути руку, а там уже близько й до своїх покоїв.

Обидві кімнатки його житла були порожні, навіть двері в них розчинені. Послушник, який супроводив старого на службу, десь співав разом зі всіма, бо мав чудовий голос. У передпокої вітальні висіла одна ікона, під якою завжди горіла лампадка. У сусідній келії, яку називали отчою, були інші ікони, які насажували, освітлювали його життя. Те, що відбулося щойно в монастирі, так його потрясло, що він лише великим зусиллям волі дістався до ікони, упав перед нею на коліна.

— Боже! — сказав змучений, приголомшений такою новиною отець Паїсій.— Вони цією галасливою нагородою хочуть відкупити в мене мої страждання, мої гріхи, погасити всі тривоги моєї душі, опорочити мої радості спілкування з тобою, зганьбити, принизити мене... Не покинь мене, боже, у ці важкі хвилини. Повернись лицем до раба твого. Візьми мене у свої батьківські долоні, дай мені непорочну колишню чистоту, наповни колишньою радістю мою душу... У дні мого важкого роздуму візьми у свою велику паству, осіни мене розумом вічного спокою...

Після того, як було заспівано «Вірую!», обидві церкви замовкли. Настала довга й загадкова мовчанка. Здивування охопило всіх, передавшись від однієї людини до іншої, від однієї душі до іншої. Усі здогадувались, що сталося щось дуже серйозне, незвичайне, але що саме? Старших ченців було покликано до вівтаря. Повертаючись звідти, вони поспішали розшукати бояр, що з'їхалися з усіх усюд. Гуртувались бояри з боярами, ченці з ченцями, затим сходились докупі й ніби радились між собою. Кілька стривожених ченців і кілька бояр ледь пробились крізь натовп мирян. Ось вони підіймаються по сходах. До слуху стця Паїсія доносяться голоси й кроки, що лунають по довгому коридору. Він перервав молитву, зайшов до своєї келії, завбачливо замкнув за собою двері.

А в цей час депутація обох церков зупиняється під дверима передпокою, хтось пробує відчинити двері, але вони не відчиняються.

— Чому ви стали? — запитав, пробиваючись крізь на- товп, боярин Мовіле, товстий і череватий, мов бочка.

— Замкнуто! — відповів здивовано старий чернець Онуфрій, що прибув останнім.

Потім він з цікавості сам став на коліно і зазирнув крізь замкову щпарину до передпокою-вітальні отця Паїсія.

— Ну, що він там робить? — нетерпляче запитав боярин Мовіле.

— Молиться,— прошепотів благоговійно сивоголовий чернець, не відходячи від дверей. Воістину дитинна душа.

— А що він у церкві робить? Хіба не молиться?!

— Одне діло, коли ти молишся разом з усіма, і зовсім інше, коли залишаєшся наодинці з самим собою.

Боярин Мовіле не знаходить собі місця з досади.

— Люди добрі! Чи не побожеволіли ви тут, на поло- ницах Карпат, дотримуючись посту та б'ючи поклони... Бідна наша Молдова, знедолена й спустошена, розчав- лена й пригноблена, сама без сторонньої допомоги не мо- же звестися на ноги. І ось щастя само йде до наших рук. Велика імперія подає нам руку допомоги. Дарує посох і хрест, щоб належно поцінувати заслуги настоятеля головного нашого монастиря, і цим допомагає усій на- шій країні, всьому нашому народові. А що робимо ми, коли велика імперія йде до нас з таким дарунком?! Вті- каємо, мов дикуни, з храму в позолочених шатах? Не подякувавши, не вклонившись, не поцілувавши руки добротворцеві!!! Хто отак чинить у світі?!

Сивоголовий чернець Онуфрій обернувся до дверей і націлив око в щпарину. Він знався на медицині, був ескулапом, навіть мав маленький госпіталь при мона- стирі. Людина добродушна і милосердна, він бував також

і рішучим, і непохитним, коли того вимагали обставини. Бачачи, як незугарно поводить себе боярин, він налився гнівом, звівся на рівні ноги, сперся спиною на двері келії отця Паїсія, ніби приготувався грудьми захищати її на випадок нападу. При цьому з його обличчя не згасала усмішка, бо так належить у день вознесіння. Сказав стримано, але твердо:

— Даруйте мені за різкість, але в святому монастирі нічого не робиться без згоди ігумена. Його воля непо рушна. Існує таке правило.

— До чого тут згода і воля?! Хіба вам зараз до цього?!

Онуфрій був не з тих, які легко міняють свою думку й погоджуються з чиймись неприйнятними йому доводами, то ж стояв на своєму:

— Ігумен нашого монастиря отець Паїсій — старий і хворий. Він мій духівник і добре знає бентеги мого духу, мої гріхи, я ж, ако зцілитель, знаю страждання його тіла. Половина його тіла кровоточить і гноїться, а йому ж, сердешному, треба стояти на ногах і ходити. Цілу минулу ніч ми обмивали його настоем ромашки, щоб він міг правити сьогодні службу. Ми ставили його на ноги тільки для того, щоб відсвяткувати день вознесіння, а не для того, щоб йому накинuli ланцюг на шию і почепили золотий хрест. Йому, нещасному нашому отцеві, зараз не до ваших подачок.

— Які ж ви простаки, слово честі, як ви не можете збагнути, що нічого кращого для пошанування духовних осіб за золотий хрест і посох з коштовним камінням бути не може!

— Посилаючи нас у світ для проповіді святого писання, Спаситель сказав нам, аби ми не брали більше за те, що маємо...

— Гаразд, люди, але ж відтоді, як те було сказано, минули сотні років!!

— Хоча б і тисячі минули.. Заповідь господа бога лишається непорушною.

— І яка ж його заповідь?

— Плекаймо великодушність і любов до ближніх своїх.

— То й що ж виходить: хіба архімандрит, після того як одержить золотий хрест і оздоблений коштовними самоцвітами посох, уже не зможе робити те, що йому заповідано?

— Ми, ченці, присягалися у вірі царю небесному, а багатство нас гне до землі, гне до великих незліченних гріхів.

Боярин Мовіле і чути не міг таких з його погляду дурниць.

— То, на вашу думку, ви єдині християни на землі?! А його преосвященство митрополит не такий же християнин, як і ви?! Хіба він не присягався так само, як і ви, на вірність всевишньому?

Втомившись сперечатися, боярин і ченці приспокоїлись, охололи. Служба в храмах закінчилася. Під високими склепіннями церков уже не лунають псалми, замовкли дзвони, все тьмяніше блимають свічки й лампади. З-під могутньої влади святої літургії вивільнюється сила-сиденна люду. На якусь мить запала тиша. Витають легенькі пасма диму від згаслих свічок, тільки великий ставник з червоними скельцями блимає на варті перед іконою Пречистої діви. Збуджені, окрилені святою літургією люди, ніби ще не пробудившись від чарів, поволі виходять з церков суцільним потоком.

Сонячно, тепло, світло — боже, безмежна твоя доброта, безмежні твої дари! Море людей стоїть, як осяяна сонцем нива, що жде сівача. В таку пору все, що було засіяне, — росте, буяє. Настав час пригощення, і ченці, заклопотані прийомом гостей, поснішають по сходах до келії отця Паїсія. Дуже багато людей треба посадити

за столи, підбадьорити, благословити в дорогу. На жаль, саме в цю вирішальну хвилину Нямц залишився без непохитної волі ігумена, без його розважливого розуму.

Отець Іпатій, головний господарник монастиря і основний розпорядник цього свята, був дуже стурбований тим, що так склалося, тож спробував силою відтіснити Онуфрія від дверей ігумена.

— Не можна,— застеріг Онуфрій якомога сумирніше Іпатія.— Зайнятий. Молиться.

— Але ж, брате Онуфрію, мене дуже непокоять невідкладні клопоти монастиря, клопоти цього великого свята, без волі ігумена загину...

— Молитва була і залишається єдиним клопотом ченців.

І все ж під загальним натиском Онуфрій знову став на коліно, щоб крізь шпарину побачити, що там діється зі старим ігуменом.

— Молиться і плаче... Плаче і молиться. Дорогий наш отець...

— Ніколи б не міг подумати,— промимрив присадкуватий Мовіле, який досі стовбичив під дверима,— що Нямц може отак бездумно випустити із своїх рук величезне багатство. Ви просто побожеволіли, живучи на квасолі та квашених кавунах.

— Дотримуємось посту, як і всі православні люди,— відповів на те Онуфрій.

— Та не про людей ідеться, не перекручуйте. Бачили ви, скільки народу зібралося цього разу в Нямці для того, щоб відсвяткувати вознесіння Христа?!

— Бачили.

— То ви що, не могли втямити, чому зібралося тут стільки люду?! Думаєте, що ота біднота йшла сюди пішки по два-три тижні лише для того, щоб почути звичайне благословення?..

— А якщо не тільки для цього,— відповів одразу Онуфрій,— то чим іще маємо їх причащати? Єдине, що можемо зробити, так це відкрити підвали і коридори.

— То й відкрийте, ключі ж он у вас на паску.

— Що з того, що ключі при мені, коли без дозволу ігумена не маю права чіпати наших запасів?

— Виходить, що сьогодні не причащатимете мирян?

— Навіщо ж так принижувати монастир? Приймемо належно мирян, але тільки з калачами й горіхами. Цього цілком достатньо для такого багатого монастиря і на честь такого великого свята...

— А може, ще й по склянці червоного вина, вареного з перцем? — підкидає раптом опасистий боярин пошепки.— Бо такі вже у нас люди — досить однієї склянки кип'яченого червоного вина з перцем, і кожен одразу стає іншим, лагіднішим, і так до наступного свята...

— Що за кип'ячене вино? — розгнівався брат Онуфрій, не зрозумівши, кого той боярин має на увазі.— Для нашого отця єдиними ліками є примочка з ромашки.

— І що, у вашому монастирі немає навару з ромашки?

— Чому б це у нас його не було...

Отець Онуфрій наказав котромусь із ченців принести з монастирської лікарні двоє відер ромашкового настою і цілий стос чистих рушників, піклуючись про те, щоб усе робилося якнайспокійніше... Захопившись святковими клопотами, він відійшов од дверей келії, але його місце одразу ж зайняв брат Іпатій. Він постукав гучно і владно у двері, однак ніхто не озвався, тоді запитав голосно й наполегливо, так що при бажанні не можна було його не почути.

— Святий отче, чотирьох столів для людей, що зібрані тут, не вистачить, потрібно виставити в садок щонайменше десять столів. Віруючих тут зараз — як листя на деревах, як трави на землі, то будемо для них виставляти

столи, чи нехай пригощаються стоячи? І чим їх частувати? Скільки й чого їм дати?

З келії у відповідь — молитва і сльози. На долю церкви випадало не тільки оце велике свято, а водночас і велика ганьба, через таку ситуацію не тільки затьмарювалося добре ім'я монастиря, але й нависла ганьба над усією Молдавією, над усім християнським світом. За непокоєному боярину Мовіле прийшла в голову рятівна ідея:

— Чи немає у вас в монастирі такої людини, яка без зайвих балачок може проникнути до нього будь-коли?..

— Та ось брат Онуфрій, — сказав, подумавши, чернець, — ближчої до отця Паїсія душі у нас немає.

Онуфрій стояв у задумі.

— Чесно кажучи, у нас є один послушник, що прибився сюди з Трансільванії. Не пригадую, як його звати, але знаю, що обличчя отця Паїсія світлішає, коли він до нього приходить. Послушник — людина бувала й настирлива, гадаю, що зуміє відчинити двері. Якось заговорив про нього з отцем, так він цілий вечір розповідав, яку мав з ним розмову.

— І де ж він, той хлопець?

— Та він не просто хлопець, він послушник. Мабуть, десь у горах овець пасе.

— В яких там горах... Він щойно співав у меншій церкві, ми з ним тягнемо другі голоси...

— Прошу вас, зараз же пошліть за ним!

Боярин Мовіле не знаходив собі місця, метався, щоб якось вибратися з такої калепи. Адже сонце уже в zenіті, незабаром і день скінчиться. Стурбовано підійшов до вікна — побачити, що твориться на майдані перед монастирем.

— Бач, кучер його преосвященства почав запрягати коней.

Ця звістка усіх занепокоїла. Якщо єпископ поїде, свято, вважай, провалилося. Впаде тїнь на сам акт підвищення ігумена в сані, і його цілий рік гризтиме сумління. Іпатій не мав більше часу для вагання. Він відв'язав ключі з паска, став на коліна, закричав у шпарину:

— Отче, більше не можна зволікати, і оскільки ви не відповідаєте, я вимушений скористатися з свого права і взяти на себе турботи по завершенню цього великого свята. Для гостей виставляю з трапезної дванадцять столів. У зв'язку з підвищенням вас у сан архімандрита належить влаштувати багате причащення, і я викочую з погребя десять бочок вина, п'ять діжок бринзи, дві діжки з медом і двадцять мішків з горіхами. Якщо в чомусь порушив вашу волю, прошу вибачити, але я змушений поспішати, доки кучери його преосвященства ще не встигли запрягти коней...

Поспішливість, з якою чернець спускався по східцях, приємно відгукнулась у серці боярина Мовіле. Йому було б іще приємніше, якби не поїхали звідси багаті... Та ще як мамалига буде добре зварена, та як бринза не буде пересолена, та ще як буде трохи меду, трохи горіхів, та як до всього цього піднесуть по кухлеві драгошанського доброго вина, отоді свято ще можна якось врятувати.

— А де ж той хлопець? Нехай іде сюди пошвидше!!!

— Та він уже ось стоїть на порозі! Йон, хіба ти не чуєш, що про тебе запитує боярин?!

Послушник Йон — молодий, рудуватий, веснянкуватий, міцний з себе, — щойно переступивши поріг, заходився господарювати, як у власній хаті. Відра з ромашковим настоєм переставив у інше місце, де, на його думку, їм належить стояти. А ночви ці хто тут поставив?.. Переніс їх — так само зосереджено, моторно, ніби вершив бозна-яку велику справу. Було в ньому щось таке,

що викликало посмішку. Надто ж коли він за звичкою відкидав голову назад.

— Сину мій,— звернувся до нього отець Онуфрій,— ми покликали тебе, щоб ти нам допоміг. У нашого отця Паїсія зіпсувався настрій, він замкнувся і нікого до себе не пускає. І ми цим дуже стурбовані. У монастирі, сам бачиш, повно мирян. Цей день для нашої обителі, можливо, найважливіший і найзнаменніший. І такого дня, звичайно, ми не можемо обійтися без нашого отця...

— І що ж маємо робити?

— Спробуй ще й ти постукай, може, він відімкне. Тобі ж він завжди відчиняє.

— А навіщо я маю стукати у двері отця? Мені від нього нічого не треба.

— Ти ба, і цей такий же простак,— спалахнув боярин Мовіле.— Ти, хлопче, лише постукай і попросись, щоб отець відімкнув, а там уже ми самі знаємо, що йому сказати...

— А якщо він відімкне мені, то чого я маю пускати до нього когось іншого?

— Гаразд, ти лише постукай, ми зайдемо з тобою разом, тільки постукай.

Спонукуваний з усіх боків, Йон підійшов до дверей, постукав одним пальцем, затим погукав тоненьким кволим голоском, у тембрі якого виразно вчувалася нехить.

— Святий отче! Чуєте, святий отче?!!

Така поведінка послушника обурила навіть Онуфрія.

— Та будь же ти жвавішим і настирливішим, яким ти є насправді! Знаємо ж — як візьмешся глузувати та патякати, то ніхто тебе не зупинить...

— Бо сьогодні я ні на яке глузливе і приперчене слово не здатен.

— Чому ж це так?

— Не знаю... Чому мені так прикро і тоскно на душі, що й місця собі не знаходжу.

З-за дверей долинуло покашлювання, шурхіт, нарешті зітхання. Очевидно, отець Паїсій підвівся з колін. Трохи прокашлявшись, запитав:

— Чому, сину, тобі стало так тоскно на душі?!

— Сам не знаю... Може, тому, що одну жінку з ніг збили й задушили, ніби вона не була християнкою...

Онуфрій не міг стерпіти неправди й, не стримавшись від обурення, спалахнув:

— Хто задушив, хто збив з ніг?! Що ти верзеш, зводиш на монастир такий наклеп?! Жінка та просто знепритомніла, як то часто буває з ними...

— А де зараз та жінка?

— У нас, в лікарні, де ж їй бути... Може, вона, бідолашна, прийшла здалека. Як заведено в тих, котрі здалека йдуть до святих місць, дотримувалася в дорозі посту. А як потрапила до великої нашої церкви, так тут її, на лихо, в тіснєві придушили, вона й знепритомніла. Жінку доставили в лікарню, там піклуються про неї наші брати...

— Що ж вона зараз робить?

— Що їй робити, молитися в одній з келій. Молиться і плаче.

— Чого плаче? — несподівано запитав з-за дверей отець Паїсій.

Онуфрій дуже зрадів — отець, слава богу, оживає.

— Думаю, що від великого щастя плаче. Справді, подумати тільки, бідна жінка прийшла десь із далекої глушини, потрапила одразу в такий монастир, почувла таку службу...

Запала довга пауза, після якої ігумен відкашлявся:

— А я думаю, що вона не з тієї причини плаче. Попросіть її, щоб зайшла до мене.

— Дозвольте, отче, й нам бути присутніми при цьому?

— Ні, сповідь означає сповідь душі перед богом, і чим менше присутніх під час цього великого священно-

дійства, тим краще. Хай послушник, який ось уже тут, залишиться...

Жінка постала на порозі розгублена, втомлена, соромилась заходити й топталась на місці. Плечі в неї опущені, голова похилена, карі очі її втуплені в землю, упосліджена й знічена, скута у своїх рухах, вона не дивиться на людей, стоїть, зітхає. Прийшла у Нямц, як ідуть інші люди, щоб просити богородицю вчинити диво, та, виснажена в дорозі, знеможено повалилася з ніг... Одяг у неї вбогий, пошарпаний, дірявий, лише хустина, яку, очевидно, нещодавно випрала, була не латана. А ноги — потріскані, розтоптані, подряпані, від довгого ходіння почали пухнути й, очевидно, нестерпно боліли. Тож стояла невпевнено, переступаючи з ноги на ногу.

— Прошу заходити, дочко моя, — запросив старий, вражений її страшенно убогим виглядом.

Слова отця Паїсія — і не так слова, як його воістину батьківський голос, — справили на сердешну жінку магичне враження, вона аж затремтіла, почувши їх... Бачити отця — уже багато, уже душа сповнена благодаті, а тут ще й голос.

— Але я не можу, гріхи тяжкі мої, зайти до вас... Ніяк не наважусь.

— Чому ж не наважуєшся?

Жінка роздумувала над тим, як би краще розповісти. І вимовлені нею слова були тривожні й прозорі — викупані в чистій воді її душі.

— Через те, що я знедолена і, як пишеться у святому писанні, занепала духом. До того ж я така бідна, що й люди з мене в селі сміються.

— Люди у вашому селі не поважають одне одного?

— Не поважають, отче, приязно можуть поставитись до тебе тільки тоді, коли ти їм потрібний. А якщо прийдеш до них так просто, та ще й з порожніми руками, то побачиш, як вони обуряться...

— І з чим же вони хочуть, щоб приходила?

— Еге, з чим... Із закускою, з випивкою...

— А для потреб душі?

— Про душу ніхто й ніколи уже не згадує. І, після того як я повстала проти пиятики, найперш сама не захотіла пити, мені приліпили прізвисько.

— І як же вони тебе прозвали?

— Опудалом.

Рудий послушник посміхнувся, бо прізвисько йому видалося влучним. Здивований з його недоречного сміху, отець Паїсій глянув на нього докірливо.

— Нехай сміється,— раптом сказала жінка, усміхнувшись.— Я не ображаюсь на те прізвисько. Бо звідки знати, може, люди й мають рацію, адже в мене завжди щось недоладно виходить, все, що роблю, викликає в інших усмішку... І так завжди, їм байдуже до того, боляче мені чи не боляче, їм аби посміятись, смійся й ти разом з ними... Щоб побачити ваш храм, я йшла ось сюди такими ногами... Йшла пішки, не знаючи дороги і не чуючи під собою ніг. Оскільки зараз весна і дорога кам'яниста, то я так їх до крові порозбивала. Де стану, там і сліди лишаються. Через те й не наважуюсь порога переступити. Щоб не наслідити.

— Заходь, дочко моя, не соромся. Страждання християнина — не сором, а гордість його, оскільки ними він стверджує свою любов до всевишнього. Чим дорожча богові людина, тим більше він посилає їй випробувань, так він гартує її віру. Тож не журись, якщо у моїй келії залишаться сліди від твоїх ніг, я сам витру їх своїми руками і цей день буде для мене великим святом.

Поволі, боязко переступила вона поріг. Послушник поставив два стільці один проти одного — для отця Паїсія і для гості. Отець при підтримці послушника довго всаджувався на свій стілець, а вона все стояла, не наважуючись сісти. Рудий послушник гнівним поглядом

і кивком голови показав їй на стілець, а Катерина подумала, що цей хлопець із тих, які в житті не вельми церемоняться. Вона присіла на краєчок стільця, радіючи з того, що ноги нарешті зможуть трохи відпочити.

— І як же тебе звати?

— Катерина. Селяни ще називають мене: «Мала».

— Чому ж — мала?

— Глузують з мене. Адже є ще одна Катерина — Велика.

— Бачу, що люди у вашому селі не позбавлені гумору.

— Не так люди, як виноградники в тому виною. Маємо у досталь виноградників, люди багато вина виготовляють, а там, де вино, там і гумор, жарти, глузування.

— Так воно і є...

Вицвілими старечими очима, зіркість яких втратив давно, ще коли переписував довгими зимовими вечорами святі книги, отець Паїсій дивився на неї ніби крізь морок. Щоб краще бачити, відкинув голову назад, а над очима наставив дашком долоню. Він часто казав своїм учням, що бог не створював людського натовпу, кормища, що бог створив тільки перших двох — Адама і Єву. То вже вони згодом розмножились, ставши племенами, народами, расами, континентами. То вже інше. Пастухування починається і кінчається однією-єдиною людиною. Не сподівайся пізнати світ, якщо не зможеш пізнати людини, яку бачиш на власні очі, тобі не вдасться допомогти людям, якщо ти не допоможеш найперше тому, хто стоїть перед тобою. Не можна любити людство, коли ти не любиш свого ближнього...

— І звідки, кажеш, ти є?

— Та з Околіни.

— Так називається ваше село?

— Так і називається. Воно трохи вище Сорок, у тому місці, де Дністер повертає за гору. На вершині кручі люди побудували собі хати, а коли дійшло до того, як

назвати село, то що нам було гадати? Одразу назвали Околіна, бо Дністер у тому місці *окоleshite*, тобто огинає нашу гору...

— Чекай, чекай, чекай,— сказав отець, який сам у своєму житті багато сходяв пішки.— Та звідти ж од вас ближче до Києва, чим до Нямца!

Катерина заплакала, згадавши старих людей, які в одержимості своїй долали шлях до Києва і назад. Боже, скільки часу минуло відтоді! І витерла очі кінчиком хустини.

— І справді, раніше наші люди частіше ходили на схід, ніж на захід, та оскільки ще триває війна, усюди бездоріжжя, то я вирішила навідати цей далекий од нас монастир, про який не раз чула...

— Чого ж саме так далеко?

— Та, може, й нас звідси почують у небі. Бо як шукали і не знайшли в одному місці, то йдемо й шукаємо в іншому. Пишеться ж у книжках, що хто шукає, той знаходить.

— Справді, дочко моя, так пишеться. Шукайте і ви знайдете... І як довго ти добиралась до нас?

— Сьогодні минає два тижні, як вийшла з дому.

— І йшла день у день?

— День у день.

— І все пішки?

— Пішки.

— І що, не траплялося по дорозі якихось попутних возів?

— Але ж не годиться, отче, йдучи на богомілля, послуговуватись волами, щоб вони замість тебе трудилися.

— Не годиться, якщо в людини є здоров'я і сила, а якщо в неї ноги збиті до крові... Чи ти просто соромилася проситись?

— Двічі піддавалася спокусі...

— Але тебе не брали?

— Один зупинився, провіз верстов зо три, а другий проїхав повз мене, навіть голови у мій бік не повернувши... На щастя, я не взяла з собою дітей, бо загинули б у цьому страшному світі.

— Скільки у тебе дітей?

— Та шестеро.

— Усі здорові?

— Спасибі богові..

— А чоловік?..

— У мене немає чоловіка.

— Загинув на війні чи десь у миру загубився?

— Не те й не друге. Я ще дівчина.

— Дівчина з шістьма дітьми?

— Діти — сироти, отче. Не знаю, як тут у вас, а в нашому краї лютувала страшна чума! За якихось два чи три тижні скосила більше половини села. Усю свою бідну, нещасну рідню я поховала. Бачачи, як господь забирає одного по одному, я опоряджала мертвих, ховала як годиться, а сама собі думала: коли бог і мене прибере? Час спливав, а та баба з косою не показувалась. Як мор ущух, я нарешті зрозуміла, що бог мене помилував, залишив одну з усього роду, щоб не перевівся... І я дала собі слово піти в монастир і постригтись у черниці. Та доки знайшла монастир, доки там домовлялася, все душею терзалась, не знаючи, як бути з дітьми, що zostалися після чуми сиротами й зібралися коло мене... Згодом мене вже стали кликати до монастиря, але куди я могла йти, на кого я могла покинути сиріток? Пішла до отця Геїне, преота нашого села, й кажу: отче, так, мовляв, і так... Що мені робити з цими дітьми? Подумав він, подумав, позітхав-позітхав, дивлячись на мене, та й каже: дівчино... якщо ти справді хочеш присвятити життя господу богу, то рости одих сиріт і нікуди не ходи. Любов до ближнього для тебе є великим і єдиним ученням Христа. Бо прихистити коло себе одну сторонню

душу важить більше, ніж бити поклони й молитися усе життя. Що я мала після цього робити? Зібрала я всі душі, що були при мені, назвала себе матір'ю, та й стали жити разом... На наше велике щастя, залишилася хатка моїх тата й мами на березі Дністра. Місце вельми гарне, але маємо з ним клопіт. Весною, коли починається повінь, ми два-три тижні тремтимо одне коло одного.

— Від холоду?

— Боїмося, щоб вода не знесла хатини. Як бачимо, що виходить з берегів, мерщій збираємо своє дрантя й біжимо на кручу. Залишаємо хатину й просимось до людей, щоб дали нам прихисток, доки вода спаде. А так загалом живемо добре, у злагоді, мирі й любові.

— А що їсте?

— Та сяк-так перебиваємось, як можемо...

— А чим дітей годуєш?

— Вапном.

— Чим-чим?

— Тато мій покійний був муляром. Все перерив у наших кручах, добував камінь, який найбільше підходить для вапна. Я з дитинства допомагала йому, навчилася й собі випалювати вапно. Там, поряд з нашою хатиною, повно печер, коли починає діймати голод, я йду в ліс, назбираю там цілий лантух пеньків, приношу додому, беру молот, опускаюся у печеру під землю, а через дві доби виходжу звідти з дуже гарним вапном, од якого не можна очей одвести!

— І що, його добре розкуповують?

— Раніше його з рук виривали, як паляницю, а у війну не дуже.

— З чого ти в такому випадку живеш?

— Беру щітку й відро і ходжу по хатах. Як люди не дуже купують вапно, я беруся мазати і білити хати.

— Умієш мазати й білити?

— Таке питаєте!.. За два дні обмазую й вибілюю стіни хати, якою б великою вона не була. Рукам, правда, дістається, та що вдієш...

— А що з руками?

— Та вапно, знаєте, як залізе під нігті, не спекаєшся від нього, доки не роз'їсть пальці до кісток. Як мажу вапном два-три дні підряд, то вони починають кровоточити, як оце ноги зараз.

— І чим же ти лікуєш?

— Мию у дністровській воді кілька разів на день.

— Допомогає?

— Можливо, що допомагає, але ж ще не встигне загоїтись, як мені знову треба братись до відра. Адже зранку до вечора з мене не зводять шість пар очей і шість голодних ротів жде...

— А на кого ж ти їх там залишила?

— На кого залишила? Та на Ружку, вона їх стереже.

— А хто вона, Ружка?

— Собачка така.

— Хіба можна було залишати шестеро діток на якусь дворнягу?

— Не називайте її дворнягою, бо візьмете гріх на душу... Вона розумна, кмітлива, розважлива, не така, як про них люди кажуть. І, якщо хочете знати, Ружка мене й до вашого, такого гарного монастиря послала...

Рудий послушник раптом залився молодим, веселим сміхом. Катерина аж здригнулася, піднесла кулака до рота, ніби надлюдськими зусиллями намагалась повернути назад сказані щойно слова. Вона аж ніяк не подумала, що вони могли викликати такий сміх. Їй стало ніяково, що припустилася прикрої помилки... Треба краще думати наперед... Та яка зараз користь з того думання? Обличчя Катерини взялося плямами, низько похиливши голову, вона глибоко, гірко зітхнула й затремтіла усім тілом, що, здалося, й стілець, на якому сиділа, затремтів. Бач,

і тут над нею сміються. Так, мабуть, їй на роду написано...

— Не зважай на нього,— мовив заспокійливо отець Паїсій.— Хлопець ще молодий, він може й з нічого сміятись. Простимо йому цей гріх, одначе ж... Я майже все життя провів по монастирях і скитах; сповідав багато людей, але не пригадую, щоб когось із них для розговіння до храму посилала собачка...

— Прощу вибачити мені, святий отче... Я інше хотіла сказати, одначе не вийшло.

— Спробуй сказати ще раз, і дивись, щоб вийшло...

— Але ж я бережу ті слова для сповіді.

— Ми не розголосимо таїну і маємо право прийняти сповідь християнки у цьому святому місці.

Катерина задумалась, переводячи погляд то на отця Паїсія, то на послушника.

— Гаразд, але ж так не можна.

— Чому це не можна?

— Правила вимагають, щоб сповідь приймалася у церкві, таємно, віч-на-віч.

Старий усміхнувся.

— Дорога моя! Сповідатись можна скрізь і завжди, коли душа прагне покаяння і коли ти зустріла душу, яка готова прийняти на себе твої гріхи.

— Ну, якщо тут у вас так заведено,— відповіла Катерина пошепки.

Такий порядок для неї був не зовсім зрозумілим і прийнятним, але ж, що вдієш, коли тут так заведено...

— Великий гріх лежить на мені, святий отче...

— Послухаємо й ми.

— Інші гріхи — як гріхи, а один просто вибиває мене з життєвої колії... Як тільки цієї весни в Дністрі спала вода, я прокинулась серед ночі від важкого духу.

— Звідки він, той дух?

— Мушу вам сказати, що то не просто дух, а, даруйте на слові,— сморід якийсь. Ніби тельбухи, не інакше... Стала я уважно шукати причину, коли це бачу, Ружка у сінях щось гризе. Що ж вона притягла? Спати я уже все одно не могла, встала, вирвала у неї з пащеки ту смердючу костомаху, винесла й викинула через тин у помийну яму. Повернулася назад, одначе заснути вже не змогла. Смердить і пече долоня, якою брала ту костомаху, ніби я вихопила з вогню гарячу головешку. Вийшла надвір, помила добре руки, знову лягла, але одразу ж і встала. Вранці, зовсім сонна й змучена, пішла глянути, що ж вона гризла? Зазирнула в ту яму і що ж побачила? То була рука людська — від плеча до кисті, з усіма п'ятьма пальцями.

Отець Паїсій здригнувся. Перехрестився.

— Святий боже! Де вона могла взятись?

— На бойовищі.

— А хіба полеглих не ховають?

— Яке там ховають, отче?! Риють поспіхом одну могилу на всіх. Якщо це влітку, то закопують краще, а якщо бій, не доведи господи, відбувається взимку, як ту яму вирієш? То й ховають так-сяк, аби ледь притрусити землею... Доки була зима і стояли холоди, то все якось трималося, а як надійшла весна,талі води порозмивали могили й рознесли усюди тіла. Вовки і здичавілі собаки стали витягувати з могил трупи, шматувати, вириваючи одне в одного, і волочити їх по полях і лісах.

На крайній подив Катерини рудий послушник виявився справжнім християнином. Почувши її розповідь, він щось з жахом прошепотів, перехрестився і закам'янів з скорботою на обличчі. Отець Паїсій ніби завмер на своєму стільці. Помовчавши, сказав:

— Я дивувався цієї весни, звідки вітер приніс через гори неймовірно важкий дух? Бо долинув аж до нас...

Та, дорога дочко, думаю, що вовки й собаки тягають по лісах турецьких мерців, а не наших, не християн.

Бідна Катерина... Здивування її було таке велике, що вона аж рота роззявила, почувши з уст ігумена дивовижне й чудне слово, подібного якому ніколи ні від кого не чула.

— Як це, святий отче?.. Хіба й мертві діляться на наших і на ненаших?

— А як не ділити, якщо одні з них були хрещені, а другі — ні?..

Катерина замовкла, не скрипів стілець, на якому сиділа, зацікавила усе, що оточувало отця Паїсія. Вона-бо знала, що наступна її розповідь буде ще страшнішою, але мусить висповідатись. І розказала:

— Якщо мова зайшла про хрещення... Чи знаєте ви, що донедавна християн у нашому краї примушували здавати в ясир новонароджених дітей? Відривали од матерів хлопчиків віком до двох років, саджали в плетені з лози кошелі, нав'ючували ті кошелі на осли і, зневажаючи жахливі плачі, від яких серце розривалося, відправляли діток у поганську країну. Там їх обертали в турецьку віру, а як виростали вони до десяти-дванадцяти років, їх об'єднували в гурти, навчали військової справи, готували з них яничарів... Так ось, сиджу я і думаю: а що, як вони — мої брати, яких було забрано маленькими тут, навчено турками військової справи, прислано в наш край? У бою вони загинули, всю зиму пролежали в могилі, а навесні, коли вовки та собаки стали розтягувати їх повсюди, котрийсь із них захотів хоча б однією рукою дотягтися до рідної, батьківської хати... А я, по своїй дурості, замість того щоб прийняти ту руку за християнським звичаєм, взяла її та й викинула в помийну яму... І якщо це так сталося, то бог не простить мені ні на цьому, ні на тому світі...

— Освіти нас, боже, світлом своїм,— попросив отець Паїсій з піднятими догори руками.— І... що ж ти зробила потім з тією рукою?

— Що зробила? Закопала в могилу моїх батьків.

— Ти радилася із священником вашого села?

— Де там... У нашому селі немає священника.

— А де ж Геїне?

— Де йому бути... Коли люди знялися з місць своїх і стали втікати, подався й він разом зі всім селом в кодри, там заслаб та й заснув навічно десь під деревом.

— І ви не змогли знайти собі іншого іпопа?

— Могли б знайти, бо село наше при дорозі, але ж, як на гріх, наша церква почала валитись.

— Що, вона дуже стара?

— Загалом стара, але й не дуже.

— І ви щось зробили, аби врятувати?

— Так і залишили. Звісно, якби село захотіло, то її ще можна б підняти, але ж не хочуть.

— Християни — і не хочуть, щоб у них була своя церква?

— Які там християни, святий отче, якщо й краплини віри в їхніх душах не лишилось! Повстають брат проти брата і нізачо ріжуть. Їм потрібен клопіт про ближніх?!

— І бога не бояться?

— Чому ж, бояться... Ніколи й слова поганого супроти бога од них не почувеш...

— То що ж їх так озлоблює?

— Неправда. Бо довкола забагато підлості, забагато жорстокості, забагато гіркоти і несправедливості...

— Тоді як ви позбуваєтесь усього лихого без божої помічі?

— Як позбуваємось? Живемо, аби день до вечора, від сьогодні до завтра.

— Живете без молитов, без сповідей, без святого писання?

— Без нічого,— сказала жінка, і голос її надірвався.— Так і живемо,— повторила, важко долаючи нервові тремтіння.— І село вже перестало бути єдиним цілим, як було колись, і вже не збираємось разом, як бувало колись, а кожен тримається осібно. Сьогодні кожен сам по собі, і завтра кожен сам по собі, і післязавтра кожен сам по собі... Часом здається, що уже всьому кінець, ні святе писання, ні страждання божі, ні благословення всевишнього,— ніщо вже нас не об'єднає. І живемо ми як трава, і так рік за роком, літо за літом, навіть не усвідомлюючи того, що й ми були колись людьми в цьому світі.

І так, як сиділа на стільці, так і затремтіла на місці, наче від холоду. Розв'язала під бородою хустину, але нервові збудження не проходило. І вона не стрималася й заплакала. Витираючи хусткою сльози, великим зусиллям волі Катерина якось несподівано заспокоїлась, перестала плакати.

— Якщо сказати всю правду від початку до кінця,— вимовила мовби не своїм голосом,— то село наше, отче, зовсім здичавіло. Ніколи не почувеш там слова ні про душевну чистоту, ні про красу, ні про святість... І сяк-так бабраючись у такому багні, часом думаєш: а що?! Мине ще рік, два, три, і ми, ось побачите, знову станемо варварами... І знову візьмемось за дубини й трошитимемо ближнім своїм голови, трошитимемо черепи кожному зустрічному на дорозі, топтатимемося по всьому живому, бо правда буде за тим, хто вище підніме замашну дубину. Що ж до нас, слабких і немічних, котрі не зможуть замахнутися дубиною і не зможуть відповісти ударом на удар, то через свою поступливість ми самі помремо зі страху...

Отець Паїсій закачав рукави, звернувся до послушника:

— Сину мій, допоможи мені.

— Що треба робити?

— Постав сюди ночви, налий в них ромашкового відвару і допоможи мені опуститись на підлогу...

Вкрай здивована, Катерина стежила за тим, як хлопець ставив біля її ніг ночви, як наливав гарячої, жовтавої, пахучої води, як святий отець, покректуючи, опускався на підлогу, ніби все те відбувалося десь на лісовій галявині. Усадивши отця на підлозі, послушник відійшов до дверей...

— Став, дочко моя, ноги у ці ночви. Опускай їх глибше, дозволь мені помити їх, аби торкнутись до твоїх страждань і таким чином виконати свій християнський обов'язок...

— Який обов'язок, отче, що ви кажете?!

— А що тебе так дивує?

— Боронь боже! Я швидше помру, аніж дозволю вам помити мені ноги!

— А хіба Спаситель на тайній вечері не мив ніг своїм учням, сказавши при тому, що раб не повинен стояти вище за свого пана? А хто такий пастир, як не раб своєї пастви?

— Навіть вмерши, не дозволю, отче...

Побачивши, що балачка між ними може затягтися, послушник, котрий, як було сказано, не міг терпіти зайвої метушні, — підійшов мовчки до Катерини, взяв її ногу й поставив у літепло. З другою ногою справився ще легше. Жінка побіліла, як вапно, затремтіла і зацокала, мов у лихоманці, зубами.

— Отче, не бачите, що він робить?.. Що робить цей хлопець? Бог мені свідок — жоден чоловік не торкався до мене рукою, і я дала собі слово, що поки не виростуть мої малята..

— Коли миють ноги, дочко моя, то не існує ні чоловіків, ні жінок.

— Хто ж ми такі?

— Християни, що стоять віч-на-віч, сказав наш Спаситель.

— Гм... Тоді, якщо у вас так заведено, нехай краще миє той хлопець, він молодший...

— Але ж він не священник. Навіть ще не чернець. «Послушник Йон» — так його зовемо.

— І що він тут робить?

— Прагне, як і ми всі, прихильності Спасителя. Окрім того, мені допомагає, адже я старий і хворий, мені навіть на ноги важко звестися...

— Виходить, що й ви слабуєте, святий отче?

— Е! Чого тільки не довелося мені зазнати..

Старий ігумен довго і старанно, з любов'ю і співчуттям мив їй ноги і розповідав про пережите за довгі роки, починаючи з дитинства. Почав з Полтави, з батьківської хати, і, поки розповідав, голос його тремтів, очі сльозилися — ті далекі спогади завдавали йому болю.. Почував себе винуватим, надто ж перед рідною матір'ю. Боже, скільки вона перестраждала, переплакала, скільки ночей не доспала — і все через нього...

— У дитинстві ви не були слухняним?!

— Та чому ж ні, був слухняний, але як коли — одного разу навіть утік з дому.

— Втекли з дому!!! — здивувався послушник.— І куди ж ви втікали?

— Подався у монастир, бо мріяв стати ченцем... Бідна моя мама замкнула хату й пішла шукати мене по всій Україні.

— І легко знайшла?

— Знайти-то вона мене знайшла, але не встигла довести додому, як я знову подався в мандри: шукай вітра в полі! Багато разів знаходила вона мене то в одному, то в іншому монастирі й забирала додому, доки нарешті сама не пішла в святую обитель, де й пробула багато років, поки там і не згасла..

Катерина слухала, затаївши подих. Її ніколи не спадало на думку, що взагалі хтось буде перед нею сповідатись, а почула сповідь священника, і не рядового, а головного над усіма іншими священниками... А він, оповідаючи, мив і мив їй ноги. Вона часом виймала з ночовногу, а він брав її і знову занурював у літепло. Коли ноги її добре відпарились, отець Паїсій витер їх сухим рушником. Закінчивши ритуал миття ніг, відсунув ночви і з допомогою послушника встав з підлоги.

Зворушена усім цим, Катерина розчулено вклонилася отцю Паїсію й поцілувала обидві руки, затим, дещо повагавшись, підійшла до послушника, поцілувала руки і йому.

Навколо монастиря гуде й вирує людський натопк. Катерині вже треба було йти, бо їй так забрала в отця надзвичайно багато часу.

Одначе стояла й стояла, мов укопана. Чекала. Їй хотілося почути ще одне слово, заради якого йшла на сповідь; її ж, такої, як вона собі уявляла, не відбулося, і через те чекала хоча б на благословення ігумена.

— Благословіть, святий отче... Аби господь наш узяв під свій милостивий захист мене і душі тих моїх шістьох.

Ігумен стояв із залитими слізьми очима й не міг вимовити жодного слова.

— Святий отче,— втрутився несподівано послушник,— дозвольте мені піти звідси разом із цією жінкою. Якщо ми не допоможемо їй випростатися, набратися сили, то навіщо тоді ми святкуємо сьогодні вознесіння Спасителя?!

З простягнутими, тремтячими руками ігумен підійшов до послушника, обійняв, поцілував.

— Скажу тобі найперше те, що з усіх моїх чад у цьому монастирі ти мені найлюбіший і найдорожчий. Сам бачиш, я уже старий і хворий, часто потребую душевної підтримки, і коли мене щось гнітить, я посилаю по

тебе. Тільки твоє чисте, доброзичливе слово, твій настрій піднімають мене на ноги... Але, як чудово каже преславний отець Дамаскін: наша віра не варта була б нічого, якби ми віддавали тільки те, що нам не потрібно... То йди, мій дорогий сину, з цією жінкою між люди; я відпускаю тебе власною рукою. Довідайся про все, чого не вистачає там, куди ти йдеш, з тим розшукай брата Іпатія і скажи, щоб він дав для вашого села все те, що ви попросите. З свого боку, разом з батьківським благословенням, я дарую вам цей старий, ясний і дорогий мені псалтир, якого я власноручно переписав у роки свого голодного животіння на Святій горі. Амінь.

Йон поцілував побожно псалтиря, потім поцілував у руки того, хто його виготовив. Він уже з головою поринув у нове життя, яке щойно починалося і чекало на нього попереду.

— Щодо потреб того села, святий отче, то я вважаю, що туди треба брати або дуже багато, або нічого.

— І все ж... Як буде найкраще?

— Не брати нічого.

— Слава тій матері, яка породила такого сина і слава тій хвилині, коли ти постав перед моїм зором. Нема нічого важчого у цьому світі, як вирвати душу з пащі диявола. Я безліч разів переконувався, що золото й інші скарби, за допомогою яких прагнемо полегшити людський дух, тільки ще більше роблять нас рабами. Лише дух спільно з розумом і з силою може відмити нас від усього брудного, потворного й повернути в царство боже. Тож з піснями царя Давида і з моїм благословенням, сину мій, іди до багатогрішних людей, піднімай їх, уславляй, згинь або возродись разом з ними.

Після цього отець Паїсій поцілував ікону богоматері, притулив її до грудей і підійшов з нею до розчиненого вікна. Побачивши його, натовп, що юрмився на майдані перед монастирем, захоплено загук, заревів.

— Мир вам,— сказав мирянам отець Паїсій і по-старечому почовгав з келії до східців, щоб вийти до мирянта отримати з рук його преосвященства посох архімандрита.

Розділ XII

МИТО БУДІВЕЛЬНИКІВ

У руській православній церкві ...ніде більше, як у середовищі Христос і Диявол стоять віч-на-віч, б'ються не на життя, а на глузувань на адресу всього церковного. А жаль!

Катерина II

Пушкін

З прадавніх часів придністровські байраки славились своїми конокрадами. Стільки фантазії, стільки вигадки, стільки нахабства було у них, що важко уявити... З'їздилися вони сюди з різних сторін, навіть перебиралися через Дністер, але побутувала думка, що конокради появилися в яругах після того, як римський імператор Траян захопив Дакію; буцімто він відкрив римські в'язниці, колонізував захоплену територію головорізами й бродягами, з якими уже й сам не міг справитись. Можливо, воно так і було, можливо, що ні, бо не виключено й те, що коней у Придністров'ї крали й до появи римлян, а мо', ще й до всесвітнього потопу.

Перехід раба від одного господаря до іншого — справа не така вже й легка, як може видатись на перший погляд. Побачив якусь прив'язану до тину шкапину, осідлав, вудила в зуби — та й шукай вітра в полі. Звичайно, траплялися серед конокрадів і такі простаки, але справжні злодії не могли марнувати час, розраховувати на роззяв. Коня треба красти за всіма правилами, за певними етичними нормами, що, як і в усіх різновидах

людської діяльності, вироблялись упродовж віків, досягли високого рівня досконалості, мають зони поширення, свої сфери впливу.

Звісно, війни, перемир'я, блуканина біженців, повсюдне руйнування бікових устоїв призводили до певного занепаду мистецтва конокрадства. Доки тривали бої, виборювалися перемоги, доки не проходило оп'яніння від великих завоювань, конокрадам здобувати поживу було зовсім легко, через те вони трималися якомога ближче до фортець, влаштовували осідки недалеко від поля бою в надії погріти надурняк руки на чомусь істотному. В Ізмаїлі грабіжництво сягнуло апогея, а конокради зазнали зваб солодкого життя. Після взяття фортеці в пониззі Ізмаїла значно поменшало зіткнень армій, здобичі стало ще менше, тому з настанням вечірніх сутінок у пречудових дністровських долинах наростала тривога. І о такій порі розумніші люди більше трималися дому, не пускалися в дорогу.

Загадковий посвист, тупіт копит, іржання коня — і летить у води Дністра, осідаючи поволі на дно, той, хто ще мить тому був живий. Бо невідомо як і чому, але кожен вперто тримається за свого коня, не хоче з ним розлучитись, пробує хоча б і ціною власної голови не випустити його з своїх рук. Це, звичайно, веде до конфронтації. І кожнісінького вечора лється у дністрові хвилі кров, бо місцеві злодії крадуть не так у чужих подорожніх, як один в одного. Старі рахунки, причин яких ніхто не може збагнути, сварки нові і, зрештою, природжене почуття агресивності, для проявів якого не буває ніяких підстав, — наслідком усього цього є пролиття крові.

Ім подобається називатись «гайдуками кодрів», але до того, як опинитися в кодрах, вони встигають дуже багато накоїти лиха. Крали все, що близько лежало в селі, вчиняли нальоти на роздоріжжях, вичікували в засідках під

мостами, підстерігали на дорогах. Накидали оком на випряженого коня і залишену на якусь хвилину без догляду бричку; лазили через вікно і підстерігали на вузьких стежках, грабували найубогіших людей на шляхах... За зручні для пограбувань місця між злодіями відбувалися криваві бійки. Лівий берег Дністра нікого не цікавив, бо там місця пустинні, без доріг, а отже, без проїжджих чи ходаків, а ось за правий берег точилася жорстока боротьба, його було поділено між злодійськими бандами, кожна з яких зубами оберігала свої дільниці.

Боротьба між бандитськими угрупованнями пішла по новому колу наприкінці російсько-турецької війни. Попередній розподіл зон був усіма відкинтий. Декотрі з бандитських зграй за час війни зазнали великих втрат і опинилися на межі остаточного розпаду. Їхні великі заміри обернулися дрібними злочинами. Інші ж угруповання з нічого повиростали у сильні зграї і наводили на людей жах. Ішла боротьба за кожне роздоріжжя, за кожну глуху стежку, за кожну злиденну торбину запізнілого ходака. Злодії нічим не гребували, і, якщо траплялися необачні подорожні, у яких не було чого взяти, то злодіяки мали задоволення від того, що когось добряче налякали.

Люди, хай то буде село чи цілий народ, день у день працювали, доглядали садок, город, ниву,— господарювали. Усе зайве, що лишилося з минулих років, викидали, а різний непотріб спалювали, бур'яни нищили під корінь, орали, сіяли, збирали врожай — усе в ім'я життя. Бо покинуті напризволяще город, садок, народ убожіють, спустошуються, дичавіють...

Після численних змін володарів, після епохи фанаріотів, після незавершеної російсько-турецької війни, епідемії, злиднів Молдавія стала занепадати. А водночас почало процвітати й грабіжництво, яке для багатьох перетворилося у звичайне ремесло. Злодії гуртувалися в зграї, виходили ночами на дороги, забирали гроші,

викрадали скарби, виводили з хлівів худобу. Та найбільше процвітало конокрадство. Від Польщі до Чорного моря чатувала на людей та на їхнє добро погибель. Вимушені промишляти переважно в темряві, конокради дізнавались про наближення поживи по іржанню й посапуванню коней, по цьвохканню батога. Кожен із злодіїв мав свою кличку, і — не доведи боже — комусь випадково назвати в темряві справжнє його прізвище! За таке могли занепасти людину.

Один раз на тиждень, а саме у ярмарковий день конокради зустрічалися з ранку до вечора, придивлялися один до одного, і їх часто охоплював великий подив... З'ясувалося, що вигляд багатьох із них зовсім не відповідав їхнім кличкам... Сварливий Півень виявлявся і не півнем, і зовсім не сварливим. Про Золоту Сергу можна сказати, що вона не золота, і навіть не серга; Бісова сила переконливо довів, що не вміє торгуватись, не вміє вигідно продати те, що зумів украсти, тож до нього варто сміливо прикласти означення — придуркувата сила...

Найбільш успішним, сказати б, щасливішим за інші був ярмарок у Могилеві. Розташований при великій дорозі, що вела через місто господарів на Поділля, той ярмарок збирав великі маси людей. Продати тут здобич конокрадові дуже легко. Платили золотом, і ціни були путні. Щоб купівлю-продаж завершити належним чином, треба було зайти до тої чи іншої корчми, котрих на околиці Могилева тулилося безліч, а в них — вина, яких тільки вин там не було! Та найгучніші гуляння відбувалися у корчмі, що містилася на маківці пагорба. Її злодії між собою називали «Маріца». Там, у Маріци, вони залишали свої скарби і погамовували свої пристрасті. Ту корчму утримував якийсь похмурий грек, нібито в минулому чернець, а Маріца — то його утриманка, яку він під час війни підібрав на дорозі серед біженців. У її обов'язки входило розносити в корчмі вино та подавати страви.

Вона була така дотепна, гостра на язик, така жвава і грайлива, що кожен ярмаркувальник поспішав якомога швидше вирішити свої торговельні справи й добутись до вершини пагорба, щоб не тільки запити, як годиться, могорич, але й Маріцу побачити.

У селі нікого не дивувало те, що три брати-гайдуки, сини дядька Пасере, надвечір сідали на коней і проти ночі кудись виїздили й поверталися додому тільки на світанку, адже і їхній батечко в ту пору, коли його борода ще не діставала носа і про прізвисько — Пасере — ще не було й мови, так само зникав на всю ніч, упродовж багатьох років розбійницького життя закріпив за собою чудову дільницю для грабежів — від Могилева аж до Сорок — і тепер передавав її своїм трьом нащадкам. Та справді — нічого святого немає на цьому світі... За чотири роки, доки брати Крунту воювали проти турків, розбійники та всіляка темна мерзота наклали лапи на те, що їм не належало, і коли ці три братеники повернулися з війни, їм не було де загібати жар голими руками. Вони спробували повернути втрачене, але, як виявилось, не так легко те зробити. Сварливий Півень розпросторився аж до їхнього села з півночі, а Бісова сила захопив усю територію з півдня.

Якщо конокрад не може вийти вночі по здобич і через те не має чого раз на тиждень вивести на ярмарок, тоді він схильний думати, що настав кінець світу. Дійшло до того, що брати Крунту на свій сором змушені були податись у ліси за здичавілими кіньми — можливо, впіймають якусь шкапину, аби хоч з чимось побувати в неділю у Могилеві. Впіймати здичавілу шкапу в чагарниках не становило великих труднощів. Принципово було те, щоб ти мав звичайну свійську коняку, інакше тебе витурять з ярмарку, бо здичавіла шкапина нікому не потрібна... Звичайно, в ціні коняка молода, показна, а тут слава богу

було з чого вибрати, бо після кожної битви безліч коней, лишившись без вершника, втікало до лісів, де збиралися в табуни і жили привільно. Не маючи ніякого іншого виходу, брати Крунту не стали нікати по лісах, а виявили місця, куди табуни приходять на водопій. Без особливого клопоту їм вдалося піймати двох кобил, які нещодавно ожеребилися. Звісна річ, привести на ярмарок таких шкапин, та ще й з лошатами для конокрада — справа не вельми вдячна й почесна, та все ж краще, аніж опуститися до того, щоб не побувати на ярмарку.

Якою б здичавілою не була коняка, ти так чи інакше все одно її продаси: «Хай,— сказали собі брати Крунту,— переховаємо цих кобил з лошатами в «тіні», а згодом збудемо їх з рук». «Тінь» у жаргоні конокрадів означає тайник, де вони переховують здобич до наступного ярмарку. Поки тривала війна, сини дядька Пасере займалися тим, що стерегли свою «тінь». Рятувало їх не стільки щастя, скільки хитрість старого Пасере, який передав їм давно завойовану ним схованку. Нікому не могло спасти на думку продертись до неї крізь чагарники по звивистій глухій глинистій ущелині, що брала початок в узбережжі Дністра. Та, власне, крізь колючі дикі грушки, окрім них, ніхто не міг пролізти. Знаючи стежину, якої ніхто інший не знав, вони по ній пролазили на галявинку. Правдивіше сказати, то не галявина, а така собі площина, зі всіх боків оточена скелями. Ці нагромадження зовні нагадували курінь, а зсередини — глибоку криницю, на дно якої дивом пробивалося сонце і через те там росла зелена трава й жебонів струмок, — то що ж іще треба коняці, аби вона звикла тут до людини, могла вигулятися і стати придатною на продаж.

І виходило так, що бідні коні, звикнувши до «тіні», вже не визнавали господаря і не хотіли звідти виходити. З весни до пізньої осені злодії займалися своїм промислом і пробиралися до своїх «тіней» пішки. Ходили

відпочити, краще сказати — розважитись, щоб під ними й земля ходором ходила... Сини дядька Пасере були такими ж господарями, як і він, і такими ж гультьями, яким свого часу був їхній батько. Чого тільки у свою схожанку вони не настягали!..

Тримали вони там казанок, кукурудзяне борошно, кілька кубушок з вином про чорний день... Був тут і довгий просторий курінь, про який знали тільки брати Крунту і до якого, звичайно, ніхто й ніколи не міг потрапити.

Але ж як низько може упасти в цьому світі мораль!.. Братів Крунту обікрали вигодуванці Сварливого Півня. Вони вивели обох кобил разом з лошатами, вчинили у схожанці погром, пограбували геть усе добро. Винюхали, каналії, і все те, що було під землею, забрали усі їхні заготовки про всяк випадок, в тому числі і три кубушки з вином. Мало того, що повипивали вино, так ще й порозбивали в друзки об землю посуд, залишивши самі черепки. Кукурудзяне борошно згодували коням, а чавуни наповнили вином, яке в їхніх нутрощах після перепою обернулося в гидсту...

Ображені до самих кісток, брати прихопили з собою пістолі, осідлали коней — і гайда на Могилів, бо саме випав ярмарковий день. Втекти на кобилках, що недавно ожеребились, як відомо, нікому далеко не вдавалося. Тож братам не довелося багато гаяти часу, щоб натрапити на їхній слід. Але на той час кобилки вже були продані й перепродані, навіть виведені з ярмарку, одначе це не вельми занепокоїло братів, бо не може ж такого бути, щоб ніхто не бачив ні тих, котрі купували, ні тих, котрі привели тих кобилок на продаж...

Незадовго до завершення ярмарку брати Крунту поспішили до дверей корчми, в якій гуляли ті виродки й мерзотники, що їх пограбували, і, націливши на них пістолі, зажадали, щоб на стіл були викладені гроші за обох

кобил. На крайній їх подив, пістолі на злодіїв не подіяли. Усі сиділи за столами, пили собі вино і співали, так ніби зовсім нічого не трапилось. Тільки верховода цієї зграї, Сварливий Півень, одірвався од своєї компанії і запитав:

— І як ви думаєте, скільки ми взяли за тих кобилок?

— Скільки б там не було.

— Та чи знаєте ви, телепні, що нам за них майже нічого не дали? Вам ніхто не сказав, що з нас увесь ярмарок сміявся?.. Бо, як виявилось, ті кобилки не вміють розмовляти по-молдавському... Все жадали, щоб до них хтось заговорив по-турецьки.

— Кобилки знають турецьку мову?

— В тім-то й річ! Не знають, але удають, що знають.

— Навіщо їм було прикидатись?

— Щоб довести, що вони справжні повії.

— Та хіба кобили бувають повіями?!

— Досить про це. Зараз мова про інше: перед тим як стати кобилою, вона ще була лошицею, мусила погуляти з жеребцем чи ні?!

— Вас цікавить, з ким гуляли наші кобили?

— А хіба це може не цікавити, коли наші ліси запружені жеребцями, яких народили турецькі кобили, а тепер вони запліднюють наших, пускають у світ виродків, покручів, щоб запрудити ними ярмарок...

— Схрещення йде на користь.

— Може, кобилам було й добре, але мовиться про те, що вже перевелася наша порода...

— Як це могло статися?

— Велике діло... Звертаєшся до лошати по-нашому, а воно ніякісінької уваги... Тільки тоді, як почує турецьку мову, пряде вухами і веселішає.

— Хто, лошата прядуть вухами?

— Звичайно ж, не кобили...

Це вже була вершина глузування... Маріца, яка саме розносила напої, бризнула сміхом, а потім так зареготала,

що аж вино хлюпало через вінця глечика. Це зачепило молодшого з братів, якому корчмарка снилася ночами, і він вирішив захистити лошат.

— Якщо хочете знати, наші жеребці не можуть стати в один ряд з турецькими! Ви ось регочете, а ніхто з вас не знає, скільки коштує справжній турецький кінь! Нашого коня продають за якусь мізерію, за ніщо, а чули ви, за скільки продано жеребця паші, якого солдати взяли в Ізмаїлі?

— Та чути чули, але де він зараз, той жеребець?

— Гризе вудила і землю б'є копитами.

— Де ж це він гризе вудила і землю б'є копитами?

— У стайні «Фортеці під лісом».

— Звідки ти знаєш?

— Так ми ж самі звідти, з Околіни.

— І вам не соромно, гультяї нещасні, вистежувати цілими днями двох кобил, коли вони прийдуть з лошатами на водопій, як тим часом — диво дивнее! — у вас під носом б'є копитами і гризе вудила при яслах турецький жеребець!

— Але ж цього робити не можна, — сказав старший з-поміж братів, якого менші називали Бадею, тобто дядьком.

— Чому це не можна?

— Того жеребця купив наш дядько.

— То й що?

— Він же наш дядько. Рідний брат батькові.

— То й що?

— Як це — то й що?!

— Ех, і телепні ж ви, їй-богу! Гайдуцтво починається з очищення рідних, а згодом переходить на очищення чужих!

— Є така рідня, якої не можна очищати, крім того, є об'єкти, до яких нізащо не можна наблизитись!

— І чому ж це не можна наблизитись?

— Бо ви не бачили, яку він собі хату спорудив там, під лісом! Справжня фортеця...

— Облиш, знаємо ми такі фортеці з кізяка...

— Хай буде і з кізяка,— сказав менший,— але як тільки спустяться сутінки, ти хоч там голову собі побий, тебе й близько туди не підпустять...

— Хто не підпустить?

— Собака. Має такого пса, що не доведи боже...

Уся корчма зареготала, аж стеля загойдалася. Хоча брати Крунту були кремезними і відважними, сп'янілі конокради схопили їх за коміри й витурили за поріг. Після цього розлучені сини дядька Пасере пальнули кілька разів з пістолів у небо й повернулися додому, думаючи про те, як змити з себе таку ганьбу: туди їхали героями, ладні були погубити людину, а звідти повертаються упосліджені й принижені; їх — стид і сором! — просто виштовхали коліном під зад! Надто ж страждання діяли найменшого. Закоханий у Маріцу, він хотів видатись їй найсміливішим, але люті вороги схопили за комір, натовкли ногами так, що додому їхав, ледве сидячи в сідлі на одній сідниці...

Зневажені й зганьблені, вони поверталися додому тихцем. Їхали мовчки, бо яка радість говорити про таке приниження. Коли опинилися в долині Дністра, кінь Баді, дійшовши до заповітного місця, сам звернув з дороги і потюпав туди, де ті поганці знищили три кубушки з вином. Ніби й він пам'ятав про те, що там має бути ще одна, захищена особливо ретельно, воістину про найчорніший день... Під час війни звично було закопувати в землю вино у глиняних посудинах. Знаючи, що їх можуть винюхати, люди окремо десь ховали ще одну, мовляв, на випадок похорону, а отже, й поминок. Звичайно, не велика радість викопувати таку кубушку тоді, коли всі були здорові, але можна втішити себе думкою,

що врешті, хто знає, кому скільки відведено прожити?

Прибувши в розтаємничену вже схованку і розсідлавши коней, брати пустили їх пастися, а самі розклали багаття, викопали кубушку з вином і, засмучені й пригнічені, мовчки стали передавати її з рук у руки. Коли трохи підкріпились, Бадя, як найстарший, а отже, і найвідповідальніший за всіх, сказав:

— Жеребця у дядька нашого так чи інак, а мусимо забрати. Доки не виведемо з хліва, не зможемо людям в очі дивитись...

— Як його виведеш, Бадю, коли до стайні не підступишся!?

— І все ж заберемо,— наполягав Бадя.— Іншого виходу нема. Без грошей жити — важко, але можна. Без хліба жити — ще важче, та, хоч сяк-так, а все ж можна. Але чи може прожити людина, якщо раз на тиждень не виведе коняки на ярмарок?!

— Не може,— відповіли менші брати.

— Ось і ви такої думки, що не може.

— Наш дядько безпощадно жорстокий, як спіймає, то на смерть закатає.

— Не закатає, як не будемо дурнями.

— Як робити без розуму, може статися велике кровопролиття.

— Якщо трохи проллється його крові, не велика біда... Але, знаючи, який він лютий і жорстокий...

— Щоб не пролилася наша кров, нам треба присягнутись.

— А, знаєте, це непогана думка,— погодився Бадя.— Адже клятва додає людині мужності.

Молодший, в обов'язок якого входило складання присяг, до яких час від часу вдавалися брати, перехрестився і вимовив урочисто:

— Клянемося усіма надбаннями батьків наших, оцим священним краєм нашим від Могилева до Сорок...

— Ні, — втрутився середульший брат, — спершу нам необхідно повернути своє надбаня, щоб було чим клястися... Не треба лякати нашої долі.

— Тоді давайте поклянемося могилою нашої небіжчиці мами...

— Замовкни, мами не чіпай!.. Жінки не повинні знати про наші діяння, то все не для мами... Навіть тато, коли йшов проти ночі з дому...

— Тоді клянемося, — мовив найменший, зосереджено міркуючи над тим, чим би ще присягнути, і, доки він мучився в пошуках, раптом десь із-за валуна, що височів над ущелиною, пролунало:

—...клянемося пеклом...

— Щоб тебе грім побив, дурню! Ти що, збожеволів?

— Але ж це не я сказав... Це десь звідти, згори прилетіло...

— Звідки?

— Згори, з-за цієї скелі...

— Замовкни, не сміши... Як такі слова могли прилетіти з-за того валуна?

— Але ж, бач, прилетіли...

— Тсс! — подав знак мовчати середульший.

Він заліз на виступ урвища, з якого видно було похилену в бік їхньої схованки-тіні скелю, довго й напружено оглядав усе навкруги. Уважно вивчав усі горбки і всі рівчаки на стіні, що здіймалась над ними, і, повернувшись назад, до багаття, сказав задумливо старшому:

— Минулого разу, коли ми приїздили по кобил, мені здалося, ніби з-за цієї скелі хтось стежить за нами.

— Можеш поклястися хрестом, що бачив?

— Не бачив, але відчував, що за нами звідти хтось стежить.

— Звідки і хто міг стежити? З вершини скелі?

— Ні. З «Пашеки дракона».

— То просто так здалося.

— Спершу і я подумав, що то привид, бо воно не давало мені спати. Кілька днів тому я прокинувся серед ночі, залишив коня в чагарях коло Дністра, пробрався крадькома сюди...

— І що побачив?

— У «Пашеці дракона» хтось викрешував іскри. Я навіть чув, як чиркало кресало по кременю.

— Нам цього тільки й бракувало...

Брати залишили багаття і кубушку, видряпалися на кручу, стали обдивлятися скелю за скелею, добралися до найвищої, з якої добре видно похмуре глиняне баговиння навколо галяви. Масивна, і ніби черевата, і якась покручена скеля стриміла вершиною в небо. Вона чимось нагадувала звіра, що підняв догори дві лапи й видивляється, що відбувається поміж сусідніми валунами, які лежать тут уже тисячі й тисячі років... Ніби доісторична істота, що давно постаріла, втихомирилась і закам'яніла... Дві інші скелі утворювали щось на зразок вилиць. Над прірвою нависали кам'яні китиці, ніби брови, дві майже симетричні виямки — подібні до очей, кілька дерев і кущів, що вкривали вершину потвори, скидалися на чуприну. Щоправда, чуприна для такої потвори була трохи завелика. Єдиним, чого зовсім не могло сприйняти їхнє селянське око, виявилось те, що потвора була без рота. Можливо, що та звірюка в далекому минулому жила дуже гірко, навіть не мала, що їсти?

У часи Стефана-воде, коли християнство досягнуло й сюди, багато ченців з усіх усюд збиралися в Подністров'ї і тривалий час тут жили. Вони облюбували ракушнякові пагорби, бо в них не важко видовбати собі келію, яка правила водночас і за капличку. Місця тут у ті часи були тихі, пустельні, і ченці, щоб захиститись від звірів і від лихого ока, видовбували собі келії у неприступних ущелинах. Котромусь із них спало на думку прилаштуватись у «Пашці дракона» і там жити й молитись. Він про-

рубав у скелі отвір, що служив йому і лазом, і вікном. Знизу той лаз видавався малесеньким, насправді ж він був у зріст людини. Цю скелю селяни влучно охрестили «Пашею дракона».

І згадували того першого ченця з найвищою шанобливістю. Багато сотень років підряд легенди й бувальщини північної Молдавії повивали серпанком загадковості цю драконову пашу. Найсвітлішою серед тих вигадок була легенда про муки ченця, в якій бачимо спробу з'ясувати, яким чином він спорудив собі келію між небом і землею. Щоб видряпатись з молотом в руках на того звіра з піднятими догори лапами, треба було в щось упиратися ногою і за щось триматися хоча б одним пальцем. Звичайно, дуже подивляло, що чоловік молився на такій височині, але найбільше вражало, як туди добирався, адже він не те, що вранці та увечері ходив туди, щоб помолитись, але й жив там, як усі люди у своїх оселях... Уранці треба було спуститись з тієї скелі. Увечері треба було повернутися додому, як повертаються усі люди, і він, замість того, щоб просто відчинити двері й переступити поріг, мусив ще якось потрапити у ту пашеку драконову!

— Ей, ти! — крикнув Бадя так, як роблять молдавани, коли, шукаючи когось, прагнуть явити грізність.— Виходь звідти, покажись, щоб ми тебе побачили...

Словненим погрози голосом кричав він більше для того, щоб когось там налякати, а не викликати з схованки. І яким же було їхнє здивування, коли в отворі тієї скелі показалася людська постать й звідти донеслося:

— Мир вам!

Сказане те було не голосно, але, відлунюючись, аж гуркотіло, і всі брати чогось затремтіли.

— Опускайся до нас, отче. Не маємо чим, як слід, тебе пригостити, але загалом ми люди добрі, не бійся...

З «Паші дракона» змійкою метнулася віршовка й прилипла до буруватої глиняної стіни. Рудий чоловік

у чернечій рясі хутко й легко, мов кішка, спустився по ній. Упершись ногами в землю, обернувся лицем до скелі, сказав якись заклинання до вірвовки, і вона раптом відхилилась від стіни, ніби її хто шпурнув з «Пащі дракона», і упала йому до ніг. Чернець гарненько намотав її на руку, як то роблять селяни, збираючи віжки, накинув моток на плече і легкою ходою пішов до братів.

— Бог на поміч, хлопці!

— Він, отче, допомагає, коли має чим... Та в тім-то й річ, що не має чим допомогти...

— Як це, не має чим допомогти? Стоїте при багатті, грієтесь. Та й кубушка біля вас... Може, й мене пригостите якоюсь краплиною? Чесно кажучи, в келії такий холод і така сирість, що я й зуб на зуб не попаду.

— А чого вас туди занесло?

— Щоб молитись.

— А хіба внизу не можна знайти місця для моління?

— Місця тут достатньо, тільки усюди ж на цьому світі стогін та гріхи, скорбота і потворності, все це тривожить совість і примушує відриватися від грішної землі й підніматися ближче до бога.

— Так воно і є, отче... Потворності і кривда у цих місцях — куди не глянь, тільки ж, якщо ти через кожного мерзотника підніматимешся в «Пащу дракона» і там молитимешся, то восени з твоєї рясини залишиться саме дрантя.

— Як не буде в що одягтись, молитиму бога, щоб дав іншу рясу.

— І бог тобі пришле?

— Пришле чи не пришле, але ж якщо ти сам дбатимеш про те, що тобі необхідно, то допоможе.

Брати переглянулись між собою. Коли чернець — лише кості та шкіра — спускався до них із «Пащі дракона», вони подумали, що він якийсь простачок, а виходить, помилились.

— Отче, як ви спустилися сюди, ми бачили, а от як ви підніметесь назад у келію? Як ви зможете забратися туди, якщо віршовка ось при вас, чи, може, її там хтось упіймає, як закинете?!

— Кожен добудеться туди, куди йому треба.

Чернець не захотів відповідати, чим викликав у братів симпатію. Це означає, що він людина надійна, яка вміє тримати язик за зубами. Переїнявши повагою до нього, вони ще раз піднесли йому кубушку, з якої чернець шойно відпив ковток вина, але він подякував, сказавши:

— Бувайте здорові і нехай бог пошле вам щастя на праведній дорозі.

Голос у нього був хрипкуватий, ніби простуджений, однак гарний, густий і зичливий, але чимось ніби їм і знайомий. Бадя і найменший з братів стали шукати, чим би зігріти гостя, а середульший, найспокійніший, наймовчазніший і найхитріший з-поміж них, прислухавшись добре, раптом запитав його:

— А ви часом не бували у нас?

— А де це — у вас?

— В Околіні, село таке за горою.

— Не пригадую. А що там?

— Наші односельці підозрюють, що Катерина, яка живе в долині, нібито привела ченця з монастиря, до якого ходила говіти. Тобто сама Катерина мовчить, як риба, а селяни, проходячи повз її хатину, буцімто почули там розмову.

— Яку саме?

— Ніби діти, яких вона утримує при собі, домагаються, допитуються, коли, мовляв, прийде їхній батько. А вона їм у відповідь: де я його візьму? А вони наполягають на своєму, мовляв, ми його не бачили, але як ви повернулись додому, ми спали і крізь сон чули його голос. Він у нього гарний, але якийсь дивний.

— Ей,— сказав чернець.— Що може бути спільного між тим гарним і дещо дивним голосом, який почули діти, і моїм?

Найменшому Крунтови терзала душу та ганьба, якої вони зазнали у корчмі «Маріца». І коли він несподівано для себе побачив крізь проріз у рясі хреста в ченця на грудях, сказав:

— Бадіце, може, ми усі три присягнемоя на хресті перед духовним отцем... Бо клятва наша така, страшнішої за яку бути не може... Приймете, отче, нашу клятву?

Чернець розстібнув рясу, під якою на грудях у нього висів хрест.

— Оскільки ви між собою брати і не маєте на думці нічого лихого, то для чого вам присягатись один перед одним?

Тут Бадя розгубився.

— Отче,— сказав він голосом приреченої, вкрай нещасної людини.— Оскільки бог вас поселив над нами, то ви на власні очі бачили, що з нами сталося! Ви, мабуть, бачили, як нас пограбували ті нечестиві поганці, і знаєте, як вони зганьбили нас. Коли ми спробували з ними поквитатись, вони принизили нас і зажадали, щоб ми поставили на карту наше життя...

— Та не хнічте, не розпускайте нюні, як ті баби,— сказав гидливо чернець.— Послухати тільки — заради того, щоб вивести зі стайні одного коня, їм треба присягатись!..

— Та коли б ви бачили, отче, що той кінь не якась там шкапина, а диво дивне, ви б не стали так говорити. Досить згадати, що на тому жеребці перед мусульманськими солдатами проїздив сам паша Айдозла...

— Та хоча б на тому коневі їздив сам найясніший султан! Що б там не було, а він не більше, ніж чотириногий кінь... І відколи, прошу вас, трое чоловіків — до того ж

рідні брати! — аби вивести з конюшні жеребця, мають давати клятву?!

Менші брати довго дивились на старшого. Їм здалося, що й чернець глузує з них. Це ж треба потрапити в таку халепу!

— Не поспішайте, отче, — сказав Бадя, подумавши. — Проникнення в конюшню може кінчитись пролиттям крові...

— Якщо може дійти до кровопролиття, то не чіпайте того коня.

— Не так просто, отче! Ми не можемо не піти по коня. Ми зобов'язані вивести його із стайні.

— Заради чого?

— Заради справедливості. Той плюгавець — багач із багачів. Ми мусимо його провчити.

— Навіщо він вам потрібен?!

— Треба його провчити, щоб не насміхався з нашого промислу.

— Як він може насміхатись з того чи того промислу?

— Просто, як сказати людині: «Добрідень».

— А точніше?

— Якщо точніше, то знайте: як ведеться у нас, селюків, кожен займається якимось своїм ремеслом. Ми, наприклад, найбільше промишляємо кіньми... А дядько наш варить цуяку і цілими бочками возить її воякам... Ми не заважаємо йому займатися його комерцією, тож і він не повинен шкодити нам у наших справах...

— Шкодити?

— Це й як! Він торгував собі під стінами Ізмаїла своєю цуякою, збив там величезне багатство. Будь ласка, ми не проти — повезло людині, — але після падіння фортеці козаки вивели з турецьких конюшень казкового жеребця... Тепер скажи, отче, йому треба було заїздити в Околіну верхи на тому жеребцеві й гарцювати на ньому?

— Може, і йому захотілось похизуватися перед селом?..

— А що там наше село! Ту нещасну нашу Околіну він і сам уже забув, скільки разів продавав.

— Тобто як продавав?

— Так, як і все на світі продається. Адже він, скільки я пам'ятаю, щоліта зникає з села на два-три тижні. Хіба ми не знаємо, куди він зникає?

— А куди він зникає?

— Коли до татар, коли до москалів...

— І що він там робить?

— Що робить? Продає країну і народ. Крутячись коло російської армії зі своєю цуйкою, він правдами й неправдами вивідує, що війна незабаром буде завершена. Знаючи це, думає: якщо москалі повернуться до себе додому, а турки повернуться сюди, то, виходить, я опинюся віч-на-віч з ними? Тоді він увивається коло росіян, доки жеребець не потрапляє до його рук. Ставить жеребця в конюшню і жде, коли вторгнуться сюди турки, а як вони приходять, тоді він бере жеребця, зустрічає їх низьким поклоном... Хіба так роблять християни?

— Можливо, той ваш дядько просто нікчема, негідник, але ж і ви, любі хлопці, не краді... Якщо ви уже вирішили вивести коня, то хіба так залазять у стайню?

— А як? Навчіть нас, отче, допоможіть нам, ми будемо вам вдячні і все для вас зробимо...

— Видовбаємо вам нову келію поряд зі старою,— додав запально молодший.— Збудуємо церкву, монастир, усе, що хочете, тільки ж виручте нас зараз, витягніть з халепи, бо нам соромно людям в очі глянути...

Чернець задумався. Іноді в його карих очах спалахувала велика жадоба пригод.

— І що зробимо з жеребцем, коли виведемо його з конюшні?

Бадя стрепенувся на radoшax: може, як мовиться, їм вдасться зрушити з місця цей камінь! Може, пощастить!

— Що скажете, те й зробимо. Скажете щось подарувати — подаруємо.

— Подарунок подарунком, але, мені думається, найкраще буде, як переправимо коня за Дністер і випустимо його там на волю.

— Як це випустимо?

— Такого красеня — і випустити на волю?!

— Навіщо його випускати?!!

Під прикриттям ночі дністрияни прикидали, мудрували, як краще вивести жеребця зі стайні, і коли отець переконався у щирості їхніх намірів, у глибині їхніх терзань, то зрозумів, що має справу з істинними конокрадами. Засмутився чернець, як сумує чесна людина, опинившись віч-на-віч з мерзенністю. Помітивши засмученість ченця, засмутились і всі брати. Але вони не могли відмовитись од задуму.

— Найкраще буде так, — сказав, подумавши, Бадя, після того як порадився з братами. — Аніж випустити його на волю, нехай він краще стоїть у конюшні. Інакше Дністер від витоків до гирла засміє нас.

— Ніхто вас не засміє, — сказав якомога примирливіше чернець, — виведемо з конюшні і віддамо його солдатам, які штурмували Ізмаїл. Врешті-решт, кінь же їхній...

Три голови закивали розважливо: а що ти думаєш? Воно, безперечно, а чому б і ні?..

— Але хто знає, де тепер війська Суворова?

— А для чого нам розшукувати війська Суворова? Головне, щоб були росіяни. Чи тут уже не можна знайти москаля?

— Можна знайти, як це не можна?.. Та стоять вони коло Могилева, але це такі москалі, що дуже-дуже-дуже...

— Як це дуже-дуже-дуже...

— Рубають наліво і направо. Повалили цілу ділянку лісу на землю і тепер корують дерева. Готуються робити міст, щоб переправляти війська, як буде укладено мир.

— То хто ж вони: солдати чи дроворуби?

— Зараз ріжуть і корують дерева, бо їм так наказано, але вони солдати у повному розумінні слова. В уніформі, при зброї, з офіцерами — все у них є.

— А як розмовляють?

— Російською мовою.

— То добре, хлопці. От і подаруємо їм жеребця.

— Такого коня — і віддати задарма? Та нас же люди засміють.

— Щоб з нас люди не сміялись, сядете з солдатами в карти грати. Розповідають, що москалі запеклі картярі. І згадаєте меке — вони вас неодмінно обіграють.

— Щоб грати в карти, треба мати що ставити на кін, але треба, щоб і в них було з чим сідати до столу. Ми, зрозуміло, ставимо коня, а що вони можуть поставити? Адже у них окрім сокир і трісок...

— У них ще є гори понівечених колод,— сказав найменший зневажливо.

— Що значить «колод»?

— Бо, отче, москалі більше орудують чарками, аніж сокирами. Повалили півлісу на землю, порізали і почистили стовбури від кори, готували ж палі, а Дністер навесні візьми та й вийди з берегів. Ті колоди опинилися у воді. Заготовлені солдатами для мосту палі виявилися короткими, ось вони й заходилися знову валити ліс, тепер заготовляють нові палі, довші. А ті, понівечені, складають в купи, колода на колоду.

— І що ж вони роблять з тими колодами?

— Що роблять? Залишили, щоб сохли на сонці. Кажуть, що хотіли продати їх за безцінь, але не знайшли покупців.

- А чи не погодилися б вони обміняти ті колоди на жеребця?
- Та чому ж ні, погодилися б, віддали б... Але навіщо вони нам, ті колоди?
- Перевеземо в Околіну і збудуємо на кручі церкву.
- А як перевеземо стільки дерева з Могилева до Околіни? Та для того потрібно щонайменше сто пар коней.
- Волами перевозити краще.
- А де взяти стільки волів?
- А не треба ні коней, ні волів.
- А як же їх тоді доставити сюди?
- Зв'яжемо колоду до колоди, зробимо пліт і спустимо в Дністер. Побачите, як вода гарненько донесе їх і притисне до нашого берега. Ніби вони там споконвіку й були, бери тільки, витягай дерево з води і перевозь куди треба...
- А ти що, водив колись плоти?!
- Водив разом з татом своїм.
- Брати перегаювались між собою. Ти ба, він і плотами кермувати може! Так і знайте: його сам бог послав нам, щоб вибратися з калепи, в яку так безглуздо вскочили. Але, чекай, чекай, чекай...
- Ось ми все зробимо. Перевеземо колоди. А церкву хто збудує?
- Хто збудує? Та ми ось учотирьох і збудуємо.
- Але ж ми не вміємо нічого робити з деревом.
- Я вас навчу.
- Як ти навчиш? Ніби кожна людина може навчитись володіти будь-яким ремеслом?..
- А чому не може?
- Кажуть же, що людські вміння і здібності йдуть від бога, і якщо ти не наділений згорн, то як би там не старався...
- Брехня то все, любі хлопці, чистісінька брехня! У нас, в горах, де все роблять з колод, я зустрів одного

лише чолов'ягу, який хникав, що, мовляв, бог не благословив його обробляти дерево... Я за одне літо навчу вас обробляти дерево так майстерно, що про вас по всіх усядах піде слава...

— Е, навіщо нам ще якесь ремесло, як ми, слава всевишньому, маємо одне...

— Матимете й друге. У житті знадобиться.

Найменший з братів, який не переставав думати про Маріцу, усміхнувся:

— А це було б чудово — зробити щось із дерева власними руками і потім сказати з гордістю: сам зробив...

Бачачи, як чернець тихцем нав'язує їм свою волю, середульший — наймовчазніший і найпідступніший серед них — вирішив негайно втрутитись у розмову:

— Гаразд, припустимо, що побудували... А, після того як збудуємо, ви зажадаєте, щоб ми ще й до церкви ходили, богу молились?

— А хіба ви не справжні християни?

— Ми, звісно, християни, істинні християни, а щодо моління, то...

— Вам не подобається молитися богу?

— Молимося ми, отче, але, як мовиться, дуже рідко... На свята, а також коли обставини змусять... Буває, що молимося, мов ті баби, по двічі на день, але щонеділі до церкви не ходимо.

— Не маємо церкви, — докинув найменший.

— Перше, що немає, — зауважив Бадя, — але коли б вона й була... Чого нам бігати на службу, коли ми, тиняючись під час війни по світу, побували на відправах у багатьох церквах, а бог нам так жодного разу і не дав ніде притулку?

— Хто вам сказав, що бог живе у церкві?

— А де ж?

— Скрізь, повсюди.

— Як він може бути водночас скрізь?

— А чому ж не може, коли все те, що бачимо на світі й чого не бачимо, він створив власними руками.

— Що ж тоді виходить? — запитали в один голос брати, не схопивши основної суті ченцевої думки.

— Запитуєте, що ж виходить?.. Бог найперш живе на небі, тобто небо є престолом його володіння. А сам він присутній скрізь, у всьому тому, що сотворив. Людина так само є створіння бога, виплекане за його образом і його подобою. Тож і виходить, що бог, перебуваючи на небі, присутній і в серцях усіх його правівірних. І в моєму серці, і в твоєму серці, і в його серці.

— Ми його носимо в своїх серцях?!

— Чого ви так дивуетесь?

— Звичайно, ми не зовсім погані християни, ми дотримуємось віри, шануємо усіх святих, але не кажемо скрізь і всюди, що маємо бога в серці...

— На жаль, трапляється — і трапляється дуже часто, — що ми затьмарюємо нашу віру... Життя сповнене гріхів, випробувань, страждань, душевного спустошення, так воно, буває, закрутить, що людина думає — всьому кінець, бог уже відвернувся од неї, назавжди відцурався від неї...

— І тоді?

— Тоді людина кидається знову в пошуки. Протягом усього життя ми або знаходимо, або втрачаємо. І ось після того, як щось втратимо, пориваємося шукати бога. Оскільки в житті доводиться багато зазнавати труднощів, долати їх, а самому долати їх важко, то люди звикли об'єднуватись, щоб спільно молитися, у певному місці сповідатись і говіти. Спершу збиралися у когось в хаті, згодом християн побільшало, а хати лишались такими ж малими, то люди стали думати про будівництво молілень, вибирали на узвишші місці і там зводили церкви. Будували їх не як притулок богам, а як храм, де можна було б

молитись, аби не забути всевишнього, щоб він вічно жив у їхніх серцях...

За знаком Баді брати повставали і відійшли від багаття убік, стали між собою радитись: послушник знав своє ремесло, а вони — своє, багато з того, про що він каже, їм підходить, але треба ще гарненько подумати, аби релігія часом не перешкоджала їхньому основному заняттю. Без того, щоб час від часу не вкрасти десь коняки й не одвести її на ярмарок, а виторг пропити в горішній корчмі, у Маріци, життя свого вони не уявляли.

— Послухайте, отче, як зробимо,— сказав Бадя, коли усі посідали на свої місця круг вогнища.— За те, що ти допоможеш нам вивести жеребця з дядькової конюшні, ми допоможемо тобі побудувати церкву, але, після того як церква буде освячена,— амба! Ми самі по собі, ти — сам по собі...

— Згода... Виведемо коня з конюшні, обміняємо його на дерево, приженемо плотами до Околіни, зробимо все, що треба. Якщо після освячення церкви ви не відчуєте потреби заходити туди хоча б вряди-годи, то що ж... хай буде по-вашому...

Вдарили по руках на знак повної згоди, після чого Бадя запитав пошепки:

— З чим підемо виводити — з кинджалами чи пістолями?

— А навіщо вони?

— Як це навіщо? Ви вважаєте, що відіпремо конюшню голими руками?

— Ніякої мови ні про кинджали, ні про пістолі.

— В нашому промислі, отче, голими руками діла не зробиш.

— А хто сказав, що ми підемо з голими руками? Вірвовку ось, як бачите, маємо. А вгорі, у келії, в мене ще є порожній мішок. Потрібні будуть заступи, чи не зможемо позичити їх десь по дорозі?

— Заступів в Околіні маємо вдосталь, тільки ж..
Брати переглянулись між собою, після чого Бадя вирішив запитати ченця про те, що усіх тривожило:

— Ви хоч одну шкапину вкрали у своєму житті?

— Чесно скажу вам, хлопці любі, не крав, але однієї ночі вивів з фортеці цілий табун скакунів, отож маю практику.

— І коли, на вашу думку, найкраще туди йти?

— Та не будемо баритись... Я хутенько збігаю на гору, візьму мішок і надвечір підемо...

Брати Крунту нагостили вуха. Мішок порожній є і в них, але вони промовчали, бо хотіли побачити, як він добиратиметься до «Пащі дракона».

То було диво, що цікавило всю північну Молдавію, і ось їм випало щастя першим побачити, як чернець опиниться в піднебессі, і вони, затаївши подих, заціпеніли на місці. Спершу послушник узяв вірьовку і зник за кущами, потім видряпався по стежці, про існування якої ніхто не знав і по якій ніхто й ніколи не піднімався... І так то з'являвся між кущами і скелею, то зникав за ними. Іноді його не було чути і видно, іноді мов з-під землі виростав, допоки не опинився на вершині скелі десь за крок від прірви, там ступив ще крок уперед і хутко й легко, як подув вітру, зник, мов крізь землю провалився.

— Бережи й помилуй нас, боже, від чогось подібного...

Прив'язавши вірьовку до коріння якихось деревець, що росли на скелі, послушник кинув кінець у прірву. Зачекав, доки опуститься і приляже до стіни скелі. Спершу він став навпочіпки, витягнув шию, щоб побачити, чи добре вірьовка звисає. Очевидно, вона висіла не так, як слід: обіч «Пащі дракона», а не по її центру. Він витягнув вірьовку назад, зібрав її в моток і легко шпурнув у напрямку своєї келії. Подивився униз, щось подумав-подумав і не став більше витягати назад. Затим

перехрестився і почав спускатися у прірву по вірьовці, притискаючи її руками й ногами до живота.

Брати Крунту закам'яніли: було схоже на те, що чернець не добереться до келії. Чим нижче він опускався, тим все далі від келії відходила вірьовка, гойдаючись то в один, то в другий бік! Боже, де він і де та келія! До «Паші дракона» ще було далеко, вірьовки не вистачало, і що він робитиме, повиснувши між небом і землею?! Та дивись, що він робить: почав гойдатись туди-сюди і так розгойдався, що, здавалось, деревця, до яких прив'язана вірьовка, зараз вирвуться з корінням і він шугоне у прірву.

— Та я ніколи в світі не зміг би отак, — зізнався Бадя.

Середульший, не відриваючи очей від коріння, перехрестився, а найменший напружено стежив за тим, що і як там, угорі, робить послушник.

— Ще не добрався до келії?

Бадя теж спостерігав за тим, як балансував чернець, боячись пропустити момент, коли він торкнеться підшвами порога лазу, і полегшено зітхнув, коли послушник нарешті добрався до келії і в одну мить зник. Невдовзі він якимось чином відв'язав вірьовку від коріння, затягнув у келію і прив'язав в іншому місці для спуску вниз.

— Бачите, хлопці, що він уміє? Та ми з ним цієї ночі таке влаштуємо Тайці, що той до самої смерті пам'ятатиме...

А тим часом, коли три брати стояли вдоволені, щасливі і сповнені прагнення помсти, бідолашний чернець тремтів од страху, повиснувши над прірвою зі своїм мішком. Гойдаючись між скель на вірьовці, він бачив під собою прірву. В нього тремтіли руки, тремтіли ноги, боліло усе тіло: смерть чатувала на нього. Та бог змилювався над ним. Скільки разів бог буває милостивим до нас

і скільки разів ми забуваємо про його доброту! Спустившись благополучно на землю, поклав на валун подарований отцем Паїсієм псалтир, палітурка якого була прикрашена образом богоматері з немовлям на руках. Став на коліна і, звівши руки догори, вимовив:

— Боже! У великій ганьбі перебуває створений тобою світ. І якщо ми не можемо віддячувати тобі за постійну твою допомогу інакше, як гріхами, то благослови нас вийти в дорогу з ясною душею і чистим серцем...

Знаменитого жеребця було виведено з конюшні тієї ж ночі. На великий подив трьох братів Крунту усе відбулося так, як їм і не снилось, і не гадалось, коли сиділи й роздумували серед придністровських чагарів над тим, як їм бути, що робити. Наймолодший стояв коло плоту з мішком напівобгризених кісток. І як тільки собаки нападали на нього, він кидав їм через пліт одну-дві косточками. Старші брати разом з послушником копали за конюшнею яму. Справа в тому, що стайня виходила тильною стороною до поля. Підкопавшись під фундамент, розібрали його камінь по каменю, потім зарилися глибше у землю і десь опівночі зайшли до коней. Не роздумуючи довго, повалили жеребця на землю, зв'язали йому міцно ноги і, як сповиту дитину, винесли по викопаному рову надвір і розв'язали ноги. Вирвавшись з довгого полону на волю й почувши запах свіжого повітря, жеребець могутньо й переможно заіржав, що брати Крунту на смерть перелякалися.

— Що робитимемо, отче?

— На коней — і гайда з богом!

— Рів покинемо так?

— Я залишуся тут і сам закидаю.

Тупіт чотирьох коней поволі віддалявся й стихав. Коли минув якийсь час і послушник побачив, що господар

ще не прокинувся, став укладати каміння на місце. Призвичаєний з дитячих років до всякої роботи, він усе робив якомога старанніше й гарніше... І працював тут сам, поки спалахнула ранкова зоря. Скінчивши усе як слід, покинув фортецю під лісом і подався туди, де сходило сонце, йшов і йшов, доки не пробрався крізь чагарі й не почув плюскіт води. На березі скинув з себе рясу, роздягся, зайшов у воду й поплив проти течії, віддавшись на волю Дністра — нехай змиває гріхи цієї ночі.

Коли заходив у воду, йому здавалося, що вже світає, невдовзі запалає ранкова зоря, а коли вийшов з води, то побачив, що до сходу сонця ще далеко. Йдучи до річки, спотикнувся в темряві об кущик трави і подумав: де б хоч з півгодини задрімати... Знайшов таку місцину, втомлено розпластався усім тілом. Солодка млість охопила тіло, прояснила душу, збудила пам'ять, і він подумав, що все на цьому світі від бога. І Околіна, і брати Крунту, і красень жеребець, і трава, на якій розлігся...

З темряви ночі поволі виступали контури неповторних наддністровських чагарів. З'являлися сором'язливо, мов дівчата. Коли око звикло до сутінків, то зафіксувало, як там, де небо еднається із землею, відкривались прибережні кручі, постаючи між світлом і темрявою. Все, що здійсалося над цим обрієм угору, починало світлішати, все, що йшло униз, лишалося чорною безоднею. Через якийсь час проміння ранкової зорі стало проникати і в безодню, розточувати її під самісіньким берегом. В морозі лишалося небагато долини, на дні якої зблискували дністрові хвилі. Сутінки все більше й більше розсівались, і якоїсь миті перед зором на повну силу заграли води Дністра — прадавньої ріки нашого народу. Води, що випливали з ночі, зараз несли на хвилях ранкову зорю, бентежачи душу:

Дністре, наш дідугане,
Чом ти, чужинцю, манячиш?
З кого ти кпиш, бусурмане?
За ким, християнине, плачеш?

Тихо й розмірено несе свої води ріка нашого народу, спливає і спливає по долині, бо ще далеко до моря. Працював Дністер цілий день учора і був у дорозі цілу минулу ніч, і в день, що народжується, котяться й котяться вал за валом його хвилі і так вік за віком, бо якщо усе на світі смертне, то він, Дністер, у нас єдиний, хто подолав смерть. Як справжній християнин, він не прагне безсмертя, бо в християн невмирущим є тільки бог, все інше — будь то людина, будь то ріка, будь то стеблина — ніхто й ніщо не бачить сенсу в тому, аби мріяти про більше, ніж нам дано. Отець лежить, спершись на лікоть, трава перед його зором ледь похитується під повівом вітерецю, зоря купається в чистих водах і виходить з них ще яснішою, а хвилі котяться й котяться, гублячись десь у дуже далекому серпанку обрію, який впродовж усього життя бентежить душу, і це, можливо, через те, що нам не дано його наздогнати.

«Великий твій сад, боже, предивною є краса твоя».

І він стрепенувся, здалося, що за ним хтось стежить. В отця Іоанна, який народився і виріс в горах, серед скель і звірів, було розвинене гостре відчуття небезпеки, і зараз, звівшись на лікті, він став шукати зором, хто його вистежує, чому його охопила тривога?

Тихо, спокійно, мирно. З долини чути плескіт води, легенький теплий вітерець налетів на кущ ліщини, поривався пригнути його гілля до землі, але горішник виявився занадто густим і пружним. Тож вітерець вгамувався й заснув разом з кущем і з усім білим світом.

Коли вже зовсім розвиднілось, отцю вдалося розгледіти те, що за ним стежило. То була невисока, але

дебела вишенька, що самотньо росла при стежині. Послушник помітив її ще тоді, як ішов купатись, але в густих сутінках не розпізнав, що то була вишня. Тепер побачив, що вона вже плодюча і що ягоди на ній уже допіли. Сердешна вишня чомусь сумувала. Можливо, тому, що за чотири роки війни до неї ніхто не приходив, аби зібрати врожай, порадіти, подякувати. А це вже й п'яте літо минає. Ягоди на ній спілі-преспілі, навіть починають в'янути. Опадає на землю і п'ятий урожай, оппадає без користі для тих, кому призначений. І, вже втративши всяку надію на увагу, вишня раптом побачила поблизу розпластану на траві людину і затремтіла. І, звичайно, хіба деревце могло бути спокійним, побачивши після стількох років чекання прибульця?

— Ось маємо й вишні, і вони так звабливо припрошують, щоб їх скуштували!

Він сплів з лози кошик, заслав дно листками лопуха, обірвав увесь урожай, подякував вишні за частування і пішов крутим берегом до тієї самотньої хатини в долині, де, як йому сказали, на нього так довго чекають.

Був теплий, погідний, чарівний ранок. З-за пагорба вигулькнуло по-літньому привітне сонце. Сріблилися трави, роняючи на землю краплини роси. Над травами й шелюгами, над усією безкраєю придністровською сагою, скільки сягало око, стелився сизим серпанком туман. Тремтіло марево. Ранкова прохолода, обіцяючи селянинові дещицю добра, змушує кожного поспішати. Катерина, як справжня господиня, давно уже старанно клопоталася домівкою, чепурила діток. Грядки в її городі висапані, подвір'я — підметене, на призьбі стоїть двоє відер із свіжою водою, посеред двору — піч, над якою здійсмається в небо димок. Вариться, аж

клекоче, мамалига. Ружка, лежачи в затінку, стереже хату. Очевидно, вгадує в ньому того чужака, який появився було однієї ночі разом з хазяйкою, що повернулася після тривалих мандрів. Тоді господиня виявила йому честь, запросивши до хатини. Після цього Ружка стала дивитись на чужака як на господаря. Бачачи тепер, як він з глибини садка заходить до двору, стиха загарчала, сповістивши усіх про довгождану радість.

Побачивши, як Іоанн виходить з-поміж кущів бузини і цюкати з кошиком спілих вишень, бідна Катерина мало не випустила з рук нехитрі кухонні речі, з якими поверталася від печі до хати. Чекаючи на нього, вона, сердешна, не раз міркувала собі, як то вийде йому назустріч з дітками, шанобливо привітає, але їй ніколи не спадало на думку, що він вирине з тих кущів такої ранкової пори, коли ні вона, ні діти, не готові до такої зустрічі.

Щоб якось пощадити дівчину, котра з його приходом так розгубилася, і дати можливість їй оговтатись, отець Іоанн, як добре вихована делікатна людина, пройшов через двір і сів на призьбі. Випив води, сказав, що вона йому до смаку. Похвалив також цеберко і криницю. Після цього запитав:

— А де ж діти наші?

Діти Придністров'я, як і всього світу вранці, довго і неохоче прокидаються. Та, можливо, крізь сон почувши хрипкуватий голос ченця, стрепенулись, бо лише один бог знає, як страждає дитяче серце, коли родина неповнокровна, і як жагуче прагне бачити біля себе батька саме тоді, коли добре відає, що його немає...

Блискавично позлітала шестірка з печі, збившись до купи, діти стали перепитувати одне в одного пошепки, чи не чули нічого, чи не здалося їм, ніби хтось ними цікавиться, ніби тут про них говорили. Тим часом до кімнати зайшла з відром у руках Катерина, поставила

Його посеред хати, заходилася ловити діток, вмивати, причісувати, шепотіти кожному на вухо, як треба поводитись при зустрічі з батьком, як належить до нього підходити, як належить відповідати йому, коли він щось запитає, повернувшись з далекої дороги. Треба, щоб усе було добре...

І ось вони уже за порогом хати, підходять до Іоанна одне за одним і цілують йому руку. Він гладить кожного по голівці, знаходить для кожного урочисте, іноді й жартівливе, а загалом привітне слово, як то було узвичаєно робити при родинному веселітті нашого народу, коло багаття, де грала сопілка і текла спокійна і ясна, розважлива і жартівлива мова. Було, звісно, в наших людей і те, що їх зв'язувало, і те, що роз'єднувало, та понад усім тим пломеніло й осявало кожного погідне світло.

Катерина тим часом винесла з хати столик і кілька стільців, розставила їх посеред двору, висипала з чавуна в миску гарячу мамалигу, подала кошик з вишнями. Приймала гостя так, ніби він був посланцем самої долі, бо що, зрештою, таке хата, як не руки об'єднаних навколо однієї мисочки людей, об'єднаних спільною радістю в душах, єдиним чистим небом над ними?

Наступний день випав на неділю. Рано-вранці Катерина разом зі всією своєю родиною поспішала бережком уверх по Дністру. Усі були урочисті, занурені в свої думи, святково одягнені у все найкраще, що можна було дома знайти. Попереду всіх крокував з високо піднятою головою отець Іоанн. За ним ішла вірна, як тінь, Катерина, а далі — мов ті курчата — купка дітей. Останнім у цій вервечці кушпелив, сповнений цікавості до всього на світі, Ніце — хоробрий захисник своєї мами.

Сільські люди призвичаєні нічого не пропускати повз свою увагу. Те, що Катерина зі всім своїм сімейством

вибралася в дорогу так рано, викликало в Околіні природний подив. Куди вони йдуть? Ті, хто не міг утриматись від цікавості, поспішали до річки, шукали будь-якого приводу, аби вийти їм назустріч, привітатись і, як це у нас водиться, неодмінно запитати:

— Куди це ви так рано зібралися?

— Йдемо в монастир на утренью,— відповідає стримано Катерина, щоб не грішити у цей святковий день довгою балачкою.

Ніце дуже добре розумівся з своїми односельцями, йому було приємно радитися з ними і тим, хто мав час і охоту слухати його, захоплено пояснював, що й до чого:

— Тато й мама йдуть до монастиря в Келерашеуці вінчатись. Нас забрали з собою як дружб та старост, правда, мені не вистачило хустини, а Ружку взяли у дворі на прив'язь, щоб стерегла наше господарство...

Через два тижні отець Іоанн в тому ж таки монастирі був висвячений на попа, але приступати до пасторства не поспішав. З ранку до ночі був заклопотаний невідкладними справами. Нарешті настав довгожданий день, коли по Дністру прибули навантажені дубовими колодами плоти. На подив усього села, плотами правив отець Іоанн, а допомагали йому сини дядька Пасере. Щоб побачити таке диво, бігцем прибігла і висипала на берег уся Околіна. Плоти пристали якраз напроти села, і людям нічого не лишалось, як розвантажувати колоди, виносити їх на кручу й починати будівництво церкви.

— Воїстину,— казали літні люди, хрестячись,— воїстину, путі господні несповідувані... Іноді, бач, трапляється й таке, що призначене для кораблів дерево згоряє у вогні, а іноді призначені для спорудження мостів дуби лягають у фундамент святого храму...

Розділ XIII

Б'ЮТЬ ДЗВОНИ НАДВЕЧІР

Як тільки могла, намагалася робити приємності своїм друзям.

Катерина II

...грецьке віросповідання, відмінне від усіх інших, дає нам особливий національний характер.

Пушкін

З давніх-давен у християн усього світу однією з великих пристрастей, заздрощів і гордощів були церковні дзвони. Дзвони великі, дзвони середні, дзвони маленькі. Вилиті з міді в прадавні віки на один взірць і підняті на дзвіниці, вони мають таємничу силу потрясати людські душі, викликати радість, страх. І той, хто приходить до собору, вірить не стільки священику, скільки отим дзвонам, що з висоти башт пасуть мирян.

Україна — матір православної релігії у слов'янському світі — звела безліч церков і церківець, кожна з яких має свій неповторний голос, свою репутацію, але найбільшої слави з-поміж них зажила церква Іоанна Богослова в Чернігові, і саме завдяки своєму дзвону. У бемканні того дзвона було щось тривожне і загадкове. Хоча Чернігів мав дуже багато достойних церков, одначе вони починали й кінчали службу після того, як пролунає дзвін храму Іоанна Богослова.

— Нічого подібного не доводилось чути.

У своєму захопленні богословським дзвоном миряни вважали, що він володіє даром пророцтва. Знавці запевняли, ніби він провіщав їм наперед те, що траплялося з ними згодом. Можливо, щоб привернути увагу людини до того, чого вона сама не може передчувати, він іноді до неспізнання міняв голос, чим тривожив душу, мовби від чогось застерігав. Часом здавалося, що дзвін навівав на людей всього міста скорботу; іншим разом співав хвалу повноті життя, і кожному ставало світліше на душі,

підносився настрій. Правовірні християни спостерегли, що оця його таємнича властивість найповніше проявляється під час заходу сонця, і тому вони сходилися до церкви Іоанна Богослова надвечір, задирали голови, вдивлялися в небо, слухали вищий голос дзвона й пошепки гадали, на що їм сподіватися.

Як не дивно, але Потьомкін завжди прислухався до всього химерного, загадкового. Чутки про чернігівське диво долетіли й до нього, очевидно, він почув про це від військового преота, митрополита Серебряникова, який свого часу обіймав єпископську кафедру в Чернігові. Поява серед тисяч і тисяч дзвонів одного вищого, який уміє передбачати майбутнє, вимагала докладного вивчення цього явища, а для цього освіченій людині потрібно було виїхати на місце. «Поїдемо до Чернігова», — вирішив Потьомкін. Через свою зайнятість військовими справами задуману поїздку відкладав з дня на день, але про неї не забував. Одначе то хандра, то журба, то непередбачені ситуації заважали здійснити задум, і він заявляв, що поїхати в місто на Десні ніяк не може, бо вкрай завантажений. Армія, флот, закордонна політика, відродження Візантії, якщо ж до цього прилучити ще й поїздку до Чернігова, то... краще її поки що відкласти...

І, лише після того як опинився на підлозі й заплакав перед каміном її величності, Потьомкін сказав нарешті сам собі, що прийшов час їхати до Чернігова. Після того як майнула ця осяйна думка, він встав з підлоги й повернувся до своїх апартаментів. Заспані слуги стали поспіхом збиратися в дорогу. І те, як це все робилося, нагадувало більше паніку, аніж ділову підготовку до тривалої подорожі. О четвертій ранку, коли двір ще міцно спав, кортеж його світлості покинув літню резиденцію імператриці.

Вервечка карет у ті часи називалася *поїздом*. Кучери гнали коней з півночі на південь. У дорозі Потьомкін

почував себе добре. У які б тенета гіркоти й розпачу не потрапляв, він залишався одним з перших мужів Росії. Його зустрічали на кордонах усі губернатори тих губерній, через які пролягала його дорога. Цвіт місцевого суспільства супроводжував князя, доки не кінчалася територія губернії. На межі його зустрічав інший губернатор зі всією своєю свитою. У містах і містечках, де проїздив фельдмаршал, бемкали дзвони, лунали на його честь салюти з гармат. Заглиблений у свої думи, Потьомкін похмуро дивився на світ крізь віконце спальні — спеціально обладнаної карети, у якій можна було під час подорожі відпочивати. Величезні натовпи розставлених по всьому довгому шляху людей, в обов'язок яких входило вітати князя квітами й вигуками «ура», не виявляли жодних емоцій. Та він і сам не звертав уваги на такі вияви пошани, його не тішили натовпи, квіти, вигуки, бо поспішав до того міста, де знаходиться велике диво — той дзвін, про який повсюди йде слава, ніби він має віщу силу. А хіба людина упродовж довгої, бентежної історії не мріяла знати наперед, що їй принесе завтрашній день?

— Справжнє диво! — почувши після суцільного мідного гулу, який супроводив Потьомкіна від Неві до Десни, божественне звучання богословського дзвона, вигукнув князь.

Чудове місто на крутому березі звивистої Десни його зовсім не цікавило. Майдан перед церквою святого Іоанна був запруджений людьми, які хотіли побачити *поїзд найсвітлішого*, що, гнаний батогом, подолав таку довгу дорогу. Спершись ногою на сходинку, *найсвітліший* легко ступив на землю. Якраз правилася вечерня, священники й миряни щиро запрошували його на літургію, але фельдмаршал не палав бажанням туди потрапити. Місцевий хроніст, який на власні очі бачив Потьомкіна під час цього приїзду до Чернігова, написав про свої

враження до одного журналу, й описане ним волею випадку стало відоме усім знавцям тієї епохи:

«Для *найсвітлішого* було приготовлено крісло, яке назвали *сідалище*, але він не захотів у нього сісти...» Хоч і був стомлений дорогою, він стояв посеред церкви між губернатором і митрополитом. Так постоявши, раптом почав ритись у своїх кишенях, а знайшовши там щось, кинув до рота, став жувати. До того ж його щось кусало між лопатками, і він молодецьки почухав спину, ледве дістаючи до неї рукою через плече. Потім глянув угору, на склепіння храму, й сказав губернаторові так голосно, що його почули всі миряни:

— А знаєте, церковка непогана.— Дожувавши, він раптом здивовано запитав: — А чому мовчить дзвін?

— Не мовчить, він увесь час дзвонить, але звуки сюди не долинають.

— Гул дзвонів чую і я, а ось того чарівного — ні, наче його ніколи тут не було.

Невідомо чому саме, але звуки того надзвичайного дзвона проникали в храм, посеред якого стояв князь, чомусь деформовано й приглушено. Цей феномен, звичайно, потребує дослідження, і ось виявляється, що фельдмаршал цікавиться подібними явищами і є великим спеціалістом з акустики, тому охоче обійшов усю церкву, не вельми зважаючи на те, що відбувається навколо, на саму літургію. Все докопувався причини тієї загадки, вийшов навіть у притвор, де побачив літнього одноокого ченця, який стояв за маленькою конторкою і продавав православним людям свічки. Натрапивши на людину з чорною пов'язкою на оці, Потьомкін зупинився. Сам сліпий на одне око, він виявляв братні почуття до кожного, хто за якихось обставин втратив половину світла.

— Що поробляєш, отче?

— Та, як бачите, ворущусь ось із цими свічками.

— Як тебе звати?

— Пафнутієм, ваша світлість,— брат Пафнутій, так мене звать.

— Як торгівля, добре йде?

— Яка торгівля, ваша світлість?! У храмі, як знаєте, не можна торгувати. Сиджу я тут із оцими свічками та й видаю людям по одній чи по дві.

— Але ж видаєш за гроші.

— Звісно ж, за гроші.

— Тоді чого ж ти хитруєш?! Все, що міняється на гроші, подобається це комусь, чи не подобається, називається торгівлею.

Доки вони дискутували з приводу обміну товар — гроші, гроші — товар, угорі, на дзвіниці, предивно озвалася мідь і, на превеликий подив Потьомкіна в убогому й похмурому притворі дзвін звучав у повну силу чарівності й краси. Доки Потьомкін терзався, прагнучи зрозуміти і пояснити цей феномен, це дивовижне явище, Пафнутій спрямував єдине своє око на дзвіницю, затим вклонився і перехрестився. Так він робив за кожним ударом дзвона. Потьомкін, який сам колись був ченцем і вважав себе великим знавцем чернечих правил, запитав його:

— Хіба вечірня служба зобов'язує православного хреститися і вклонятися за кожним ударом дзвона?

— В залежності,— відповів ухильно Пафнутій.

— В залежності від чого?

— В залежності від того, яка душа віруючого і від того, з якої міді вилитий той дзвін.

— Тобі подобається цей дзвін?

— Більше за життя, ваша світлість.

— І ти вмієш читати його пророцтва, його віщування?

— Буває, що і я дешифрую вгаду.

— І цікаво, що дзвін хотів сказати оце зараз?

Пафнутій розплющив єдине своє око, трохи задер голову, помацав поглядом свічки, увесь похмурий при-твор і прорік:

— Сказав, що ще маємо час, ваша світлість.

— Час для чого?

— Для виконання останнього нашого обов'язку.

— І який же наш останній обов'язок?

— Віддати землі те, що було у нас земного, і вивільнити душу, щоб відлетіла вона до того, хто нам її дав...

— Іншими словами, глина повертається глині, дума відлітає в небо.

— Саме так, ваша світлість.

І знову перехрестився, і знову поклонився, бо згори долинув звук, сповнений жалю й скорботи. Потьомкін глибоко зітхнув, і, здається, його охопив гнів, бо, зітхнувши, несподівано запитав:

— Але, брате Пафнутію, для чого так часто повторювати одне й те ж? Хіба кому-небудь вдалося уникнути цього останнього обов'язку?

— Уникнути, це правда, нікому не вдавалося, але відтягти намагалися майже всі.

— І ти намагався?

— І я есмь грішний, ваша світлість. Що вдієш?! Грішимо й ми...

Потьомкін майже підбіг до нього, обійняв, поцілував у щоки і вийшов з церкви.

День прибуття високого гостя до Чернігова був оголошений днем великого свята. Вулиці міста переповнені людом. Свято супроводжувалося піснями й танцями, танцюристи й танцюристки в чудових барвистих національних костюмах. На хвилях Десни гойдались човни, вони не намагалися обганяти один одного, а співаки й музики, що сиділи в них, не прагнули перекричати своїх сусідів. У всьому панувала злагода — і в ритміч-

ному ковзанні по дзеркалу води, і в піснях, адже модою часу була загальна гармонія — ритмів, звуків, кольорів.

Увечері губернатор влаштував у палаці бал, подібного якому Чернігів доти ніколи не бачив. Знаючи уподобання князя, сюди зі всіх кінців світу привезли балерин і танцюристів. У всьому — багатство і вишуканість. Свято шумливо ринуло, мов ріка, вал за валом, через усе місто, одного лише князя Потьомкіна не цікавило це масове гуляння. Він сидів за столом зажурений, пригнічений, стривожений, так, ніби усі нещастя, безмежні і невблаганні печалі світу несподівано звалились на його плечі. Єдиною втіхою був чарівний дзвін церкви святого Іоанна Богослова. Розглядаючи на світло келих з вином і кидаючи вряди-годи погляд на котрусь із красунь, князь не переставав думати про ясновидність цього дзвона і раптом запитав на повен голос:

— Все добре і красиво, але чули ви, що від нас вимагається?

— Що ж вимагається?

— Виконання обов'язку: тіло — глині, дух — господу богу! Але чекайте, чому він мовчить?..

Було віддано наказ, щоб, доки перебуватиме в Чернігові князь, дзвін церкви святого Іоанна і на мить не вмовкав. Але дзвонарі теж люди, часом їм треба поплювати в долоні, перекинутись словом з напарником, дати перепочинок вухові, замінити мотузку, бо та порвалася... Коли ж дзвін хоч на мить замовкав, Потьомкін свердлив єдиним оком здивовано-запитально губернатора. Той з таким самим здивуванням звертався до градоначальників, які їх супроводили, і гінці галопом мчали по бруківці до храму, бігом піднімались по сходах на дзвіницю, щоб вияснити, що трапилось.

Чотири дзвонарі били у дзвін майже цілий день і всю ніч. Та й наступного дня, поки поїзд його світлості не виїхав за місто, вони не випускали з рук мотузки.

Потьомкін все збирався й збирався в дорогу, але щоразу затримувався і затримувався. Можливо, на його настрої впливав дзвін, що час від часу міняв своє звучання. Однак при всіх змінах від нього линула вічність і скорбота... Бачачи, що *найсвітліший* не може відірватися од богословського дзвона, губернатор розпорядився, щоб святий Іоанн своїм дзвоном супроводив князя, доки він не виїде за межі України.

І ось, нарешті, урочисті проводи за місто. Князь виїхав надвечір, що того дня видався, як ніколи, чудовим. Небо чисте, обрій, куди не глянь, на всі чотири сторони, ясний. Дорога брукована, колеса, як усі колеса, поскрипують, мовби намотують пророцтво старого євангеліста. До князевого слуху долітають лише розпорошені звуки. Це його нервувало. Він виходив зі своєї спальні, ставав на узбіччі шляху й довго дивився у синювате надвечірнє марево, у довгі шерехи темно-сізих тополь, на високі дзвіниці, що визирали з-за них, та вслухався у бемкання дзвонів. Які ж бо чарівні дзвіниці в місті над Десною, які ж бо чарівні...

У звучанні дзвонів було щось близьке руській душі, бо здригається вона, коли їх почує, особливо надвечірньої пори. Невипадково ж набагато пізніше співатимуть у всіх кінцях світу:

Вечерний звон, вечерний звон,
Как много дум наводит он...

Хоробрій і могутній, як гора, стояв Потьомкін у полі і по щоках його великого м'ясистого обличчя градом котилися сльози, та якоїсь миті його розпатлана голова від розпачу затряслася: невже щось трапилось?! Чернігів за два кроки, а дзвона вже не чути. Та вони там що, побожеволіли?! Та вони там що, зовсім знахабніли?!

— Ваша світлість, вони, очевидно, дзвонять, але вітер подув в іншу сторону, і...

— Про вітер ти мені не кажи,— відповів Потьомкін.— Там щось сталося, а я вже не можу без цього дзвона.

— Нічого страшного,— заявив запальний Попов.— Зніmemo дзвона й заберемо з собою.

— А нам таке під силу? — запитав Потьомкін розважливо.— А чи не буде це занадто?

— Яке там — занадто? Ми тим самим виявимо їм велику честь! Бо Чернігів, скажу вам, просто знахабнів. Що йому треба, врешті-решт, містечко маленьке й занедбане, чарівність дзвона для нього нічого не значить! То дзвін столичний, може, навіть, він відлтий для того, щоб сповістити людство про відродження однієї імперії...

— Так тому й бути.

І ось кілька вершників повернулись назад, поволи віддаляючись та здіймаючи копитами стовпи куряви. І ось у Чернігові діловито знімають чарівного дзвона зі всіма приладдями до нього й вантажать на кілька зв'язаних один до одного возів. Десять пар волів ледве тягнуть платформу вагою в шістсот пудів, тягнуть на південь услід за поїздом найсвітлішого князя.

Безмежною була скорбота чернігівців, але що вдієш? Прихильність всемогутніх — добро, за яке треба платити. І чим більший покровитель, тим більшої вимагає плати. І платять усі. Платять нехристи, платять християни, платять багаті, платять бідні, платять села, платять міста...

Одвічне прокляття землі нашої — посуха — з року в рік спустошує геть усю країну. Згорає насіння, мертвіє земля, жухне в кодрах листа. Пилюка і спека не спадають тижнями, іноді ні з того, ні з сього зривається вітер і січе, аж свище, і ніяк не вгамується. У столиці Молдавії так само палить сонце, як то завжди буває серед літа, і вранці, коли в Ясси прибула спальня Потьомкіна, там

стояла така задуха, що фельдмаршал сам не міг вийти з екіпажа. Слуги змушені були занести його в кабінет на своїх плечах.

— Де Репнін?

Генерал Репнін того дня прибув із Галаца з найкращими вістями і поспішив доповісти їх фельдмаршалу. День чи два тому турки нарешті підписали мирний договір, залишилося тільки скріпити його підписом фельдмаршала.

— Турки таки капітулювали,— поділився радістю Репнін.

Потьомкін розвалився на тій же шкіряній канапі лицем донизу, заплющивши око. Для нього то була найприкріша новина, бо укладення мирного договору означало не стільки капітуляцію турків, скільки капітуляцію фельдмаршала перед тим шмаркачем, який одразу ж після підписання мирного договору зажадає передачі йому армії.

Зітхаючи, підвівся спроквола і попросив текст договору. Як свідчать історики, усі кілька поданих йому сторінок *найсвітліший* пошматував і так тупав при цьому ногами, що аж палац здригався.

— Перш ніж укласти мир, треба вивчити загальну ситуацію у всій її сукупності! Хіба можна такою ціною здобути перемогу віддати за нізачо?! Адже Оттоманська імперія розбита не тільки на суші, але й на морі! Нещодавно Ушаков знищив турецький флот, залпи наших кораблів було чути в Константинополі. З такими завоюваннями ми можемо здерти з турків десять шкур, а ви пішли до них торгуватися з оцим клаптем паперу?!

Розгніваний і збентежений, він задихався від власних слів і від власних доводів.

Кілька місяців, які всемогутній провів у столиці, так негативно позначилися на ньому, що він повернувся

на південь вкрай розбитим і вже навіть не мав сили долатись, як слід, до кінця. Отак, повергавши громи та блискавки, трохи охолов, сів за стіл і став читати мирний договір рядок за рядком, параграф за параграфом.

Звичайно, не розумно зовсім відкидати договір, деякі його параграфи були цілком прийнятні, а деякі слід зняти. Підписати його фельдмаршалу нічого не варто, та оскільки цей договір готували без нього, він, як верховний головнокомандувач, має продемонструвати свою всевладність і повернути договір на стіл переговорів.

— Чому б його не підписати? — каже Рєпнін, який звик вгадувати наперед задуми верховного головнокомандувача.— Адже турки не завжди погоджуються приймати наші умови.

Після вибуху гніву, Потьомкін відчув на собі якусь провину перед Рєпніним. Все ж таки генерал близько року заступав його на війні, здобув ряд значних перемог, особливо при Мечіні. Просити вибачення у підлеглого фельдмаршалу не випадало, не дозволяли амбіції, водночас ситуація складалася так, що без певної поступки з його боку не можна було її розв'язати, і Потьомкін запитав Рєпніна, чи не могли б вони разом пообідати? Рєпнін, звичайно, запросив його до себе на обід, але в князя незабаром знову зіпсувався настрій. Він таки прийшов, але сидів за столом мовчазний, розгублений, похмурий.

— Чим ви так зажурились, Григорію Олександровичу?

— Я й сам не знаю, що зі мною коїться... Часом ніби велика й важка туча насувається на мене, огортає і нестерпно душить. Усе мені немиле, все мені огидне... Іноді виникає думка покинути всі ці дурниці та й податись у якийсь монастир.

— Звісно, люди й там нічого не втрачають... Тим більше, що ви тисячу разів доводили свою везучість. Почнете з ченця, а згодом станете ієромонахом. Сьогодні ієромонах, завтра архімандрит, післязавтра — верховний пастор... Будете благословляти війська на битви, а ми ставатимемо перед вами на коліна і цілуватимемо вам правицю...

— Е, ні,— відповів Потьомкін, прибравши руки, ніби їх зараз мали поцілувати.— Я хотів би піти в монастир не для того, щоб підніматись угору, а для того, щоб зійти вниз.

— Для чого раптом сходити вниз, після того як усе життя піднімалися?

— Не забувайте, що кожного з нас чекає останній обов'язок.

— Останній?!

— Ви хіба не чули хоча б здалека, як б'є дзвін?

— То й що з того?

Звук його каже нам: глина повертається до глини,— душа возноситься угору, щоб стати перед божим судом...

— Як можна, щоб верховний головнокомандувач після такої перемоги раптом почав говорити про останній обов'язок?!

— А чому б мені не говорити?

— Ви просто втомилися з дороги і, крім того, як усі кремезні й дужі тілом люди, погано переносите спеку й задуху. І тут нічого дивного. Бувають такі дні, коли ми, молодші, ледь живі рятуємось від спеки по затінках.

— А що ви робите, як на душі буває тяжко, тривожно?

— Тоді їздимо полювати качок.

— Як, їздите полювати качок? Яких качок?

— Диких качок. Як уже душа нестерпно болить, то швиденько збираємось і мчимо на болота. Пробираємось в очерети і стоїмо в засідці, пильнуємо... Як тільки злетить табун качок, прикладаємо рушницю до

плеча, натискаємо на курок, затим лазимо по болоту, збираємо здобич. Доки знайдеш — освіжишся, а повернешся — знову сидиш у засідці, чатуєш, думаєш про качок...

Щоб зручніше було стежити за ходом мирних переговорів і керувати ними, верховний головнокомандувач переїхав з Ясс до Галаца.

Тут також була посуха, стояла спека, але, звичайно, в розташованому на березі Дунаю місті прохолода відчувалася. Щоб відвести увагу фельдмаршала від навіязливих дум про останній обов'язок, вирішено було влаштувати небуденне полювання на качок.

Шепіт очерету на світанку, ранкова тиша і прохолода над водою — чудовий рятунок від спеки... Сплески хвиль від злету качок, лопотіння крил у повітрі. Як тільки качка зрине над очеретом, ту ж мить спалахнуть вогники над дулами рушниць. Здобич плюхає у воду, і тільки кола розходяться по плесу. Затим настає тиша і скільки сягає зір — очерети, очерети... І прохолода.

За два дні полювання самопочуття Потьомкіна значно поліпшилося, але ці ж дні вирішили долю фельдмаршала, бо в тих болотах у нього відновилися напади надзвичайно небезпечного різновиду лихоманки, що в ті часи називалася «молдавською».

Як правило, напади лихоманки відбувалися через день. Одну добу лихоманило так, що й зуб на зуб не потрапляв, починалися напади звечора, мучили цілу ніч, але наступного дня вона давала людині перепочинок. Коли хворого починало трясти, його накривали кожухами, свитами, кобеняками, а йому все одно було нестерпно холодно. Наступного дня вимучений, знесилений і мокрий від поту хворий лежав, перебираючи в пам'яті вчорашні муки, та не встигав хоч трохи перепочити, як лихоманка знову брала своє...

Наприкінці серпня в місті на Дунаї помер після тяжкого поранення брат великої княгині, принц Вюртемберзький. Потьомкін неодмінно мав бути присутнім на панахиді в місцевому соборі. Відчувши себе краще, він пішов до церкви, де було виставлено труну з тілом небіжчика. Задуха, чад запалених свічок, безліч парафіян — все це позначилось на його самопочутті, і він, вимучений малярією, змушений був вийти з церкви, не дочекавшись кінця відправи. Заглиблений у роздуми князь опустився по сходинках униз, забрався в карету, що стояла напроти церкви, довго сидів і дивувався, чому вона не їде. Тільки згодом збагнув, чому карета не рушає з місця. Виявилось, що пригнічений і розгублений, він забрався у катафалк, що чомусь тут стояв, а карета його світлості чекала на нього трохи далі. Коли все це виясилось, фельдмаршал хутенько пересів до своєї карети, але спогад про скрипучий катафалк невідступно його переслідував, навертаючи думку до останнього обов'язку...

— Трапляється, Григорію Олександровичу... Часом таке через не уважність трапляється...

— А, що там — трапляється! Нічого в цьому світі випадково не трапляється...

Важкі бої, що відбулися напередодні його приїзду в районі Галаца, неймовірна затяжна спека робили життя в невеличкому містечку нестерпним. «Цеє місце, — писав Потьомкін Рєпніну з Галаца в Ясси, — забите трупами людськими і тваринними, більше нагадує кладовище, аніж оселю живих. Хвороба змучила мене остаточно, і я зараз до краю ослаблений».

У зв'язку з таким станом здоров'я верховного головнокомандувача було домовлено з турками перевести переговори з Галаца в Ясси. Однак, після того як він повернувся до столиці Молдавії, малярія стала тіпати його ще дужче, її напади тепер тривали кілька днів підряд

і лише вряди-годи вона давала йому спокій. Палац, у якому князь провів стільки незабутніх хвилин, стільки нечувано гарних ночей, тепер обернувся для нього в суцільний розпач, увесь пропах холодним потом. Бачачи, як мучиться фельдмаршал, Маврокордат запропонував йому перебратися на дачу поблизу Ясс — старовинний боярський двір з кам'яним будинком, зручною спальнею, верандою, просторими гарними терасами, повитими зусебіч зеленим виноградом.

Зелене, ледь прижухле й запилене листя винограду було єдиною силою, що тримала князя на цьому світі.

Катерину глибоко стривожила звістка про муки її видатного радника. Відчуваючи за собою певну долю провини перед ним, боячись залишитися самотньою при вирішенні державних справ, вона писала йому кожного дня, іноді навіть двічі на добу. Та все намарне. Валяючись на веранді під кожухами, Потьомкін читав послання її величності і заливався слізьми. Вимучений до знемоги, він уже не міг відповідати їй власноручно. Свої листи князь надиктовував. Написані під диктовку, його відповіді повергали імператрицю в паніку. Щоб знати все, що відбувається в Яссах, вона почала поспіхом шукати надійну людину, котру можна було б негайно послати на південь. При князеві необхідно мати постійно свою людину, яка б щоденно повідомляла про стан хворого.

У Києві мешкала Олександра Василівна Браніцька, одна з небог Потьомкіна, одружена з відомим на Україні багатцем. Саме її й попросила імператриця терміново виїхати до Ясс. Це була та нитка, яка в тій ситуації найбільше підходила. З-поміж п'ятох князевих небог Олександра виділялася вродою, до того ж її Потьомкін витягнув з лісових нетрів Смоленщини і видав заміж за багатого польського магната. Олександра Василівна єдина з усіх сестер зберігала родинне почуття до свого

могутнього дяді й залишалася йому по-справжньому вірною.

З Києва до Ясс не так уже й далеко, та, на жаль, Браніцька прибула в молдавську столицю саме тоді, коли Потьомкін, по суті, уже помирав. Три найвідоміші в ті часи лікарі Росії — Тіан, Массо і Санковський — робили все від них залежне, збивалися з ніг, аби врятувати князя, але нічим зарадити не могли. Хінін був єдиним засобом, єдиним медикаментом, яким тоді боролися проти малярії, і цього жовтого гіркокого порошку вистачало. Проблема полягала в іншому. Організм хворого цих ліків не сприймав. Становище виявилось безнадійним. Розпещений протягом багатьох років різними делікатесами шлунок найсвітлішого буквально бунтував, як тільки в нього потрапляв хінін, і не заспокоювався, доки не вивергав усе до останньої краплини. З чим тільки лікарі не змішували хінін, та все намарне... Після приступів блювоти князь лежав непорушно, здавалося, вже бездиханно, і треба було довго намацувати пульс, щоб його нарешті виявити.

Три тижні, що їх Григорій Олександрович провів на веранді молдавського боярина під Яссами, були в його житті найтяжчими. Могутній, але немічний і занепалий духом, він уже цілими днями лежав, мов колода, і ні в які справи не втручався. Єдине, про що не переставав думати, був чернігівський дзвін. Йому давала насолоду думка про красивий храм, який має намір збудувати для того пречудового дзвона в майбутній своїй столиці. З повитого серпанком майбутнього він не міг вилучити конкретний обрис храму, однак ідея спорудження його вабила і полонила, тільки ж як прикро, що саме тоді, коли у твоєму розпорядженні є чудова земля під фундамент нового храму, а вона з-під твоїх ніг вислизає. І що, зрештою, могло трапитися з дзвоном у дорозі, що його стільки вже везуть і ніяк не привезуть...

— Де ж він? — шепоче князь, ледь вимовляючи слова.— Де він, ясновидець?..

Боур давав найточнішу інформацію, і довідки його були щонайлаконічніші. Дзвін везуть на південь поволі, важко, бо потрібно споруджувати спеціальні мости, по яких би могла пройти платформа, адже мости скрізь переважно старі і можуть не витримати ваги в шістсот пудів. До того ж сплющуються колеса і кожного разу доводиться робити нову платформу. Платформа, на якій зараз везуть дзвін, у доброму стані, уже пересікла багато рік і завтра-позавтра прибуде на берег Дністра...

— А міст на Дністрі вже готовий?

— Закінчують. Скоро буде готовий.

— А все ж, коли саме?

— За кілька днів. Лишилися якісь дрібнички.

— Для вас, звичайно, кілька днів нічого не важать, а для мене вони можуть бути найостаннішими з відпущених мені...

Наприкінці вересня князь зажадав, щоб його відвезли до Ясс. Назбиралося багато справ, які треба неодмінно розв'язати, і Григорій Олександрович думав, що досить приступити до виконання обов'язків, як йому вдасться обдурити остогидлі болі. Та не так сталося, як гадалося. Він був настільки виснажений, що навіть не міг розписатися під реляцією — хто якої нагороди достойний з тих, що відзначилися в боях при Анапі.

Той факт, що ти вже не можеш бути володарем простого гусячого пера, навернув Григорія Олександровича на сумну думку — наближається кінець. Попросив слуг принести з кімнати-молільні ікону Спасителя, яку він вважав чудотворною. Голубий Христос приходив йому на допомогу завжди, коли життя ставало нестерпним. Образ Спасителя надихав фельдмаршала під час найтяжчих боїв; він благословляв його на освоєння

безплідних пустирів в ім'я розбудови єдиної Росії. Спаситель був Потьомкіну тією всемогутньою силою, яка допомагала здійснити у житті те, про що тільки можна мріяти. То має він бути йому безмежно вдячним, та, на жаль, людина слаба, а вдячність — ноша важка. Бо з часом усе пережите забувається і тоді голубого Христа виносило з кімнати-молільні, де його вродливе обличчя припадає пилом, і там він стоїть у забутті, доки знову не настануть тяжкі часи. Тоді він знову з'явиться, надихне нас і пошле далі невтомно творити добро...

«Боже, така твоя доля, і така наша доля...»

Лежачи тепер на оббитій шкірою канапі з чудотворною іконою в узголів'ї, Григорій Олександрович думав, що всі вчинки і діяння кожного, очевидно, спрямовувалися згори. Скільки людей, скільки народів упродовж довгих років приходило до Спасителя по допомогу, і він з невимовною добротою і любов'ю усім допомагав. Та коли біди й лихоліття минали, про нього забували. Забували міста, народи, цілі покоління — забували на цілі епохи. Зневажали його вчення, забували його страждання, і все ж кожна невіруюча душа намагалася проникнути до нього хоча б крізь вузькі дверцята, бо так чи інак, але всяк знає, що коли життя йому стане нестерпним, то він зможе постукати у ті дверцята і Спаситель прийде до нього з серцем, сповненим любові, із словом, сповненим доброзичливості і благословення. У всій своїй безмежній доброті й величній простоті він, вочевидь, був не стільки сином землі, скільки сином неба, сином усевишнього...

Життя і страждання Спасителя потрясли його до глибини душі. І в довгі ночі власних страждань і самотності Григорій Олександрович створив дванадцять канонів, дванадцять поем, у яких возвеличив доброту Спасителя, але в метушні, пов'язаній з його смертю, усі його твори загубилися...

Якось увечері наприкінці жовтня князь задрімав і несподівано уявив себе в труні, що була встановлена в залі того самого палацу, де його немилосердно тіпала пропасниця. Це видіння вивело його з себе. Як це? Чи може померти найсвітліший, наймогутніший князь у цьому занедбаному містечку, над яким висять хмари пилюги і стоїть задуха? Хіба припустимо, щоб Ясси, про власне коронування в яких він не переставав думати, стали містом його останнього земного притулку? А якщо це все так, то чому досі не готують йому карети?!

— Зараз же виїхати звідси, виїхати обов'язково і негайно. Я сам вивезу свою труну з цих огидних Ясс до Миколаєва, міста, яке я сам побудував і яке завжди було таке любе моїй душі. Чому стоїте, чому не забираєте мене з цієї канапи, не піднімаєте на плечі й не виносите, щоб якомога швидше виїхати звідси?!

— Та про це ж досі і мови не було, до того ж нічого не готове до від'їзду...

— Вистачить часу, доки мене спускатимуть по сходах і запрягатимуть коней...

Зчинилася страшенна метушня, біганина. Коли карети виїхали за місто, Потьомкін пожвавішав, повітлішав на обличчі. Мандрі завжди були його великою пристрасстю. Як тільки випадала нагода, він неодмінно сідав у карету. Часто в Петербурзі, знемагаючи від безсоння, забирався в сани і гнав знамениту тройку в Царське Село — за п'ятдесят кілометрів. Як тільки прибував туди, кучер одразу ж повертався назад і без найменшої передишки гнав коней крізь віхолу й ніч на столицю, й чути було дзеленькання дзвіночків у прищупленому, стихлому та занесеному снігом лісі. Не встигли добратись до Зимового палацу, як над майданом лунало: «Гони!» І знову пускалися в дорогу до Царського Села — і так цілу ніч, доки не наступав день, доки всіх не охоплювала смертельна втома — і князя, і кучера, й коней.

Очевидно, Потьомкін сподівався, що й цього разу дорога якимось чином відновить сили, приспокоїть душу, що, можливо, прийде та свята, благословенна мить, коли його зборе справжній глибокий сон, після якого — так він вважав — усе поверне на краще... Та звідки було взятися молодечому цілющому сну?! Лихоманка, що мучила два місяці підряд, витрясла з нього й радість мандрівки. І все ж, щоб його не доконала молдавська пропасниця, вирушив у дорогу. Не встигли гаразд виїхати за Ясси, як йому погіршало, почала з новою силою тіпати малярія. В дорозі він майже помирав. Коли благополучно переправились по місточку через ріку Прут, стався новий сильний напад, здавалося, князя викине з карети. Змушені були зупинитись серед голого степу. Усі, хто супроводжував князя, зібралися на раду, вирішити, що робити далі?

Поблизу дороги стояла хатина. Була вона відчинена й пуста. Очевидно, її господарі — біженці — ще не повернулися з кодрів, чи, може, й загубилися десь у чужих краях. Хатина гарненька, акуратна, прибрана, але... порожня. Покропили долівку водою, щоб прибити пилюку, підмели, занесли до неї три великі перини, обтягнуті шкірою, вимостили ліжко.

Нова незвична обстановка добре позначилась на душевному стані хворого. Лихоманка втихомирилась, фельдмаршала став змагати сон. Все оточення Потьомкіна, змучене безсонними ночами і постійним метушінням, побачивши, що князь спить, залишивши при ньому для охорони одного козака, само попадало з ніг.

Години через дві Григорій Олександрович проснувся. У кімнаті було душно, і він, не маючи чим дихати, попросив відкрити квартиру. На превеликий подив князя, ніхто не поспішив виконати його наказ. Виявилось, що усі сплять, тоді він сам встав з ліжка і підійшов до вікна. Спроба розчинити його не увінчалася успіхом. У ті часи

люди в Молдові жили так бідно, що не мали за що купити скла. То ж, як було узвичаєно, запинали вікна напівпрозорою висушеною і добре вичищеною шкірою сечового міхура великої рогатої худоби. Крізь таку запону побачити нічого не можна, та світло до хати все ж проникало.

Залитий потом, Потьомкін, переступаючи через своїх радників і лікарів, ад'ютантів і слуг, які покотом спали на долівці, підійшов до другого вікна і кулаком проткнув жовтувато-каламутну плівку, але на його подив, свіже повітря крізь пробоїну до кімнати не заходило. І тоді він вийшов на вулицю, щоб вияснити, в чому ж річ. Виявилось, що духота, від якої проснувся, стояла і на подвір'ї, і в степу, і повсюди. Сатанинська, жорстока, неблаганна малярія, давши на якийсь час перепочинок, підступила знову, стала трясти і почала найперше із зубів... Збагнувши, що вже не має сили стояти на ногах, князь став гарячково шукати, за що можна було б ухватитись, аби не впасти, і раптом помітив, як до нього від карет поспішає старий козак, торкається його плеча, мовби ловить.

— Що накажете, ваша світлість? — почув старечий, сповнений покори і вірності голос.

— Ти, мабуть, той, про кого... мені казали... хто висікає іскри...

— Так точно, ваша світлість. «Кресало» — називають мене, але то прізвисько. То несправжнє моє прізвище.

— Не кажи, усе починається з прізвиськ.

Доки козак тримав Потьомкіна за кістяве плече, пропасниця не наважувалася підступитись до нього, але князь добре знав, що як тільки Кресало його відпустить, так вона негайно візьметься за своє.

— Можливо, ви щось хотіли?.. — запитав козак понародному делікатно і просто.

Князь застогнав і ще дужче вчепився пальцями в його плече.

Таке довге, посушливе і спекотне літо спливало тихо-тихо в осінь — таку ж посушливу, довгу і важку.

«Так воно є тут, на півдні,— подумав Григорій Олександрович,— не завжди знаєш, коли весна переходить у літо і з якого часу літо будуть називати осінню...»

Ще не встиг продовжити, розвинути як слід цієї уривок думки, як перед зором знялася хмара куряви. Оскільки давно не випадали дощі, то курява стала тут повновладною господаркою. Пилюка — на землі, пилюка — в небі; то здіймаючись із землі, то падаючи з неба, пилюка плаває в повітрі, забиває очі, забиває ніс, забиває рот, проникає під шкіру, коротше кажучи, від неї немає ніякого порятунку...

— Не хвилюйтесь, ваша світлість,— просить козак,— покладіться на мене.

Високе, чисте небо висіло над горами, що танули в імлі ночі. Людина, і птиця, і комахи, і звірі — усе було вкрите цією благословенною ніччю. Усе спало, усе поглинула таїна спочиву, тільки десь далеко-далеко, на схилі пагорба, блимав кволий вогник — то сяйне, то щезне у безодні задушливої ночі.

— Одвези мене на той вогник,— сказав Потьомкін.— І якомога швидше, якомога швидше, якнайшвидше!

А вогник той був не бозна-чим — просто зметені в купку жарини від пастушої ватри. Оскільки у цій місцевості лісів поблизу немає, переважають пасовиська, то чабани, звичайно, не мають з чого розводити вогонь. Почуваючи еле один без одного, вони, щоб посидіти разом при багатті, збирають листя з початків кукурудзи, самі качани, з'їди бур'янів, різне бадилля, складають усе до купи, і воно тліє собі й тліє, і лише вряди-годи над ним спалахне язик полум'я.

Біля вогника сидів літній чабан. Сидів так, наче був тут самотній, насправді ж неподалік від нього сидів ще один, зовсім юний; у нього ледь-ледь пушок пробивався

над верхньою губою. Вступивши очі у вогонь, обидва мовчали, а де витали їхні думки — тільки богові відомо. Молодий гострив вуха на дорогу, що проходила долиною, а старий віддався роздумам, які так пройняли усе його ество, що йому вже нічого на світі й не треба. Найважливіше те, що в душі жевріє, бринить якесь, може, й незбагненне чуття.

— То як же воно буде, діду?

Старий стрепенувся.

— Що саме?

— Так позичиш мені монету чи не позичиш?

Старий струснув з себе на якусь мить приємну солодку дрімоту й усміхнувся до свого підпасича.

— Ще й з тобою маю клопіт.

Зітхнув, удав, ніби гадає про те, що було і що має бути.

— Монета, яку я вчора знайшов на дорозі, тільки тим і цінна, що кругла і має зубчики. Поза тим — ніщо. Росіяни називають її п'ятаком, тобто п'ять копійок. То я тебе питаю, навіщо тобі ці п'ять копійок серед ночі, та ще й на цьому косогорі?

Дідові повчання обурили молодика, і він закричав:

— Не треба мені пояснювати, що таке п'ятак, слава богу, мати не простаком пустила мене у світ. Я прошу позичити мені того п'ятака, щоб я міг покласти його до свого гаманця. Бо гроші мені потрібні на ніжик, а не на щось інше...

Старий зітхнув. Так, мабуть, йому на роду написано. Усе життя мріяв побути хоча б якусь годинку на самоті, сам на сам зі своїми думками, почуваннями, так ні ж...

— Гаразд, хлопче. Скажімо, я позичив тобі цю монету. Але дозволь запитати, де ти зараз, серед ночі, на цьому косогорі купиш собі тютюн?

— Е, як будуть у мене в гаманці гроші, побачиш, як швидко я придбаю все, що треба. Ось за два кроки дорога.

Не встигнеш вийти, як появиться пошта... Ті поштарі мають при собі не лише тютюн!

— Яка там пошта, хлопче! Відколи ця війна, пошта тут з'являється раз на дві-три доби, і кучери так женуть коней, ніби за ними турки гоняться...

— А ти б хотів, щоб коні так собі тюпали?

— Ідуть вони, як самі хочуть. І дозволь запитати,— чого їм зупинятися в степу? Щоб побазікати з тобою?

— Краще скажи, що, як це не гірко, але, очевидно, забагато скнарості, скупості проникло в душу нашого народу...

— Яка скупість, дурню?! Знайшов, що слухати від різних базік...

Оскільки молодик зачепив його честь, старий чабан розстібнув гаманця на широкому поясі, важко зітхнув від усвідомлення, що настали такі ганебні й підлі, просто неймовірні часи. Порився там і знайшов монету. Взявши з рук діда мідяка, підпасич попробував його на зуб,— чув десь, що гроші пробують на зуб — і поклав у гаманець, що висів на шиї. Збагатившись у такий спосіб, замовк і став зосереджено пильнувати дорогу.

— Краще б ти кинув свої дурні витівки...

— Тсс...

— Появилась пошта?!

Підпасич напружено вслухався у темряву ночі в надії впіймати щось подібне до тупоту кінських копит, торохкотіння карети чи посвисту батога.

Та повсюди лише тиша і спокій.

— Кажу тобі, хлопче, покинь своє куріння, доки не пізно!

— Та покидав уже, але ж сам добре бачиш, що ніяк не можна.

— Як то — не можна?

— Що то за чабан, який не курить тютюну?

— Хто тобі сказав таку дурницю?

— Почув од людей.

— Ти мені знову про людей! Та в нас, чабанів, найпершою турботою є отари, а потім уже людські турботи.

— До чого тут одне до одного? Люди є люди, а вівці є вівці.

— Слухай, не кажи такого... Кожна вівця — боже створіння, вона приносить світові боже ягнятко. Тепер уяви собі, що ти вже чабан у повному розумінні цього слова і що ти залишився сам з отарою в горах. Ти — запеклий курець і раптом згадуєш, що в тебе кінчилося куриво. Що ти робитимеш? З отарою, зрозуміло, по куриво не підеш, бо вона занадто повільно рухається, поки доберешся з нею, там уже не лишиться ніякого курива. Ти що — кинеш овечок і помчиш шукати тютюну? Можливо, що курива ти й дістанеш, а чи буде тобі до чого повертатись? Від овечок твоїх тільки ратиці зостануться!

— Та я з дорогою душею кинув би курити, але ж не можу. Я вже отруений димом, затягнувся лише раз, і мені всю душу перевернуло.

— Як ти міг звикнути до курива, коли ти тільки цього літа вперше посмоктав цигарку?..

— Затягнувся лише раз — і вже не міг і дня прожити без курива.

І потекла мова про відсутості й гріхи, що ловлять людські істоти у свої тенета. Говорили про те, коли, за яких обставин ті пороки прилипають до людини, чому від одних можна спекатись, а інших не позбудешся до самої смерті. Так, балакаючи, дійшли до того, що підпасич став розчулено запевняти діда, що, мовляв, «якщо хочеш знати, я, дорогий діду, ось тобі що скажу...», і раптом:

— Тсс!!!

— Знову їде пошта?

Молодик метнувся було в сторону долини, але одразу ж і завмер на місці розчаровано.

— Слухай, хлопче, не піддайся там спокусі диявола, не подумай вимагати в людей з того мідяка решти, бо, так і знай, зганьбиш себе на все життя.

— Чи знаєш ти, діду, що курці між собою почуваються, мов рідня?! Якщо курець зустрінеться з іншим курцем, у якого вуха пухнуть без курива, він того пригостить, та ще й дасть йому кілька разів потягнути з своєї цигарки. Так що гроші ці я позичив більше для хоробрості, аби не виходити на шлях з порожніми руками.

— Якщо вже дійшло до мирного договору, то й на твою долю щось перепаде. Дасть бог, укладуть мир, заженемо овець в кошари на зимівлю, розрахуємося за роботу, поїдеш днів на два у Ясси, накупиш на ринку в греків курива, щоб тобі на цілий рік вистачило!..

— Думаєш, що мир буде укладено?

— Не сьогодні — так завтра.

— Звідки ти знаєш?

— Коли дві великі імперії, зчепившись не на життя, а на смерть, не можуть подолати одна одну, тоді йдуть на мир. Так ведеться споконвіку. А тим часом і ми по війні трохи оговтаємось, ввіб'ємось у колію.

— Думаєте, нам дадуть увійти в колію?

— Не матимуть іншого виходу. Бо для того, щоб звести в майбутньому рахунки, потрібне нове військо. А для цього потрібен час. І доки матері народять дітей, вигодують їх, викохають і виростять при своїх оселях майбутніх рекрутів, зможемо й ми трохи пожити.

— Яке там пожити, коли сам бачиш, що воно...

Не довівши своєї думки до кінця, він обірвав її на півслові й схопився з місця. Почув, що від Пруту їде кілька карет у супроводі загону вершників. Залеклий курець вискочив з п'ятаком у кулаці на шлях і став посеред куряви, ладен скорше опинитись під копитами, аніж зійти з місця.

Наткнувшись на нього, як на стовп, коні першого екіпажа сахнулись убік, мало не перекинувши карету. За першою каретою зупинився й увесь поїзд. Поки допитувались один в одного, що трапалося, старий Кресало залишив конвой і, тримаючи оголену шаблю в руці, вивів свого коня в голову поїзда.

— Що сталося? — запитав роздратовано генерал Голіцин, який супроводжував маршала у цій подорожі.

— Та звичайна дурниця, — відповів з певним розчаруванням Кресало, повертаючись назад. — Один чабан не має курива, то вийшов на дорогу просити цигарок.

Злізши з коня, Голіцин підійшов до карети верховного командувача.

— Що робитимемо? Поїдемо далі чи перепочинемо трохи?

— Дивно, — сказав, помовчавши, Потьомкін. — Може, там щось сталося?

— Що ви маєте на увазі?

— Знати б, чого досі його не чути. Може, щось трапилось у дорозі?

— Та що може трапитись з такою махиною на шістсот пудів?

— Багато чого може статись. Перекинеться платформа. Зав'язнуть десь у болоті. Може обірватися з кручі, провалитись крізь міст, потонути... разом з мостом.

— Та поїзд уже переїхав не одну річку і не один міст. Нас повідомили, що вже позаду лишилося усе Поділля. Завтра-післязавтра прибудуть до Дністра. Як тільки переправиться по мосту в Могилеві...

— Ні, — сказав князь після тривалого мовчання. — Через Дністер не переправиться.

— То для чого ж ми стільки його транспортували?..

— Головне те, що його вже не чути, значить, він мені уже все сказав. То навіщо його возити за собою? Пошліть

вершника, нехай повертають назад і повісять на те місце, де він висів.

— Послати зразу, серед ночі?

Потьомкін кивнув наказово головою і став чекати, поки віддадуть необхідні розпорядження. І сидів мовчки, непорушно, чекаючи, коли тупіт копит згасне десь далеко в темряві ночі.

— Та, здається, й ми уже приїхали,— вимовив раптом.— Висадіть мене з карети й виведіть у поле.

Голіцин, як і всі інші люди з оточення фельдмаршала, не міг приховати здивування.

— Навіщо вас виводити у поле?

— Щоб там померти. Я все ж таки солдат і маю померти в полі, як належить солдатіві...

Що то було? Молитва, наказ, змирення?

Витягли з карети три обтягнуті шкірою перини, поклали далі від дороги, край пасовиська. З трудом винесли його із «спальні» — він уже зовсім не міг триматися на ногах. На плечах віднесли й поклали на перинах. Григорій Олександрович згасав на очах, ледь дихав, лікарі безперервно промащували пульс. Він попросив дати йому спокій.

— Не треба,— вимовив.— Усе минуло, і це — факт, це завершення.

— Чого саме?

— Життя.

Лікарі відступили, а Олександра Василівна, як і кожна жінка, не могла примиритися з думкою про смерть і кинулась рятувати свого великого дядю.

— А тім'я? — запитала несподівано.

Потьомкін був у житті якимось дивним і впертим, від усіх хвороб лікувався одними й тими ж ліками. Вихлюпував на тім'я цілу пляшечку одеколону, втирав його долонею крізь патлату шевелюру в шкіру. Потім забирався у ліжку, вкривався ковдрою з головою і, як не дивно,

це йому завжди помагало. На малярію спирт з парфумами аж ніяк не діяв, та щоб не розстроювати вродливої небоги, їй дозволили вилити на князеву голову одеколон. Князь уже не мав сили дотягтися долонею до тімені і втерти його, як не міг і натягти на себе ковдру, то попросив, щоб його накрили з головою. Лежав спокійно, непорушно і разом з усіма, хто був при ньому, сподівався на диво, що мало б статися, та минула ніч, а дива не сталося.

— Здається, ніби є хтось поблизу? — запитав.

— Якись чабани з отарою. Вівці уві сні зітхають.

— Там у них і вогнище, і дим є?

— Та щось димить.

Помовчав якийсь час.

— А чабанові дали закурити?

Правдою було те, що не дали. Через те одразу ж попросили молодого чабана підійти до них ближче, і старий Кресало дав зі свого кисета тютюну на одну цигарку, потім насипав ще — про запас — і викресав своїм кресалом вогню, підніс молодика запалену губку. Григорій Олександрович дивився, як той, посмоктуючи цигарку, припалював, але не зумів, махнув рукою, обернувся і пішов назад.

— Ви що, не могли затримати хлопця, доки прикурить, чи, може, він ще не вмів курити?

Відчувши себе присоромленим, хлопець повернувся до Кресала з наміром будь-що прикурити і довго, настирно приплямував, поки не висмоктав димку.

Було за північ, наближалася та пора, коли сон валить з ніг — усе і всіх. Закутаний ковдрою, ніби заснув і Потьомкін. Думаючи, що він спить, обслуга позабиралася в карети, поблизу яких козаки розклали багаття, і вляглися спати. В узголів'ї при ньому лишилася тільки небога, і раптом вона почула, як з грудей хворого вивірився переривчатий видих.

Олександра Василівна перехрестилась.

— О боже, як я з несподіванки злякалася...
— Сашо, ти бачиш он ту зірочку в небі?
— Бачу.
— То моя зірка.
— Як то — твоя?
— Хіба ти не чула, що кожен, хто живе на нашій землі, має свою зірку на небі?!

— Чула.
— То поглянь на мою. Усе життя вона мене вела, була моєю славою, моєю гордістю, і хто міг подумати, що коли світ став для мене найдорожчим, вона так несподівано згасне?

— Як то — згасне?
— Та хіба ти не бачиш, як вона ледь блимає, бо згасає?
— Як ти таке можеш казати, дядю?! Вона ще світитиме й славитиме тебе, знаєш, який у такої зірочки вік?
— Знаю, — каже зовсім тихо Потьомкін, і єдине його око повниться сльозою. — Пошли когось, щоб принесли мені ікону Спасителя.

Не побачивши нікого, хто б міг принести ікону, небога встала і сама пішла по неї, а голова Потьомкіна тим часом скотилася з подушки, сам він уже не міг підвести її, отож не міг бачити багато, його єдиному окові відкривалися лише шматочки неба і постать старого козака, що стояв на варті.

— Знайшов ти, козаче, гарне місце, тільки поспішив принести мене сюди...

Кресало, який думав про щось своє, здригнувся. Не дуже збагнув, що князь сказав, але мигцем підійшов ближче й виструнчився.

— Слухаю, ваша світлість.
— Прости мені.
— Як то?
— Хіба не знаєш, коли приходить час, християни один одному прощають?..

— Я б простив, та хто я перед вами, ваша світлість?..
— Найперше те, що ми обидва християни. До того ж ми обидва солдати її величності.

— Хочу бути.

— Через те, що ми християни-солдати і що уже настав мій час, прошу простити мені...

— Бог простить. Тільки це скажу. Бо чим може завинити фельдмаршал перед старим козаком?!

— Часто я бував занадто суворим і жорстоким...

— Така вже служба військова...

— Ганяв я тебе голодного і роздягненого бозна-де, днями й ночами, в погожу і в люту погоду.

— Так буває, коли йдеш на війну...

— Я посилав тебе проливати кров і на твоїй землі, і на землі чужій...

— Проливали в ім'я її величності, в ім'я віри нашої, в ім'я бога...

— Тоді і я прощаю тобі, якщо ти мав коли провину переді мною...

Обом, як простили один одному, посвітлішало на душі, і вони якийсь час мовчали.

— Ти пом'янеш мене колись у своїй молитві?

— В пам'ять про вас, ваша світлість, у святкові дні ставитиму перед іконою по кілька свічок.

— Ти вже скучив за домівкою?

— Пора вже, ваша світлість. Пора вже поля орати, пора засівати...

— Бог вам на поміч.

— Спасибі.

Коли повернулася небога з іконою голубого Христа, князь заметушився. Хотів устати, перехреститись, поцілувати ікону, але вже не мав снаги і, знеможений, змирившись, притиснув ікону до грудей. І все цілував її та плакав, поривався щось сказати, але через ікоту і плач не можна було розібрати його слів. Після цього здригнувся

усім тілом, витягнувся на постелі і не поворухнувся. Олександра Василівна, яка, закутавшись у теплу шаль, сиділа в узголів'ї, подумала, що він заснув, а Кресало одразу став на коліна у ногах князя, скинув шапку і зашмер перед цією фатальністю.

— Слава богу, — сказав зовсім тихо і перехрестився. — Відходить.

— Тобто як — відходить?

— Помирає.

— Як помирає? Хто помирає? Що ти верзеш дурниці, мужлане, як може померти мій дядя?!

І заголосила у відчаї, викрикуючи дядькове ім'я, трясла його, потім поклала його голову собі на коліна, стала дихати йому в рот, щоб повернути життя.

Та все було даремно...

— Ні й ні! — кричала молода жінка. — Ми не повинні цього допустити, чуєте, й мови про таке не може бути!

— Заберіть її звідси! — звернувся Кресало до тих, хто його оточив. — Коли жінка бачить мерця, вона ніколи сама не замовкне...

Оскільки молоді козаки з охорони князя боялися підступитись до такої молодої і гарної жінки, генерал Голіцин сам відірвав Олександру Василівну від голови небіжчика, а потім відніс її до карети, як носять на руках дитину. Жінка пручалась і виривалася, але молодий і рішучий генерал поволі вгамував її. Вона вхопилася за колесо карети й голосила та ридала там, доки не втихомирилась. Потім сама підійшла до небіжчика, сіла трохи осторонь і щось сама собі шепотіла ледь чутно.

Розпластавшись на спині, фельдмаршал лежав на трьох перинах і ніби вдивлявся одним зрячим, але вже згаслим оком у непорушні глибини неба. Трагізм того, що сталося, потряс душу кожного з оточення князя. Кресало був єдиним, хто мимовільно став свідком найтяжчої хвилини

і єдиним, хто не розгубився. Він підійшов і поклав під голову небіжчика подушку. Склав його руки на грудях, накрив пледом.

— *Деньгу*, — попросив.

— Для чого?

— Прикрити око, доки не охолола повіка.

Виїжджали з Ясс із таким поспіхом, що ніхто не взяв з собою грошей. У всіх порожні портмоне, порожні кишені. Оскільки ні в кого з багатих не знайшлося золотого карбованця, то попросили бідніших дати монету срібну, мідну, будь-яку, аби мала вагу, щоб прикрити повіку, але ж... І тоді, в цю сумну, сповнену скорботи мить до них підійшов молодий чабан і сором'язливо простягнув свого п'ятака. Старий козак узяв монету і затулив нею небіжчикові око. Так загублений кимось п'ятак і знайдений молдавським чабаном на узбіччі дороги побував у безгрошівній руці козака і лишився навечно лежати на оці в одного з наймогутніших багатіїв цього світу.

Смерть князя так усіх приголомшила, що ніхто не знав, як бути далі. Один лише старий козак не розгубився, думаючи, що, відповідно до святого писання, очевидно, треба всю ніч дотримуватись ритуалу. Ставши в ногах князя в позицію «струнко», він хриплим, але зичним голосом так скомандував, що всі здригнулись:

— Честь!

Генерал став напроти заgonу охорони і вийняв з піхов шаблю. Два десятки спалахів рушниць пролунали на зорі над схилами пагорбів.

— Молитва!

Поспіхом виїжджаючи з Ясс, не взяли з собою священника, і тому Сарті, приятель князя і композитор його двору, вирішив взяти цю роль на себе і сказати слово. Опустившись в узголів'ї небіжчика на коліно, там, де стають священники під час панахиди, заговорив дещо театральню:

— О всевишній, прийми в своє царство нашого верховного командувача, фельдмаршала, найсвітлішого князя Тавриди, графа Священної Римської імперії, гетьмана Великої булави...

— Не треба так кучеряво, зараз це ні до чого,— сказав скорбно старий козак.— Бо скільки б нас тут, у степу, не зібралось, скільки б ми тут не підносили одне одного, перед богом постаємо без титулів, без рангів, без нагород...

Сконфужений з того, що хотів сказати якнайкраще, а вийшло не так, Сарті підвівся з коліна, відійшов убік, став осторонь. І тоді його місце зайняв старий козак Кресало. Склав, як був навчений з дитинства, руки на грудях, схилив голову, як при сповіді, сказав просто:

— Отче наш, іже еси на небесі! Та святиться ім'я твоє; та прийде царство твоє; та буде воля твоя на небі, так і на землі...

Потьомкін ніби уважно вслухався в молитву старого солдата. Бентежний дух його вгамувався, вогонь страждань згас, і тільки образ осінився спокоєм християнина, що звершив свій останній обов'язок.

Розділ XIV

КОЛІР ДОЛІ, КОЛІР ВІЧНОСТІ

Людство ділиться на тих,
які шукають, і на тих, які
знайшли бога, решта — не
що інше, як bestii.

Тремтять, але не грішать.

Давид

Ренан

Дністер, як і завжди, тече й тече тихо та розмірено, ніби світ ще не пізнав таїни народження і ніби по ньому не гуляла смерть. Води його линуть, мовби наш дух не осягнув безбережності слова і мовби рука не пізнала

радості творення. Хвиля дністровська пробиває собі дорогу у віки, ніби ми ще не пускались у пошуки вічної істини, без якої не можемо жити, але без якої ми все ж таки живемо, живемо, живемо...

Дністре наш, дідугане,
Чом ти, чужинцю, манячиш?
І чого ти кпиш, бусурмане?
За ким, християне, плачеш?

Великий голубий пояс живлющої води, велично оперізаючи глиняні кручі, рухається ніби з нами, і ніби без нас, бо, зрештою, хіба важко такій ріці перемолоти всілякий дріб'язок? Через скількох перепливали ці хвилі? Скільки завойовників осідлувало ці береги і називало себе їхніми володарями на віки вічні і скільки їх зникло, наче ніколи й не було. Скількома мовами проклято води цієї ріки? Гети й сармати ховалися у цих прибережних ярах. Гунів, що йшли сюди на своїх дрібненьких конях в надії підкорити тутешній люд, поглинули назавжди дністровські води. В долинах цієї ріки була заснована стародавня Дакія й існувала, тут, доки не прийшли сюди романські легіони і не поруйнували її. На цих берегах сердешні матері, притискаючи своїх немовлят до грудей, падали навколішки перед завойовниками, благаючи пощади для своїх кровінок, але Рим був неблаганний у своєму прагненні винищити усе чоловіче населення цього войовничого народу. Легіонери відривали од матерів маленьких хлопчиків і скидали їх у Дністер.

Все минуше в світі, минущою була і перемога Траяна над Децибалом. Та як побачили згодом, разом з римськими легіонами на конях під такими ж шоломами і на таких же конях йшов світ християнський у наступ на світ язичеський. Перші наші християни поглибили печери у глиняних кручах, щоб, сховавшись у них,

потаї молитись тому самому синові Назарета, якому в пізніші часи молились і перед яким схилялись останні імператори Риму.

Що таке добро і що таке зло, що вагоме, а що полова, що значуще, а що спливає за водою, нічого по собі не лишаючи? Ми порушуємо ці питання, шукаємо відповіді, щоб знати, як нам у світі жилося. І так день за днем, рік за роком минають віки, проходять по землі народи, а сонце як сходило щоранку, так і сходить; і вивітрені кручі, як стояли тисячі років тому, так і стоять під палючим сонцем.

Є щось таємниче, щось священне у глибинах тих нагромаджень, куди не проникає світло сонця і де народжується, і росте, і визріває непорочно білий колір нашої долі, колір нашої гідності, колір вічності.

Дністре тихий, повноводний,
Вода твоя солодка, вода твоя свята...

Так воно і є насправді — вода цієї ріки воістину священна, — думала Катерина, присівши на березі перепочити якусь хвилинку. Проживеш цілий вік коло цієї ріки і побачиш: хоча Дністер і тече своєю дорогою, а ти живеш своїм життям, та коли прийде час, і ти усвідомиш, що тебе переслідує старість, що ти опинився перед прірвою, то сам побачиш, як він поспішить тобі на допомогу! Звідки могла взятися церква, яку почали будувати в селі? Чи не він переправив на своїй спині силу-силенну дерева з Могилева? І не так собі, а по дорозі відшліфував кожен колоду, викупав, мов ту лялечку, і прибав гарненько до берега.

Там же, де Дністер не зміг допомогти, починалися муки, великі мордування. Дуб і так важкий, як камінь, а виморений у воді, став ще важчий, до нього боязко було підступитись. А він же і показний, і красивий — лише бери, витягай з води й одразу клади в фунда-

мент... Працювали одночасно і на кручі, і в долині. Унизу витягали колоди з води, а на горі — зводили храм. Бачачи, як добре іде робота, охоплені завзяттям околітяни поспішали й собі докласти до будови рук, хоч до пуття й не знали, що їх чекає попереду.

Церкви, як відомо, зводяться не так руками, як духом людським, а ця рідкісна птаха часом покидала їх, а інша й знати про них не хотіла. І спробуй щось вдіяти, коли люди немов подуріли. Скільки вже крові пролито, а вони, не встигнувши прокинутись вранці, мріють про нове пролиття крові, або шукають, де б сховатися в норах і чекати, поки бог витягне тебе звідти, мов пічкура. Тільки тоді ти заспокоїшся, очистишся від гріхів, візьмеш в руки сокиру й заходишся тесати! Будівництво церкви означає наявність справжньої віри в те, що твоя праця протистоїть здичавінню, зvierоднінню й руйнації, що бог захистить твій труд. Але як важко вірити, якщо ти бачиш навколо тільки знищені села та попелища? Зведення церкви означає, що основою основ людського буття має бути добро. Доброта батька, доброта синів, доброта усіх нас, саме для того, щоб святкувати диво нашої доброти, і споруджуємо церкву. Але як, боже, повірити в добро, коли усе навкруги криком кричить, що основою основ була і залишається сила? Сила вчора, сила сьогодні, сила завтра, і вовіки віків понад усе буде тільки сила!

Звичайно, нічого дивного немає в тому, що так добре розпочате будівництво церкви стало пригальмовуватись. Все менше чути, як обтесують дерево сокири. Тесання — робота важка, живучи на мамалізії й борщі, багато не наробиш. Цілу ніч Катерина терзається — чим нагодувати такий гурт, адже чотири роки підряд триває війна? Не орали, не сіяли, птиці й худоби у дворах не тримали... І ось у такі важкі дні, дні відчаю і розпуки, хто б ви думали, прийшов їй на допомогу? Ця ж таки

ріка. Що спало на думку Катерині одного чудового дня? Збирає дітей з усього ближнього кутка села і гайда з ними уверх по Дністру з вершами, яких люди тримали віддавна. Повернулися з двома відрами скойок і відтоді не було такого дня, коли б найстарша дівчинка Маріуца не ходила з оравою дітлахів на річку й коли б поверталася звідти з порожніми руками.

Надвечір втомлені й виснажені будівники святого храму залишають сокири й потихеньку йдуть до ріки. На березі скидають з себе робочий закіптюжений і пошарпанний одяг. Заходять у воду, мов шкапи, яких щойно підняли із землі на канатах, а через півгодини виходять з Дністра сильними, бадьорими, енергійними. Вся Околіна збиралася на кручі, щоб подивитись, як вони купаються і як виходять з води. А вечори були такі гарні! І вечірня зоря так палахкотіла, що більше нагадувала схід, а не захід сонця. І душі людські трепетали в чеканні чогось високого, і виходили з хат селяни, гуртуючись, хто на призьбі, хто коло цямрини, хто біля хвіртки, хто на роздоріжжі. Бесідували, жартували, сміялися, тримали раду, як то прийнято в селян називати такі спільні посиденьки. Там точиться довірлива задушевна розмова. І так село поволі-поволі згуртовується, оживає, ніби разом з обтесаними дубами околітяни витягли з Дністра потаємний сенс свого життя.

Як це не дивно, але єдиний, хто не любив повертатись додому тими пречудовими дністровськими вечорами, був отець Іоанн. Наприкінці дня його охоплювала надзвичайна втома. Вилізши з води, він відходив од решти теслів, сідав на перекинутій догори дном старий човен. Казав, що йде молитися богу, та було видно, що його тривожило щось глибоко своє, особисте, бо просиджував мовчки, замріяно, обличчям до Карпат, до Трансільванії, до батьківського вогнища...

«Ох, знову його охопила туга!.. Матір божа, уже сама не знаю, що мені з ним робити! Як спуститься увечері до річки, так і починає точити його журба і точить до нестями...»

«Втече цей піп від нас,— передбачали люди.— Хіба, гадаєте, даремно він просиджує цілими вечорами на тому човні?»

Украї стривожена, Катерина гасила жар у печі, щоб чогось, не дай боже, не трапилось, накривала рушником наготовлені страви, запиналася чистою хусткою і мчала до старого перекинутого догори дном човна. І, святий боже, як їй любо було, як приємно коло того човна... Приходила туди, як кохана дружина, як дбайлива господиня, і водночас ніби жінка, що чимось завинила перед чоловіком. Боліла душа, що забрала його з монастиря — молодого, дужого, сильного духом, сповненого прагнення подолати усі нещастя світу. Легко було йому запитати того літнього ранку бідну жінку: де там наші діти? А спробуй взяти на свої плечі увесь тягар клопотів по домівці... Спробуй у такий важкий час добути борошна на дві мамалиги на добу — одну вранці, другу — ввечері. До того ж мамалижки має вистачити на всіх, а їх же восьмеро, не беручи до уваги Ружки, яка он сидить коло миски, чекає, не спускаючи з тебе очей, своєї порції. Дитячі очі так само позирають стурбовано: чи ж лишиться якась частка для Ружки?

Як надходить пора будувати, то не знаєш, що робити, бо живеш унизу, а церква височить на кручі. Тобі аж в голові паморочиться від тієї мотанини: угору — вниз, угору — вниз. Із залишків матеріалу від старої церкви отець Іоанн збудував собі хатку з сіньми й двома кімнатками. Все було добре, а коли накрив хатину, уставив вікна й двері, дітвора почала вечорами приходити з долини й там дрімати. Що будеш робити? Відправляти на ночівлю в берег? Ні. Так і лишилися

вони з батьками. А стіни ще недомазані. І таке твориться в хатині, що хоч за голову хапайся! У дворі — глина, в хаті — глина, на столі — глина, на постелі — глина...

Та вся увага була зосереджена на будівництві церкви. Саме там чекала найбільша неприємність. На великий подив отця Іоанна, виявилось, що на придністровському березі далеко не всі чоловіки уміють тримати сокиру в руках. Загалом не важко показати, як те робиться, але буває запізно... Відомо, що одні люди народжуються з певними природними задатками до всього, а є й такі, яких нізащо в світі не навчиш щось робити... Такими, наприклад, були брати Крунту. Усі три мали схильність до єдиного ремесла — конокрадства — і нічого більше в голову не брали. Правда, усі вони на будівництві старались, але у них все виходило, як кажуть, на сміх курям.

Коли фундамент уже було закладено, виникла потреба в додатковій робочій силі, щоб вести будівництво далі. Люди йшли не дуже охоче, оскільки стояла осіння пора, кожен мав свій виноградник, кожен старався якомога більше виготовити вина, підготуватись до зими. Приходили здебільшого ті, що жили поблизу, але приходили пізно. Крутяться, вештаються на будівельному майданчику та все прислухаються, коли Катерина запросить на обід. Якщо за обідом перепаде якийсь шматочок м'яса, ще залишаться, а ні, то починають шукати нагоди швидше кудись чкурнути. Йдуть, та все косяють увсебіч очима, а наступного дня так і знай, що дбайливо заготовлені отцем Іоанном бруси зникнуть, ніби їх там ніколи й не було.

Бідолашний отець! Він зовсім не міг собі припустити, щоб люди отак крали. Загалом ще якось можна змиритися з тим, що людина взяла обрізки на паливо, а то ж цуплять готовий матеріал... Великої колоди, звісна річ, не візьмеш, бо самому її не піднести, а оброблена деревина — легка, взяв — і в піч!

Зітхає сердешний піп, побачивши, що лишилось з його вчорашніх заготовок, і заходжується тесати нові балки для дзвіниці, теше їх і теше, бо без них ніякої роботи наступного ранку не буде. Народившись і вирішиши в горах, отець Іоанн не уявляв собі церкви без дзвіниці, що не височіла б над її дахом, і служби без дзвонів. Коли він малим ходив з батьком будувати церкви, на всіх церквах вони, крім високої башти, ставили меншу, засклену, з віконцями, призначену спеціально для дзвонів. І через те умів майструвати, мав терпіння і смак робити гарно. На все життя він запам'ятав батькову науку — на церкві, зводити башту для дзвонів.

І він стільки поставив церков, що й на пальцях не перелічити.

Ця ж на березі Дністра мала стати багатшою за всі попередні, адже матеріалів для цього вистачало.

«Знову він у мене занепадає духом», — бідкалася Катерина, звертаючи з стежинки й прошкуючи до зажуреного отця Іоанна. Щадячи його внутрішній стан, його самотність, вона підходила до нього тихо, мов занесена вітром пушинка, котра сама не знала, де сяде.

Якийсь час сиділа коло нього, як дитина, мовчки і чемно. Поволі туга охопила і її. Вона перейнялася його смутком, зітхнула, бо зітхнув він, намагається його очима дивитися на ріку і глиняні кручі, на все, від чого він не міг відірвати погляду. А потім якось несподівано, навіть сама не могла збагнути чому, засумувала за його Трансільванією, за його батьками, за ріднею, що була десь там, за горами, але не знала, як свої почуття виявити.

Коли мовчання стало нестерпним, вона почала шепотити щось невиразне. Поступово розмова зводиться до звичайного їй — про Дністер. Переповідала почуті від літніх людей легенди, почуті від своїх сучасників

оповідки й жарти, все, що думалося їй у ті дні, коли жила тут, на березі, з дітьми сама...

Думки отця Іоанна витали десь далеко, в іншому краю, він не вельми прислухався до щебету жінки, одначе по-народному шанобливо ставився до співрозмовниці, краєм вуха ловив її мову. А Катерині тільки цього й треба було: переказувала небилиці, бувальщини, жарти, дотепи про сусідні села, думки з приводу настроїв односельців...

Обдарована від природи, Катерина слово по слову підіймалася по чарівному дереві материнської мови з гілки на гілку, доки не сягала такої майстерності, що створений нею духовний світ торкався болінь отця Іоанна, стикався з його духовним світом, утворюючи єдине ціле. Впійманий у пастку чарівною мовою, отець починав слухати її все уважніше й уважніше, і коли з вуст Катерини зринало дотепне слово, він бризкав сміхом, як визрілий стручок насінням і реготав аж до сліз. Скинувши з себе скутість і тугу, Іоанн з любов'ю обіймав її за плечі, пригортав.

— Слово честі, не пригадую, щоб я ще колись так сміявся...

На кручу піднімалися мовчки, двоє володарів вічно зеленого дерева цього народу, і всім односельцям було ясно, що над закладеним фундаментом виросте церква, що Околіна матиме свій храм і це буде один з найкращих храмів у всьому пониззі Дністра.

Вдома після вечері Катерина уклала спати діток, а отець тим часом у сусідній кімнаті вершив свою вечірню молитву. Затим ліг на заслану свіжим сіном постіль, од якої дух полину ширився на обидві кімнати. Після довгого, мов цілий рік, дня отець легко заснув, вимотана домашніми клопотами Катерина довго ще вертілася, сон її не брав, і вона про всяк випадок мовила в темряву:

— Вона у нас буде біла.

— Хто? — запитав напівсонний отець.

— Церква.

Ця нерозважлива думка Катерини розчарувала отця, і він крізь сон дорікнув їй добродушно:

— Та як наша церква може бути білою, якщо вона будується з дуба?! Хіба дуби бувають білі? Ти десь бачила таке? — Отець добре знав, що Катерина білого дуба, звичайно, не бачила, тож вів далі: — Тоді пощо нам ця балачка, адже білою наша церква бути ніяк не може...

— Чому ж це не може?

— Тому, що дуб за своєю природою буває чи сірий, чи коричневий, чи чорний, але аж ніяк не білий.

Катерина сопе і мовчить. Вона походила з селян-степовиків і, як усі люди, серед яких виросла, не бачила жодної непобіленої хати.

У глинобитній хаті, помазаній вапном чи крейдою, жили її предки, живуть у такій хатині й вони з отцем та дітьми. І хіба то недобре, не красиво? Адже чим хата біліша, тим вона чистіша, навіть горда з себе — так було відколи світу, так має бути й зараз. У білій хаті думав про життя її тато, який сам добував вапняк і випалював вапно. Білі хати були мрією Катерини, і не могла собі уявити, щоб між ними посеред села не височів білий храм.

— Ви собі як хочете, але вона в мене буде біла.

— Хто?

— Та церква ж.

— А як ти це зробиш?

— Помажемо й побілимо вапном.

— Та хіба можна гордий, безсмертний дуб заляпувати глиною?!

— Чому глиною? Глина — раз-два — і висохла. А як висохне — поверх неї побілю вапном кілька разів, і ти тоді побачиш! І ніхто ніколи й не дорікне, що дуб, мовляв, заляпали глиною...

Є чоловіки, які легко піддаються жіночим умовлянням, але отець Іоанн, як на гріх, не належав до цієї породи. Взагалі руді люди важко піддаються чимусь спротиву, але сан священника змушує його відмовлятися від такої звички. Не поступаючись у душі, отець Іоанн підшукував такі слова, які у м'якій спокійній формі виражали б те, що було на думці. І доки підшукував слова, щоб переконати Катерину, втомлювався. Знеможені, вони обоє засинали. Катерина, одначе, й спала з приготовленою уже відповіддю на його доводи.

Дністровські хвилі всю ніч вигойдували і викупували їхні сні й душі, а на світанку, як тільки півні у курнику пролопотять крильми, Катерина схоплюється з ліжка. Наспих зачісуючись, скидає з себе сон, і, оскільки всю ніч спала з словами відповіді на вустах, не може стриматись, щоб не сказати:

— Як ви собі хочете, а вона в мене буде біла.

— Хто? — запитує спросоння отець.

— Церква наша.

— Та як складена з дуба церква може бути біла? Ти що, не бачила в горах церков з дубових колод?

— Бачила.

— І що, некрасиво?

— Гріх казати. Але, дорогий отче, скажу тобі, як на сповіді: скільки разів я до них підходила і хрестилася, стільки разів мені хотілося взяти щітку, відерце і одразу побілити вапном.

— Але навіщо природну красу дуба мазати глиною та ще й білити вапном?!

— Щоб вона була ще краща.

Після того як упродовж чотирьох років тільки й розмов було, що про спустошення, руйнування і пролиття крові, вість про те, що в одному сільці десь вище по Дністрі будується церква, облетіла увесь християнський

світ. Без спонуки всевишнього такі речі не робляться, а це означає, що бог, який стільки часу не дивився у бік цієї проклятої землі, повернувся до неї лицем. Йшли люди з верхів'їв та пониззя Дністра, йшли з-під Серета, з Поділля і навіть з берегів Чорного моря, щоб поклонитися цим стінам з колод, бо — за народним повір'ям — є в людей такі гріхи, які можна звирити тільки новозбудованому храму.

За звичаєм, на столик, що стояв поблизу майбутньої церкви, прочани клали дарунки. Хто сувій полотна, хто кошик винограду, хто живих курчат, картоплі, кавунів, монети, а одна бабуся, що, вочевидь, була вкрай бідною, принесла букетик волошок і теж поклала його на столик.

Отець Іоани займався прийомом прочан, зустрічав і проводив прибульців, інші турботи переклав на плечі Катерини. Матушка з Околіни вершила дива. Є душі, які підносяться самі по собі, та є й душі-птахи, які злітають тільки після запліднення їх іншими душами. Чотири роки гіркої самотності не сприяли розпросторенню крил її душі, зараз же тут, на вершині кручі, в огорожі, де повно люду, Катерина буквально кипіла в роботі, випромінюючи привітну уважність, доброту, приязність. Прожиті в долині роки навчили жінку розуміти, що важить для людини слово, взаємоповага і взаємовиручка.

Коли майстри припиняли роботу, щоб перепочити, миряни обступали отця.

— Дивимось ми на тебе, отче, і нам стає страшно...

— Чому вам стає страшно?

— Тому, що ваша церква буде вища за турка із занесеною шаблею.

Як відомо, турки видали знаменитий рескрипт про будівництво церков на васальних землях. Не можна було, наприклад, щоб хрест церкви здіймався вище турка, який стоїть ногами на коні з піднятою шаблею. Християнам, звісно, боліло, що їхня церква не може

бути такою високою, як в інших краях... І так поволі-поволі жорстокість бузувирів і терплячість пригноблених, страх перед тим, аби не було ще гірше, руйнували крапля за краплею волю народу і його хоробрість. Це призвело цілі народи до безмовної покори загарбникам. Дійшло ось до того, що, будуючи свій храм, люди тремтять від страху: не доведи, боже, щоб вона була зависока, ця наша церква!!

Отець Іоанн уродженець гір. Він не жив під ігом півмісяця, в його краю нехристи висоти церков не міряли. Можливо, через це, можливо, й з якихось інших причин, велика занепокоєність прихожан його не збентежила. Перепочивши, рудий отець взяв сокиру і заходився тесати далі, бо застережень тих не з'якався. Будував церкву так, як будували їх з роду в рід у його краю, покладаючись на волю божу...

— І коли ж, отче, храм буде освячено?

— Коли бог дасть. Ні раніше, ні пізніше.

— Завчасно, гріх не великий. Важливо, аби не було запізно.

Наситившись порадами гостей, Катерина займалася господарськими справами, а прочани розсідались ряд за рядом по неотесаних колодах, бо біля оброблених возився отець; попростягувавши ноги, відпочивали перед далекою дорогою, бо одне діло йти сюди, і зовсім інше — повертатися додому... Вони сиділи мовчки, думаючи про своє, вдихали запах свіжих стружок, а тим часом велика ріка на ймення Час поволі виносила їх з долі Руйнування і повертала назад, до долі Творення. Стукайте, і вам відчинять, шукайте — і ви знайдете... коли нестерпно болить душа, голодні й роздягнені, стражденні й зневірені, виснажені і безправні кидають усе на світі і вирушають у дорогу... Колись та знайдете те диво, яке шукаєте. Тріска видасться вам священною книгою, удар простої сокири обернеться в удар дзвона...

Наприкінці осені в Околіні на кручі, де їй судилося жити віки, піднеслася церква. Стіни — з цільних колод, крокви уже зв'язані, а дах ще не вкритий, покладено лише два-три ряди гонти, бо зосередились на вивершенні башт, що вражали незвичайною красою. Велика башта була головною у храмі, менша — призначена для дзвона. Вона округла, з чотирма невеликими віконечками, що дивились на всі чотири сторони світу. Споруджуючи її, отець сподівався на богову поміч. І церква вдалася, у кожного, хто бачив цю башту-дзвіницю, вона викликала захоплення, від неї і справді не можна було відвести очей.

— Поглянь-но, яка краса!!

Доки цієї дзвіниці ще не поставили, про дзвін ще ніхто й не згадував, а коли башта засяяла на все село, люди стали гудіти, мов мідні дзвони, мовляв, що то за церква, якщо від неї не чути дзвону.

— Бачиш, Катінко, закликають добувати дзвона. Я й сам бачу, що треба йти на пошуки.

Катерина була безмежно залюблена в церкву. Вона так захопилася нею, що, чим не займалася, думала про неї, кидала все на світі й бігла ще й ще глянути на неї. Бувало, вибігала ночами, коли небо мерехтіло зорями, вибігала по обіді, коли високе небо сяяло чистотою, а сонце золотило куполи; приходила надвечір, щоб помилуватись грою зорі у вікнах. І завжди її бентежила думка про дзвін, без якого не уявляла собі цього храму. А дзвони були такі дорогі, а село було таке бідне, що годі й уві сні побачити, що колись збудеться їхня не-реальна мрія...

Єдина надія — отець Іоанн. Не може бути, казали люди, щоб він, змайструвавши таке диво, не подбав про дзвона. Але, боже милосердний, звідки він, винісши будівництво церкви на своїх плечах, може взяти ще й дзвін?

О, цей споконвічний безпощадний бич нашого народу, ця чорна наша убогість!..

Як відомо, коли будівництво храму йде до завершення, то християни вирушають, за звичаєм, між люди просити допомоги. Ходили миряни, ходив піп, ходили ченці й черниці, збирали на дах, збирали на дзвони, на вівтар. Зайшла мова про те, що й Околіні так само треба просити про допомогу, а коли дійшло до діла, то виявилось, що в усьому великому селі не можна було знайти пристойного воза, на якому не соромно б їздити по селах й бити поклони. Про коня не мовилося, адже церква мала свого, хоч і старого, але працьовитого коня Гнідого; його якогось ранку привели з лісу брати Крунти. Привели для того, щоб перевезти важкі колоди з долини на кручу. Цей Гнідий один день працював у братів Крунтів удома, другий — у дворі отця, до нього звикли і Катерина, і діти, і Ружка. У селі його шанобливо називали коником-стрибунцем.

Тепер, пізньої осені, коли роботи в церкві були завершені, отець заговорив, що, мовляв, пора йти по селах збирати кошти на дзвін. Спершу багато охочих зголосилося їхати, та коли повернуло на холод, почалися дощі і вдарили приморозки, околітяни більше трималися домівок, займалися виноробством, то куди вже там було йти між люди?!

Не змігши знайти охочих їхати по милостиню, отець змайстрував санки, бо вже випав сніг, накинув на себе якусь вдягачку, аби не замерзнути в дорозі, став прощатися з домашніми. Його від'їзд усіх засмутив. Дівчата плакали — хто в кулачок, хто в хусточку. Катерина стримувала сльози, щоб не хвилювати діток, лише Ніце криком кричав, скаржачись, що отець їде потай від нього по дзвона, а його, бач, не бере... Як з води колоди витягувати, тоді — гайда, Ніце, гайда, пташатко;

коли треба було кору здирати з колод, Ніце не міг допомагати, поки для нього не зробили маленької сокирки, а зараз, як треба привезти додому дзвін, Ніці уже все відрізано, Ніце вже поганий!

Оскільки було холодно, а отець поспішав у дорогу, усі, як то завжди буває при проводах у дорогу, сумували і засмучені повернулись додому, тільки Ружка на велику заздрість дітей провела його аж до околиці села. Спробувала бігти за саньми й далі, та уже за селом злякалась батога, яким отець посварився на неї, і повернула назад.

Почалася в житті отця довга смуга жорстоких випробувань... Цілими днями — тільки він та його Гнідий. Земля заметена снігом, не добереш, де яр, де пагорб. Безконечна біла пустеля навкруги та похмуре, зажурене небо над ним. І села, що туляться попід горбами обіч дороги, ніби повимирали — ні тобі світла у вікні, ні собаки не загавкають, ні півні не заспівають. Над усім лютує чума — морить, не дає людям дихнути. Як заходилася восени косити — досі ніяк не вгамується. Б'ються люди з дня у день без хліба, без надії, без воєводи в столиці Молдавії. Усе, здається, приречене на явну погибель.

Боже милостивий, чого тільки він, отець Іоанн, не надивився, чого тільки не зазнав тієї зими!

Покажеться десь далеко на обрії сільце, він повертає до нього. Зупиниться коло першого-ліпшого двору, постукає у ворота, покличе господаря. Відповіді ніякої. Хата розчинена, двері тужливо скриплять і хряпають під вітром. Отець накидає віжки на кілок у плоту й заходить до оселі. Сіни занесені снігом, у хаті повно мерців. Окрім чуми, людей морить ще й тиф. А він, як учепиться в тебе — все, і не благай, не спекаєшся. А якщо ти християнин, тим більше священник, то чи можеш ти так собі вийти з хати, залишити небіжчиків напризволяще, знаючи, що вони, як і ти, в житті були

добрими християнами? І тоді що ти маєш робити?.. Розпалюєш піч, копаєш могилу, правиш заупокійну службу, ховаєш, зачинаєш за собою дбайливо двері хати-пустки і рушаєш далі.

Бувало, потрапляв і в багатше село. Йдучи від хати до хати, назбирував дещицю, а в сусідньому селі валяються на призьбах пухлі від голоду й холоду діти, у яких не знати відколи й рісочки в роті не було. Дивишся на них і думаєш: в їхніх очах гасне полум'я твого народу, і якщо, не доведи боже, воно згасне, то навіщо тоді ті церкви, і кому дзвонитимуть ті дзвони? Тож отець розв'язує лантух і виїздить із села з умиротвореною душею і порожніми саньми.

Ноша страждань була важча за ту, яку людина може нести. Шукаючи, куди і як податися далі, отець раптом побачив далеко в полі людину, що манячила, мов стовп. То був чоловік — обшарпаний, на голові шапка, стояв непорушно, як укопаний, навіть не обернувся, щоб побачити, хто до нього під'їздить на санках. «А що, як цей чоловік — людина зловорожа?» — подумав отець, однак вирішив, що треба християнина підвезти хоча б до дороги. «Проїжджай», — сказав чоловік, навіть не глянувши на отця. Отець вирішив не покидати його на белебні, заговорив до нього приязно і слово по слову дізнався, що його звати Тукілату і що він єдиний залишився з усього роду, який був розкиданий по багатьох степових селах. Врешті він сів у сани, підкріпився трохи, поволі пожвавівшав, заговорив, так і їхали, доки Тукілату не згадав, що йому треба розшукати родича, бо десь має бути хтось з рідні. Вражаюче, але факт — стільки часу вони пробули разом, багато про що говорили, але так і не змогли повністю відкритися один одному.

— Хай вам бог помагає.

— Дякую, отче.

Але ж... Ми ось уже дві тисячі літ як християни, однак ніяк не можемо забути, що походимо з нехристів. Варварство гніздиться у нас, мабуть, глибше, ніж в будь-якому іншому хрещеному народі. Коли піп, попросившись з випадковим зустрічним, поїхав далі, то, природно, на снігу лишилися сліди від полозків, і ось, побачивши, що сани їдуть не порожняком, його вистежили, підстерegli на шляху між двома селами і побили. Запальний і впертий, отець намагався захистити людські подаяння його церкві, та що він міг зробити один супроти чотирьох?! Побили його, як тільки хотіли, провалили в кількох місцях голову і, подумавши, що він уже ніколи не встане, покинули його в заметі. Воно, очевидно, так би й сталося, коли б не натрапила на нього старенька бабуся, що поверталася з лісу із в'язкою хмизу.

— Боже праведний, як же ми аж так здичавіли, що самі вбиваємо попів?

Трохи більше, як за тиждень селянки молитвами, примочками, бульйоном поставили отця на ноги. І він знову вирушив у дорогу, бо зимові святки тим часом минули. Про збирання милостині у дні великого посту не могло бути й мови... А тут ще й шкапина заслабла, стоїть на місці, ніби мертва. А невдовзі, спускаючись в одному місці з гори в долину, Гнідий упав серед дороги. Отець коло нього і так, і сяк, та де там! Очі в коня налилися кров'ю, з ніздрів і рота — піна. Схопив десь, бідолашний, чуму. Подорожні радять відтягти коня на узбіччя й спалити — і коня, і сани. Інакше, мовляв, чума перейде й на отця.

Радили, звичайно, добре, але ж боже милий! Як можна залишати серед поля тварину та ще й спалити, тим більше, що Гнідий цілий рік тягав з долини на кручу колоди для церкви, а з настанням зими возив тебе днями й ночами по засніжених дорогах, щоб ти міг назбирати на дзвін для нової церкви...

Багато днів і ночей чекала на отця сердешна Катерина. І всіх, хто вирушав з села в дорогу, просила прислухатись — можливо, щось почують про отця Іоанна. І все чекала й чекала. Коли побачила, що зима минає, а про нього ні слуху, ні духу, — почала сама ходити по ярмарках. На одному з ярмарків до її слуху долинула чутка, що була гірка, мов полин. Торговець вівцями розповів, що бачив рудого попа, коли той стояв на великому мосту в Бельцях з кухлем на шиї. Просив у перехожих милостиню для потреб храму. Люди йшли і йшли, зупинялися, слухали, що піп каже, а на дні кухля як лежало кілька монеток, так і лишилося...

Там, на великому мосту, його й помітив боярин Мовіле. Повертався з Ясс до маєтку в Колінкауць. Краще сказати, що побачив не так отця, як його шкапину, що дрімала поблизу. Не впав би йому в око й кінь, коли б не був такий химерний. У Гнідого не було ні гриви, ні хвоста, ніби він чимось перехворів. Очевидно, він перехворів чумою і те, що його добрі люди врятували, було просто неймовірно...

— Агов, — гукнув боярин своєму кучеру, — зупинись і збігай та поклич до мене отого попа з кухлем на шиї...

Кучеру не було потреби бігти. Побачивши, що боярин зупиняє сани, отець зняв з шиї кухоль і сам підбіг до нього.

— Збираєш пожертвування, отче?

— Більше прошу, ніж збираю.

— Ставите церкву?

— Уже поставили, слава богу.

— І чого ж вам не вистачає?

— Дзвонів.

— Е-хе-хе-хе, хе-хе, хе-хе...

Часом тобі всю душу вивертає, коли бачиш, як молдаванин, не залежно від того, бідний він чи багатий,

починає ритися в кишені... Рився і цей і так, що кучер не витерпів, сам вийняв з гаманця монетку й кинув її в кухлик. Так він врятував боярина від витрат.

— Те, що ти дав, буде від нас обох, адже всі ми християни...

— Дякую вам.

— А скажіть, отче, були у вашої шкапини хвіст і грива?..

— Звичайно, були...

— Те, що шкапина перехворіла на чуму, я бачу, але мене цікавить інше — як вдалося вирятувати? Чим лікували?

— Хіба ви не знаєте, чим попи лікують худобу?

— То чим же?

— Та всіляким зіллям, але найбільше, звісно, молитвою.

Боярин Мовіле став пригадувати, де він зустрічав цього рудого чоловіка? Пригадує, що десь зустрічався з цим балакучим і кмітливим попом, але — де, боже?.. Ах, так, в Нямецькому монастирі, на святі вознесіння. Здибались під дверима ігумена, перекинулися кількома звичними словами, а головне, він тоді допоміг вийти із складної ситуації, врятував монастир від ганьби. Вочевидь має високе благословення, бо, пригадується, легко розв'язав те, що інший би пустив на згубу...

— На половину дзвона назбирав?

— Де там. Хоча б на віршовку вистачило.

— Часи важкі?

— Бідність і нужда повсюди.

— Послухай, отче, чи не погодився б ти поїхати в мій маєток, помолитися за мою нещасну худобу? Щоб не перекосила її напасть... А як твоя молитва порятує мені худобу, то я десь знайду для тебе старого дзвона...

І отець Іоанн провів сім тижнів у стайнях боярина Мовіле. У старих сараях, вкрай змучений, виснажений.

Лихо тяжке! Опинившись у цьому пеклі, він не мав достатньо часу, щоб прочитати як слід «Отче наш». Праця була неймовірно важка. Від зорі до зорі, разом з тваринниками, витягав з хліба здохлу за ніч худобу, вивозив у поле, обкладав соломною і спалював. У великих казанах варили, як справжнісінькі ветеринари, різне зілля, яке могло бути корисне для тварин. Напували тим наваром худобу. Чистили сараї, годували і знову напували. Пізно вночі падали з ніг від смертельної втоми, бо наступної зорі треба було все починати спочатку.

Мали щастя і вони, і тварини. Весна цього року прибула без надмірних примх. За два тижні щезли замети. Як почало підсихати, вивели худобу на сонце, і здалося, що хвороба ніби трохи вгамувалася. З кожним новим ранком все менше й менше ставало падежу, але з початком квітня, коли зазеленіли пасовиська і тварини вийшли на привілля, біда підступилася до отця Іоанна. Якось по обіді він зайшов за споруджену з коноплі перегородку в конюшні, де перепочивав ночами на рогожі, і раптом упав.

«Мав щастя», — сказав, збагнувши, що падає не знати куди і не відомо, чи не назавжди.

Верховинець тілом і душею, отець Іоанн все своє життя жив так, ніби повсякчас ходив над прірвою. Був рішучим, не гнув ні перед ким спину, все, за що брався, робив рішуче, усього, чого прагнув, досягав наполегливістю. Усі, хто знав отця Іоанна, вважали його обранцем долі.

І він таким був. Він сміливо йшов туди, де міг бути схоплений на гарячому, і хто б міг подумати, що настане такий день коли його уперше зрадить щастя, а лихо поставить хрест на всьому тому, що він мав дотепер...

Врятували його від явної смерті кухарка і дзвін. Тобто спершу кухарка. Можливо, вона почула від когось, що молодий піп помирає у панській конюшні

від чуми. Набожна кухарка пішла подивитися на нього, цілий день доглядала, як тільки могла, а увечері пішла до боярина і впала перед ним на коліна.

— Пане,— сказала йому,— упаси боже, щоб у наші конюшні помер священик! Такого гріха вам ніхто не простить ні на цьому, ні на тому світі.

Стурбований такою обставиною, боярин Мовіле негайно послав свого слугу до Могилева, і наступного дня коло амбара було виставлено дзвін з таким розрахунком, щоб отець на випадок, якщо прийде останній час, хоча б краєчком ока міг його побачити. Дзвін той був загалом не дуже великий, але новий-новісінький і так сяяв, що од нього не можна очей відвести. Найбільше зраділи йому тваринники. Отця палила гарячка, і йому було не до дзвона. Він навіть не міг перевернутись з боку на бік. Тітка Лінка доглядала за ним дні й ночі, напувала бульйоном, а також наваром з трав, закутувала. Коли збиралася на конюшню до хворого отця, то прихоплювала з собою недопалок свічки — на всяк випадок,— бо надто вже він немічний, слабкий.

Ангел хранитель, вона просиджувала дні й ночі в узголів'ї, не зводила з нього очей і не дала священику померти. Отець Іоанн дожив до глибокої старості і завжди казав, що він перейнявся істинною вірою не від сільського попа, не в Нямецькому монастирі, не під час будівництва церкви, а в хліві боярина Мовіле, де упродовж семи тижнів боровся зі смертю, лежачи на грубій рогожді, де зазнав неймовірних страждань. Істинним християнином його зробили голос рідної матері, що долітав через гори, мичання худоби й благословенні удари нового-новісінького дзвона.

Отець Іоанн повернувся після довгих мандрів додому навесні, коли відцвітали сади. Від'їздив на санях, а повернувся на возі. Приїхав уранці, коли благословлялося

на світ. Була саме неділя, і Околіна спала глибоким сном. Щоб не будити завчасно своїх, отець поїхав до церкви. Розпріг Гнідого і з дзвоном на руках зайшов до храму. Йому не терпілося спробувати, як звучатиме дзвін, бемкнути хоча б один раз, щоб почути, як народжується й гасне його звук на зведеній ним дзвіниці. Прикріпив його до перекладини, натягнув вірвовку. Дзвін зазвучав чисто, як сльоза, був тривожний, як сльоза, і красивий, як сльози радості...

І полинула над дністровською сагою скорбота, вигук перемоги, молитва... Катерина вийшла разом з дітьми, усі гуртом обняли стражденного великомученика, довгожданого свого отця. Коли усі трохи заспокоїлись, приклавши кулаки до рота, жінка тремтячим голосом запитала:

— Дорогий отче, а вона буде біла?

Після того як усю зиму проїздив по бессарабських степах, зазнав стільки страждань, подолав стільки злигоднів і перейнявся всіма нещастями й злиденністю цього краю, отець Іоанн збагнув, що білий колір тут не тільки барва, але й доля.

— Звичайно,— сказав, цілуючи усіх дітей, з якими не бачився не менше як півроку.— Якою ж їй бути, як не білою?!

І церква в Околіні справді стала білою. Вона біліла взимку, коли її куполи вкривали сріблито-сизою імлою летючі сніжинки; біліла цілу весну, коли сонце щедро купало її у своєму промінні; біліла тихими літніми ночами, коли сходив місяць і заливав чарівливо-казковим сяйвом усе довкола; біліла і в ту пору, коли літо ще не скінчилося, а осінь уже наступила.

Біліла церква в Околіні на свята, біліла і в дні великих лихоліть. Її голосом зверталися миряни до бога

з молитвами під час посухи і з хвалою всевишньому в роки урожайні. Біла церква полонила серця православних, веселила зір маленьких околітенців, які вперше побачили світ...

Вона так довго, яскраво і наполегливо біліла, що люди з навколишньої округи вже не називали село Околіною, а казали: «Те село, що при білій церкві». Якийсь час село жило під двома назвами — Околіна і Біла церква, але поступово зупинились на одній з них. Як було сказано, Околіна походить від слова «окулул», що означає поворот. Дністер тут справді робить поворот за високу глиняну кручу. Та ось з'являється селянка, яка наперекір усталеній на Дністрі стародавній назві села намагається дати нову. «Хто доведе, що так треба?» — допитувалися люди. Перемогла позиція предків, які прийняли християнство, і відданість наших воевод-господарів, і прадавня мрія народу постати перед світом у всій своїй чистоті й красі...

Та не поспішаймо завершувати розмову, бо нам ще належить розповісти про те, як зводився храм від початку до освячення. Не повернутись до цього просто неможливо, бо це означало б не переступити поріг храму під час його освячення. Не побачити хоча б один раз Околіну тоді, коли усе село зібралося до купи. Не побачити Катерину щасливою, бо так на диво рідко доводилось бачити щастя на землі наших предків; не почути хоча б один раз голос отця Іоанна, бо з його голосом прийде й залишиться у свідомості людей велика правда святого писання, так звана свята правда...

Переповнена мирянами церква вражала красою, потрясала серце кожного. Будучи грішниками, околітjани усвідомлювали, що подібної церкви вони не заслужили, але така вже сутність людини... Чим менше

ти заслужив, тим більше тримаєшся за те, що тобі дісталось.

Нямецький монастир подарував церкві дуже гарний, спеціально для неї зроблений вітвар, його, а також гаптовані золотом ризи для попа привезли в Околіну два ченці. Знамениті конокради стояли в задумі перед іконами, доставленими сюди з Карпат, бо зображені на них суворі лики святих з світлими лобами могли прийти до них і стати на порозі саме тоді, коли ті надумують виходити супроти ночі на свій промисел.

Голос отця Іоанна, вирвавшись нарешті з полону земних турбот і страждань, розпросторив крила і потрясав склепіння храму. Той голос був такої сили й краси, якого тут ще ніколи не чули.

Освячення відбувалося на вознесіння, бо вирішили, щоб саме це свято було храмом Білої церкви.

День був теплий. Проміння сонця, пробиваючись крізь вікна церкви, однаково милувало і правовірних християн, і християн-грішників, але якщо вже зайшла мова про тих, нечестивих, то...

Як давно уже завважено, в Молдавії нічого не буває завершено без сварки і непорозуміння, щоб воно лишалося святим до кінця. Незначна сварка спалахнула і при освяченні церкви. Сутичка сталася з вини Тайки, того щасливця з-під лісу, який міцно спав, коли з його конюшні виводили жеребця...

Звичайно, він тоді прокинувся і навіть спробував наздогнати злодіїв. Та доки добирався до Могилева, простакуваті солдати встигли перепродати того скакуна якимось чужоземним послам, що якраз там проїздили. Хочеш чи не хочеш, але Тайка змушений був тоді повернутись додому з пустими руками. Побідкавшись-побідкавшись, він заспокійливо сказав: «Жеребця я придбав, як скарб, щоб збільшити своє багатство». Та обставини так склалися, що його скарб — жеребець —

з волі божої пішов на будівництво церкви. Тепер він вважав себе її засновником, мовляв, врешті-решт, не має значення, під чією опікою той скарб, головне те, що його стереже всевишній...

На будівництво храму Тайка не приходив, чомусь вважаючи, що все одно його зроблять халтурно. Нікого він не ганьбив, ні з ким не сварився, але не вважав за можливе й потрібне хвалити. Коли заговорили, що церква уже готова, не сказав ні «так», ні «сяк», прийти до неї не прийшов, побоюючись, що те призведе його до витрат; не з'явився навіть на службу з нагоди її освячення, але потім подумав: а чи не вийде так, що, не побачивши його на службі, ті дурні злодюги зажадають, щоб саме їх вважали засновниками храму? То було б вершиною зухвальства: мало того, що вкрали жеребця, так ще й посягатимуть на таку честь! Яка несправедливість!..

Поголився, помився, нарядився у святковий одяг і подався до храму, та доки добирався, у церкву не можна було протовпитись. Сяк-так пробрався всередину, притулився коло віконця. А звідти не дуже видно амвона, до того ж сонце засліплює очі.

«Та що ж воно діється, тіснява така, що дихнути несила!?» — мовив сам собі. Може, він єдиний, хто не бачить, як відбувається освячення заснованого ним же храму. Спробував пробитися в перші ряди мирян, але, бач, що роблять, простаки! Його все відпихають і відпихають. Після кількох таких невдалих спроб проштовхатись ближче до віктаря Тайка розгнівався і на весь голос закричав:

— Попе, чуеш, попе! Зійди з віктаря, маємо про щось побалакати.

Півці, яких запрошено із сусідніх сіл на посвячення храму, а також численні гості, що поприходили на службу бозна-звідки, були вражені таким нахабством

Тайки. Та як можна дозволити собі переривати святу літургію, вимагати, щоб преот зійшов з вітваря для балачки з мирянином?!
Отець Іоани не піддався, витримав якийсь час, затим вийшов через бокові дверцята:

— Що сталося?

— Про те, що усюди в цьому світі панує несправедливість, відомо всім, але якщо чиниться несправедливість і тут, у соборі!..

— Про яку несправедливість ви говорите?

— Ну, хоча б узяти цих дурнів Пасере... Після того, як вони серед ночі викрали з моєї конюшні жеребця, одні кажуть учотирьох, інші — утрьох, але оскільки я не бачив на власні очі, то нічого й не кажу, так ось, після того як вони викрали серед ночі жеребця, за якого я заплатив купу грошей, після того як вони проміняли мого жеребця на колоди для спорудження цієї церкви, хоча багато хто каже, що її краще було б складати з каменю, оскільки каменю тут, слава богу, хоч греблю гати... Отож кажу, після того як викрали в мене жеребця і збули його за нізащо, після того як звели цю церквичку, вони й тут витісняють мене з видного місця, яке належить мені по праву засновника...

— Сину,— сказав отець Іоани,— жеребця, якого було виведено з конюшні в Ізмаїлі, повернули солдатам, які брали фортецю. Дерево для цього святого храму подарували нам солдати, які споруджували міст у Могилеві. І дарча грамота їхня замурована у фундаменті, під вітварем. Ті три брати працювали сокирами разом зі мною дні і ночі, і якби вони тоді не були увесь час зі мною, не знаю, чи були б вони зараз на цьому святі...

— Облиште, отче. Якщо я не вмю тримати сокири в руках, то через це мене, істинного за-снов-ни-ка, можна так відтіснити і так гнобити?

— Як йому не соромно! — крикнув хтось з криласа, але отець звів руки догори, закликаючи дотримуватись тиші.

— Сину, ніхто не прагне затискувати і відтіснити заслужених людей, причетних до зведення цього храму. І якщо ви так наполягаєте, я попрошу братів Крунту потіснитись, але, чесно кажучи, не знаю, чи ви від того виграєте...

— Чому?

— Святе писання навчає нас, що той, хто хоче бути перший там, на небесах, той мусить бути останній тут, на землі, і той хто буде перший тут, на землі, останній виявиться на небесах...

— Якщо так пишеться у святому писанні,— сказав примирливо Тайка,— я можу задовольнитись і місцем коло вікна, але скажу вам правду: коли бачу перед собою три потилиці, три спини, і три, вибачте на слові...

— Звідки у вас, сину, стільки злості до близьких своїх родичів?

— Яких родичів, отче? То вони навмисне поширюють вигадки по селу, ніби ми родичі, а насправді мої діди і їхні діди навіть не знали один одного!

— Не поспішайте, сину, грішити, бо є одне знамените місце, куди усі ми приходимо як один рід.

— Що то за місце?

— Одне з найбільших див людства є воскресіння і вознесіння творця, якого вшановуємо сьогодні, освячуючи нашу церкву. І якщо ви справді засновник цього храму, то не галасуйте тут, бо церква зведена не для того, щоб у ній кричали, а для прощення, для молитви, для добра і любові.

На завершення літургії отець вийшов на амвон і глибоко схвильовано мовив:

— Браття во христі! Довгим і трудним був наш шлях із світу безнадії, відчаю, розпуки, із світу гріхів

до нашого сьогоднішнього свята. Можливо, ми почали не дуже добре, не дуже красиво, але почали з усвідомлення, що коли зібрати до купи всю нашу нужду, убогість, весь наш відчай, усю нашу розпуку, усі наші страждання, і зібрати їх в ім'я бога, то з усього того вийде храм.

Доля нам випала сувора і тяжка. Після того як стільки було пролито крові, земля наша здичавіла і спустошилась. Ми не маємо що їсти, похмурими стали наші житла, матері більше не співають колискових над люльками, та, власне, й колиски повикидали на горища. Та при всій нашій убогості ми не можемо вважати себе жебраками, не можемо казати, що бог відвернувся од нас, бо він подарував нам цей храм, а там, де храм, там боже благословення, там починає кільчитись надія на майбутнє.

І ви не дивуйтесь і не соромтесь, коли у вашій душі почнуть прокльовуватись пагінчики мрії, якими б дивними і химерними вони не були. Бо з приходом весни кожна стеблина мовби стоїть на порозі загибелі, бо ще падає паморозь, наступають приморозки, які приносять зеленим паросткам погибель, отак буває паросткам наших мрій, що зароджуються у наших душах. Та бог пришле теплі дні, пошле дощ і з бруньок випурхне листя, з-під листя проб'ється пагіння, пагіння підніметься угору, дерево пустить глибоко в землю своє коріння. Так і мрії наші розкриляться з божою поміччю, утвердяться в дітях, діти, в свою чергу, народять нову генерацію дітей, і народ наш підніметься із колін і знову збереться навколо віри своєї у всій красі і цілості.

Спорудивши в селі церкву із ставником перед іконою Пречистої діви, ми позбуваємося страху і відчаю, бо від сьогодні і назавжди ми є не якимось покинутим у дністровських хащах сільцем. Ми є народ,

який живе на своїй землі, що дісталася нам у спадок від наших предків, ми є народ, якого еднає наша доля.

Сьогодні ми повертаємося обличчям до світу і світ повертається своїм обличчям до нас. Сьогодні ми вириваємося з німоти своєї, бо маємо при храмі свого дзвона і на випадок великої біди голос віри нашої попросить допомоги у світу навколишнього і його почують у землях теплих і тих, де панує вічна мерзлота, бо усюди є собори з піднятими до неба хрестами, об'єднаними любов'ю і вірою в нашого творця.

Тож відкрийте душі свої, візьміть у серця свої оцю церкву. Живіть у любові і смиренні, бережіть у святості й добрі її ім'я, бо якщо діти однієї родини виростають перед лицем отчої хати, то народ може піднятися тільки і тільки перед лицем єдиного вівтаря. Збирайтеся ж у божому домі для спільної молитви. Перед тим, як переступити поріг цього храму, скидайте, струшуйте з себе весь гнів, усі образи, кривди, нікчемство і все темне цього світу, що може корінитися у душі вашій. Заходьте чисті, чепурні, уважливі, світлі, як належить заходити дитині у дім батьків своїх. Бог тримає вас під кроною своєї доброти і благодаті. Амінь.

— Амінь, — відгукнулися миряни.

А Дністер тече і тече в пониззя. Глиняні кручі виграються на сонці, а на вершині однієї з них — церква, білий-білий храм з піднятим у високості хрестом, якого видно далеко-далеко. Звуки дзвона линуть по придністровських чагарях, розливаються і розливаються увсебіч і відлунюються у водах цієї ріки, що лине у вічність...

Якраз у ті дні російські війська після підписання мирного договору поверталися додому. Почувши удари

дзвона, солдати знімали шапки, хрестились і шукали очима, звідки лине той дзвін. А знайшовши по звуку в голубому мареві на вершині кручі білий храм, дивувалися між собою:

— Бач, які молдавани... Почали з нічого, а як високо сягнули!

— Така доля людська... Чим глибше її закопують, тим вище вона підноситься!

Ріка християнських солдатів текла поволі на схід, полк за полком, стугонів дерев'яний міст під їхніми запленими чобітьми, а над придністровськими чагарями вище й вище повільно спливали віки...

1975—1981, 1986—1987, Москва

Литературно-художественное издание

БИБЛИОТЕКА ИСТОРИЧЕСКОЙ ПРОЗЫ

ДРУЦЭ

Іон Пантелеевіч

БЕЛАЯ ЦЕРКОВЬ

Роман

Перевел с молдавского

В. Я. Пьянов

Киев, издательство
художественной литературы
«Дніпро»

На украинском языке

Художне оформлення *І. Г. Динника*
Художній редактор *С. П. Савицький*
Технічний редактор *Л. І. Ільченко*
Коректор *Л. Г. Лященко*

ИБ № 4749

Здано до фотоскладання 14.11.89.

Підписано до друку 21.03.90.

Формат 70 × 108 ¹/₃₂ Папір друкарський № 1.

Гарнітура академічна. Друк високий з ФПФ.
Умовн. друк. арк. 18,55. Умовн. фарбовідб. 18,9.

Обл.-вид. арк. 19,563.

Тираж 30 000 пр.

Зам. 9-467. Ціна 1 крб. 40 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Харківська книжкова фабрика

ім. М. В. Фрунзе.

310057, Харків, вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

Друце Й. П.
Д76 Білий храм: Роман / Пер. з молд. В. Я. П'янов.—
К.: Дніпро, 1990.— 422 с. (Б-ка іст. прози)

ISBN 5-308-00706-3

Твір відомого молдавського радянського письменника — це широке епічне полотно, яке відтворює історичні події часів російсько-турецької війни 1787—1791 рр., атмосферу політичного життя всієї Росії і Європи. У центрі оповіді — образ генерал-фельдмаршала Григорія Потьомкіна, який командував тоді російськими військами. Діють у романі також полководець Олександр Суворов, імператриця Катерина II, яку називали Великою, та інші історичні особи. Змальована автором і молдаванка Катерина Мала, молода знедолена жінка, яка уособлює кращі риси молдавського народу. Вона будує в одному із сіл славетний білостінний храм, що символізує відродження Молдавії.

Це роман-роздум, де порушено проблеми історичної пам'яті, високої моральності, розкрито першоджерела братерської єдності трьох народів: молдавського, російського, українського.

Д $\frac{4702420201-164}{M205(04)-90}$ 164.90

ББК 84Молд